

૨

જોખેથી બદિનાથે.

પંચકેદારની યાત્રા.

કર્તા,
રવિલાલ હરિલાલ કીકાણી.

સર્વ હક્ક સ્વાધીન.

મુંબઈ.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

પ્રત ૧૦૦૦

સને ૧૯૨૧

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦ માત્ર.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૫૭૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પંચડેશ્વરના યાત્રા

વિષય ૫૨: ૪૪૪૮, ૨૪

ઔમ્મોથો બદ્રિનાથ.
પંચકેદારની યાત્રા.

કર્તા.

રવિલાલ હરિલાલ કીકાણી.

સર્વ હક સ્વાધીન.

મુંબઈ.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

પ્રત ૧૦૦૦

સને ૧૯૨૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અધ્યક્ષ
ગુજરાતી ગ્રંથોપસંગ્રહ
૫૫૭૨

પર: ૪૬૯૮૨ ૨૪

Printed by O. S. Deole, at the Bombay Vaibhav Press,
Servants of India Society's Building, Sandhurst Road,
Girgaon Bombay.

Published by Ravilal Harilal Kikani, Morarji Goculdas
Chawl, Bombay No. 4.

શ્રી. પ્રાસંગિક નોંધ.

શ્રી પંચકેદારની યાત્રા કર્યા બાદ ધણા લોકો તે તરફ જતાં પહેલાં તે તરફની માહિતી મેળવવા મારાપાસે આવેલા જેપરથી એટલું તો સીધ થાય છે કે તે તરફની માર્ગદર્શક નોંધ તરીકે જે ચોપડીઓ જાપવામાં આવી છે તે યાત્રીઓ તથા મુસાફરોને માટે ફેટલેક અંશે અપૂર્ણ હશેજ.

માહિતી મેળવનારને વખતો વખત મારી નિત્ય નોંધમાંથી પાનાં ફેરવી માહિતી આપવી પડતી હોવાથી તેમાં બંનેના વખતનો વ્યય થતો હતો, જેથી સદરહુ નિત્યનોંધ જન સમાજની સેવા ખાતર ચોપડીના આકારમાં જાપાવી પ્રગટ કરવા ફેટલાકોનો પૂર્ણ આગ્રહ થતાં મારી નિત્ય-નોંધ જે યાત્રા દરમિયાન જેમતેમ લખવામાં આવી હતી તે જન્મ મરણના ફેરામાંથી મુક્ત કરનારને તથા મુક્તિનો ખરો માર્ગ દેખાડનારને મારા અંતઃકરણના આભારની લાગણી સાથે અર્પણ કરી જાવવા રજા લઉં છું.

જન સમાજને પોતાની યાત્રા અગર મુસાફરીમાં કંઈપણ અંશે આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે યાતો તેઓની સગવડતા સચવાશે તો મારો શ્રમ સફળ થયો હું માનીશ અને ભરતખંડમાં આવેલી ફેટલીક યાત્રાની બીજી જગ્યાઓની માહિતી એક બીજી ચોપડી દ્વારા આપીશ.

શ્રી. સેવક,

રવિલાલ હરિલાલ કીશણી.

પ્રાસંગિક કવીતા.

—હિંદનાં દ્વાદશ જોતિર્લીંગ—

(રાગ દોહરો.)

દ્વાદશ જોતિર્લીંગ જે, હિંદ વિશે લેખાય	
નામ રટણુ કરવા થકી, દુઃખ દર્દ દુર થાય.	૧
પંચનાથ પંચેશ્વર, શંકર અર્જુન સાથ	
મળી થયા દ્વાદશ ખરે, પ્રણમું જોડી હાથ.	૨
પ્રથમ નમું ઝૂંકારને, વસે નર્મદા તીર	
પૂર્ણ પવિત્ર તીર્થ તે, નીર વહે ગંભીર.	૩
મનુષ્ય હૃદય ખીચમાં રહે, હિંદ હૃદયની માંય	
વિશ્વનાથ ખીરાજતાં, ગંગા તટ શોભાય.	૪
હિમાચળના હિમમાં, વસે નાથ કેદાર	
દર્શન ભેટ કરવા થકી, ઉપજે આનંદ અપાર.	૫
સુંદર દેશ સોહામણા, સોરઠ પ્રાંત ગણાય	
સોમનાથના નામથી, દેશ વિશે પંખાય,	૬
જેજ્ઞનાથ બંગાળમાં, વસ્યા એકાંતે આપ	
દર્શન પ્રેમથકી થયે, ટળે ત્રિવિધનો તાપ.	૭
ત્રંબકમાં ત્રંબકેશ્વર, વસે પહાડની પાસ	
ધુધવતી ગોદાવરી, વહે દિનને રાત.	૮
ધુષ્મેશ્વરના નામથી, એલોરા શોભાય	
હારબંધ ગુફા મહી, કેલાસ બહુ પંખાય.	૯
જુની નગરી અવંતીકા, વીરવિક્રમનું રાજ	
મહાકાળેશ્વર પ્રતાપથી, અવિચળ રહે દિનરાત.	૧૦
રામેશ્વર નાગેશ્વર, મલીકાજીન સાથ	
દક્ષિણ દેશ દિપાવતા, વસ્યા વિશ્વના નાથ.	૧૧
દામોદની દુર દેશ છે, પૂર્વ દિશાની પાસ	
લીનાશંકર જઈ વસ્યા, પૂરે મનની આશ.	૧૨
કરજોડી કઈ વિનતી, ભોળા શંભુનાથ	
કૃપાસિંધુ કશણા કરી, કાપો કષ્ટ અમાપ.	૧૩

શિવરાત્રી. સુ. ધુષ્મેશ્વર. }
તા. ૭-૩-૨૧ સોમવાર. }

૨. હ. કીકાણી.

હિંદી વીરોને.

(રાગ-સવૈયા એકત્રીસા.)

- જાલીમ જરમન જંગ મચ્યો આ, ફેસરનાં છે કારસ્તાન;
ઑસ્ત્રીયાને પડખે રાખી, ભોળવી લીધું તુર્કસ્તાન. ૧
- લડી લડીને બહુ મધ્યું પલ્લુ, આખર ખોયું અરબસ્તાન;
મનની મુરાદ બર નહિ આવી, આવી શક્યો નહિ હિંદુસ્તાન. ૨
- કાવા દાવા કંઈકે કરીને, લેવું તું રમણીય ધરાન,
ત્યાંથી પગ પસારો કરીને, જવું હતું અફઘાનીસ્તાન. ૩
- પ્રથમ બાજુ પશ્ચિમમાં ખેડી, ખુશ થયો છે એ મસ્તાન;
લીજ નામુર ઍન્ટવર્પના કિલ્લા, લઇ કરી રૈયત હેરાન. ૪
- અલગ રાજના અલગપણાને. તોડી તેણે કર્યું તારાજ;
જાણી ખુઝી છંછેડીને, જગાડીયો બ્રિટિશ વનરાજ. ૫
- ખબર નથી કે સિંહ રહશે, વાગી જશે તારા બાર;
બહુ ધ્રુવિજિતો હોય એ તારાં. માગ માફ હજારોવાર. ૬
- પ્રથમ ફતેહથી ગર્વિષ્ઠ થઇ ને, બાંધી મનમાં મોટી આશ,
એકી સપાટે શહેરો લઇને, છેક પહોંચ્યો પેરીસ પાસ. ૭
- ફ્રેન્કો બ્રિટિશ લશ્કર સજ થઈ, લેવા માંડ્યું તેની તપાસ;
ખંખેરી ખેરવવા માંડ્યું, ઢગ ફીધો જરમનની લાશ. ૮
- ગર્વ નથી રહ્યો રાવણુ કેરો, રગદોળાયો રણુ મોજાર;
દુરમતિ દુર્યોધનનો પણુ, દુટયોંતો મદ ને હંકાર. ૯
- થોડું દળ લઇ બળ વાપરી, કળથી કાઢવા કર્યું તું મન;
ગુંદ ગુગળની ગાર બનાવી, ચટકી ખેડો જરમન હન. ૧૦
- અનેક યુક્તિ અજમાવી જોઇ, ફળ્યો નહિ એકે ઉપાય;
મન મુંઝાણું મિત્રો કેરું, હવે લેવી અહિં કોની સહાય. ૧૧
- નાંખી નજર પહોંચી નહિ પહેલાં, યાદ આવ્યાં આખર સંસ્થાન;
ઢાળા ધોળાની સુગ મુઝી, કેણુ મોકલ્યું હિંદુસ્તાન. ૧૨
- હિન્દુ બ્રિટાનીયા બન્ને એનો, એકકથી બંને શોભાય;
દુઃખ પડે ન્યારે એકુને, કરવી જોઇએ પરસ્પર સહાય. ૧૩

હિન્દમાતાએ હાક જ મારી, બોલાવ્યા પુત્રોને પાસ;	
આજ્ઞા આપી લડવા ફેરી, જમ્મ કરો દુશ્મનનો નાશ.	૧૪
સ્તબ્ધ બની નર વીરો ઉભા, બોલ્યા નહિ એકે ત્યાં બોલ;	
વણુ બોલે સમજી ગમ્મ માતા, ખરેખરો મન કીધો તોલ.	૧૫
આજ્ઞાકિત પુત્રો છો મારા, વીસરો સૌ વીતેલી વાત;	
ખાનદાનીને વળગી રહીને, કરશે નહિ કંઈ વાદવિવાદ.	૧૬
દુઃખ સમજી હું શું છે તમને, પણ બોલાયે નહિ લગાર;	
જીગર જલે છે બહુ બલે છે, સહે સંકટ અપરંપાર.	૧૭
મુંગે મોઢે સહન કરજો, કલેશ ન કરશે લેશ લગાર;	
ન્યાયી ધર ન્યાય આપશે, અગણીત બદલો પારાવાર.	૧૮
સહનશક્તિમાં સૌથી ઉંચા, હિન્દવાસીઓ બહુ પંખાય;	
તેમાં ન્યુનતા લેશ હું પેખું, તો આ કુખ મારી લગવાય.	૧૯
બસ બસ બસ બોલો નહિ માતા ! અઘટીત વચનો નહિ સહેવાય;	
એકતર્ફીનું હેત આપણું, વહેવાર શી રીતે સચવાય ?	૨૦
ભક્તિ કરે છે ભારતવાસી, કક્ત મુક્તિ મેળવવા કાળ;	
જે ભક્તિથી મુક્તિ મળે નહિ, તો કોણ બનશે શ્રીગિરિરાજ.	૨૧
સેવક સેવા રનેહથી કરશે, સદા સંકટ સહી અપાર;	
સેવા તણા બદલો નહિ વળશે, તો મન કરશે કેવા વિચાર ?	૨૨
તનમનધનથી સેવા કરતાં, બદલાની બોલાય ન વાત;	
વાત કરતાં છકડ સાથે, ઉલટા મારશે અમને લાત.	૨૩
રીધી સીધી ઝાઢોઝલાલી, ખેન તણી જે બહુ બોલાય;	
હિન્દમાતાના રૂઝ પ્રતાપે, દેશ વિદેશે બહુ પંકાય.	૨૪
અનેક ભોગો આપીને, તમ બહેન તણાં કીધાં બહુ કાળ,	
તેમ છતાં અમ હક માગેથી, છેક બને છે તે નારાજ,	૨૫
છે અમારું અમો માગીએ, તે દેતાં જીવ જો અંચાય,	
સહાય આપતાં માત અમારી, જીવ અમારો બહુ કચવાય.	૨૬
લક્ષ્મિ લુટી નિર્ધન કીધા, દુર્ગાળ કીધા વીણ ખોરાક;	
શ્વશ્રિ વિનાના શુરા હિંદી, લડી કરે કેમ દુશ્મન માત.	૨૭
ઉત્તમ ઉદ્યમ હિંદી હુન્નર, કળા કૌશલાથી બરપુર;	
હાય હતભાગી હિંદ હમારા, છેક શુમાળ્યું અસલી નૂર,	૨૮

વડીલ વણી જ વિખ્યાત અમારો, પડ્યો વિખુટો અમથી હાથ;	
એના વીણુ નહિ એન ચિત્તને, અંતર આગ નહિ એલાય.	૨૯
ખાંતે ખેતર ખેડી ખેડુત, મગ્ન રહેતો મન મોજર;	
તેની દુર્દશા દેખીને, છેક ધીએ અમો લાચાર.	૩૦
અમ વચનોથી એમ ન સમજે. કે કાયર લડવાને કાળ;	
ચાંચડ સમ ચપટીમાં ચોળી, કરીયે જરમન રાજ તારાજ.	૩૧
એક વાત જે દિલમાં ડાંખે, હિંદુઆસીથી નહિ સહેવાય,	
અમલદારોની આપખુદીથી, રાંકડી રૈયત બહુ રીખાય.	૩૨
વેંત નમેથી હાથ નમે છે, તેવા સજ્જન પુત્રો માત;	
વિવેક શૂન્ય નહિ કંઈ લેખો, દુર કરો મનનો ઉતપાત.	૩૩
અર્ધ સુખને આગળ ધસીને, કેવા કીધા દુશ્મન માત;	
પલક એકમાં બાજી પલટી, અલ્પ મનુષ્યે સાચબું નાક.	૩૪
કર્મ કથા તો છે બહુ લાંબી, વેદ વરણતાં થાકી જાય;	
શેશ વરણતાં જાય હારી તો, એક જીભથી નહિ વણાય.	૩૫
અભય વચન સ્વરાજ્ય તાણું જો, આપે અમને બ્રીઠન માત;	
વીર નરો નહિ વાર લગાડે, રણમાં લડવા બ્રીટીશ સાથ.	૩૬
અર્જ અમારી ઉર ઉતારી, કરશે કંઈ મન સાથ વિચાર;	
જીલ ચુક જો હોય હમારી, માફ માગીએ વારંવાર.	૩૭

(મરાઠી સાખી)

ધન્ય ધન્ય વીરરત્નો મારાં દેખી ઉર ઉભરાય,
 ઉન્નવળ કીર્તી કરો કુળની મુજ મન અતિ હરખાય;
 કુળદીપક વીરા, તમો છો શુદ્ધ શુરા પુરા,
 સજ યધ્દને રણમાં સીધારો, પાળો મારો ખોલ,
 શમશેરેથી શોર મચાવી, તોડો દુશ્મન દોર;
 ખરલમાં ચગદી કેસરને નાંખો છુંટી છુંટી.
 ફળની આશા લેશ ન રાખી, કામ કરો ચુકિતથી;
 મનના મનોરથ પુરા કરશે, નાથ નટવર ગિરધારી,
 આશીશ અંતરની, સમયસમ વર્તો શુદ્ધ પ્રેમથી.

મુ. મહાબલેશ્વર,
 અખાત્રિજ, સં. ૧૯૭૪.

૨. હ. કીકાણી.

જય જય ગાંધીજી !

(રાગ આશાવરી.)

હૃદ કીધી હિંદ માંહે આપે શ્રીયુત્ ગાંધીજી !
 જીનાં જાલીમ વેર જમેલાં, ક્ષણમાં કાપી નહ જ કીધાં,
 સંપ ત્યાં જાંપની દિક્ષા દઇને, ઐક્યતા પ્રસરાવી. —આપે.
 બડી બડી બાતો કરનારા, બંજુટ સમ અહિં તહિં દડનારા,
 દૂર થયા પોતીકી મેળે, ધન્ય ગાંધીજી. —આપે.
 પ્રથમ ગણાતા જે સૌ સારા, નીવડ્યા નટખટ પૂરા ઠગારા,
 નેતા જે હિંચકારા દીસે, દૂર કરશેજી, —આપે.
 દારણુ દુઃખ ડાયરનાં ડંખે, હિંદી પ્રજા સુખે નહિં જપે,
 હૃદયક્રાંત રૂદન સુણીને, તોલ કરશેજી. —આપે.
 નીરઅપરાધી નર ને નારી, બાળક બચ્ચાં સગર્ભા બિચારી,
 કર્પિણુ ખૂનીના ખંનરથી, કમોતે હણાયાંજી. —આપે.
 હિમાચળથી કન્યાકુમારી, કલકત્તાથી છેક કરાંચી,
 દશે દિશામાં ડંકો બજાવી, વિજય વર્તાવ્યોજી. —આપે.
 જમણી ડાબી બાહુ જબરી, અલી બીરાદર જોડી સબળી,
 સાથે મળી સૌ સેવા કરીને, દુઃખ હરશેજી. —આપે.
 પરમારથને પાંચે ચાલી, માત તણી સેવા બહુ વાહલી,
 ગાયમાતનું રક્ષણ કરીને, કીર્તી ગજવીજી. —આપે.
 એક વાત અંતરમાં ધરશે, અંત્યજ વાત હાલ ન કરશે,
 દુશ્મનદળ સમજાવી ઉલટું, બાજી બગાડશેજી. —આપે.
 અસગ શિક્ષણ આપો એને, પૂરા સુધારી ભેળવજો તેને,
 પોતીકી મેળે ભેળાશે, કહેવું ન પડશેજી. —આપે.
 અવિચળ અમર અમર રહેજો, દિનનાં દુઃખો નીશદિન હરજો,
 અસહકારની ફતેહ ચાહું, જય જય ગાંધીજી. —આપે.

ગીરગામ-મુંબાઈ.

તા. ૧-૧૨-૨૦.

}

૨. હ. કીકાણી.

પંચકેદારની યાત્રા.

સ્વ. શેઠ ધરમસી મોરારજી ગોકલદાસનાં વિધ્વા તી. સ્વ. શ્રીમતી બાઈ રતનબાઈનો પંચકેદારની યાત્રા કરવાનો વિચાર થવાથી અમોએ તે વિકટ યાત્રાને લઈ મતી સર્વ સામગ્રી વીગેરેની તૈયારી સને ૧૯૧૫ ના જાનેવારી માસથી કરી અને તા. ૨૭ મી માર્ચ સને ૧૯૧૫ શનીવારને રોજ મુંબાઈથી ઉપડવાનું નક્કી રાખ્યું.

અમારો યાત્રાનો સંગ નીચે મુજબ હતો:—

- ૧ તી. સ્વ. શ્રીમતી બાઈ પોતે.
- ૨ તી. સ્વ. ટમુંમાશી તે તી. સ્વ. શ્રીમતી બાઈ રતનબાઈનાં વિધ્વા-જ્ઞેન.
- ૩ સો. હીરાંબાઈ તે તી. સ્વ. ટમુંમાસીના બત્રિજા ઠા. પદમસી વિઠલદાસનાં ધણીઆણી.
- ૪ તી. સ્વ. કબુબાઈ તે સ્વ. મુકાદમ પુરષોત્તમની વિધ્વા કચ્છનાં.
- ૫ શેઠ પરમાનદદાસ ગોપાલદાસ લીલાધર તે સ્વ. શેઠ ધરમસી શેઠના બાણીજ.
- ૬ કલાક રવિલાલ હરિલાલ કીકાણી.
- ૭ બટ માવજી (તી. સ્વ. ટમુંમાશીનો.)
- ૮ ડોસી પાર્વતી મલુ દેપારજી.
- ૯ હમાલ સદુ ગુણાજી.
- ૧૦ ધાટી વિઠુ.
- ૧૧ ધાટી રામો (તી. સ્વ. ટમુંમાસીનો.)
- ૧૨ દરજી મુળીઓ.
- ૧૩ સીપાઈ ભગવતી.
- ૧૪ સીપાઈ નીરંજન.

શ્રી પંચકદારની યાત્રાની શરૂઆત હરદ્વાર અગર મસુરીથી થાય છે પણ હરદ્વાર અથવા મસુરી પહોંચ્યા પહેલાં પ્રથમ અમારે ચિત્રકુટ તથા ત્રેમીષારણ્ય (નીમસાર) જવાનું હોવાથી અમેએ અમારો પ્રોગ્રામ નીચે મુજબ ગોઠવ્યો.

૨૭-૩-૧૫	શની.	બોરીબંદરથી	ઉપડવું	૧૭-૦૦
૨૮-૬-૧૫	રવી	ધટારસી	પહોંચવું	૬-૦૬
૨૯-૩-૧૫	સોમ.	„	ઉપડવું	૧-૦૫
„	„	જબલપૂર	પહોંચવું	૭-૩૫
„	„	„	ઉપડવું	૭-૩૦
૨૯-૩-૧૫	સોમ	માણિકપુર	પહોંચવું	૧૫-૧૫
„	„	„	ઉપડવું	૧૫-૪૫
„	„	ચિત્રકુટ	પહોંચવું	૧૬-૪૭
૩૦-૩-૧૫થી ૩-૪-૧૫	„	„		
૪-૪-૧૫	રવી	„	ઉપડવું	૧૪-૦-૦
„	„	કરવી	પહોંચવું	૧૭-૦૦
„	„	„	ઉપડવું	૨૩-૧૮
૫-૪-૧૫	સોમ	ઝાંસી	પહોંચવું	૮-૩૦
„	„	„	ઉપડવું	૧૩-૫૭
„	„	લખનૌ	પહોંચવું	૧૮-૫૦
૫-૪-૧૫	મંગળ	„		
૭-૪-૧૫	બુધ	„	ઉપડવું	૧૨-૦૦
„	„	નીમસાર	પહોંચવું	૧૬-૦૦
૮-૪-૧૫થી ૧૦-૪-૧૫	„	„		
૧૧-૪-૧૫	રવી	„	ઉપડવું	૮-૨૨
૧૨-૪-૧૫	સોમ	હરદ્વાર	પહોંચવું	૧૪-૦૦
„	„	„	ઉપડવું	૧૮-૦૦
„	„	દેરાદુન	પહોંચવું	૨૨-૦૦
૧૩-૪-૧૫]	મંગળ	„	ઉપડવું	૭-૦૦

૧૩-૪-૧૫	મંગળ રાજપુર	પહોંચવું	૧૧-૦૦
„	„	ઉપડવું	૧૨-૦૦
„	„	મસૂરી	પહોંચવું ૧૮-૦૦

૧૪-૪-૧૫થી ૧૮-૪-૧૫ „

પચ્કેદારની યાત્રાએ અમારે જવાનું હતું પણ તે વિષે અમોએ ત્યાંના ગોરને કશા ખબર આપ્યા નહોતા, કારણ કે તેઓને ખબર આપવાથી તે સીધા જ્યાં આપણે હોઈએ ત્યાં આવી પુજે છે અને પછી બધી જગ્યાએ આપણી સાથે સાથે ફરી વાટમાં કંઠાળા રૂપ થઇ પડે છે. આપણે તેમને ખબર આપીએ કે નહિ તો પણ જે યાત્રી ત્યાં યાત્રાએ જવાનો હોય છે તેની ખબર તેઓને પડી જાય છે. તેઓ દરેક રથને પોતાનાં માણસ રાખે છે અને જસુસી વિદ્યામાં એવા કુશળ અને નિપુણ હોય છે કે જે લોકો તે તરફ જવાના હોય તેનો સગડ સુંધી લેશે અને આજીવન પુછી કારવી તમામ હકીકતથી વાકેફ થઇ જાય છે.

અદ્રિનાથવાળા ગોર ગયાપ્રસાદ તથા ગીરજશંકર અહિં મુંબઈમાં નહોતા પણ તેઓએ ગોર ગીરજશંકરના પુત્રને મુંબઈમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે રાખ્યો હતો. તે વયમાં નાનો હતો પણ ગોર મહારાજના હાથમાં તાલીમ પામેલો હોવાથી તેણે અમારા જવા વિષેની ખાતરી મેળવી અને અમારા જવાની પહેલાં આઠ દસ રોજ અગાઉ અંગલે આવી તી. સ્વ. બાઈને મળ્યો અને કહ્યું “ જય બદ્રિબીશાલકી માજી હમ આપકા દેવપ્રયાગ ઓર બદ્રિનાથકા ગોર હે; ઓર આપકે લીએ યે પ્રસાદ હે. ” પ્રસાદ આગળ મુક્યો અને તે સ્વિકારવાની સાથે તેનું ગોર પદું પણ સ્વિકારાયું. તે વયમાં નાનો હોવાથી પહાડમાં મોટા લોકો માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત તથા તમામ જાતની સગવડનું તેનાથી બનશે કે કેમ તે શકમંદ હોવાથી તેણે ગોર ગયાપ્રસાદને તાર કરી શ્રી જગન્નાથજીથી મુંબઈ બોલાવ્યા. તે પણ અંગલે આવી મળ્યા અને તેની સાથે વળી શ્રી કેદારનાથવાળા એક બ્રાહ્મણ “ જય શ્રી કેદારનાથજીકી ” કહી મળ્યો. તેઓને યોગ્ય સનમાન આપી આસન આપી બેસાડ્યા અને

તેઓનું ગોર પદું કપ્પુલ કર્યું, તે એવી શરતે કે કામળ ખીજ ગોરના ચોપડામાં સગાંવાહલાંને લેખ નીકળે તો મુંબઈમાં સ્વીકારેલું ગોર પદું રદ બાતલ ગણવું. તેઓએ તે કપ્પુલ કર્યું, અને અમારી સાથેજ ઉપડવા વિચાર દર્શાવ્યો. ગોર મહારાજ અમારી વચ્ચેની મુસાફરીના પ્રોગ્રામથી અણબધા હોવાથી અમેએ અમારો પ્રોગ્રામ તેમને વાંચી સંભળાવ્યો અને અમેને હરદ્વારમાં મળવા વિનંતી કરી. ગમે તે કારણથી પણ ગોર મહારાજના ગળામાં તે વાત ધી ગોળ વગરની હોવાથી ઉતરી નહિ. તેમણે પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય રાખ્યો અને સાથેજ આવવાની તૈયારી કરી. અમેએ સમજાવ્યા કે અમારે ખીજને ત્યાં ઉતરવાનું હોવાથી તેમનો ઉતારા પાંદરણ વીગેરેનો બંદોબસ્ત થવો મુશ્કેલ છે પણ તે તો એકના બે થયા નહિ અને પોતાના માટે સર્વ વ્યવસ્થા કરવાનું પોતે માથે લીધું. અમારો વિચાર રામનવમીને રોજ મુંબઈથી ઉપડવાનો હતો અને તે પ્રમાણે ગોર ગયાપ્રસાદ તથા કેદારવાળા ગોરનો માણસ બોલે બોરીબંદર સ્ટેશનપર ગયા હતા પણ પાછળથી ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૧ નો પ્રોગ્રામ ફરેલો હોઈને અમેને સ્ટેશનપર નહિ જાયેલા હોવાથી તેઓ હાંફળા હાંફળા બની પાછા બંગલે આવ્યા અને પુછવા લાગ્યા કે યાત્રાનું મોકુફ શખ્યું કે શું ? જ્યારે પ્રોગ્રામમાં ફેરફાર થયેલો જણાવ્યો ત્યારે તેઓનો શ્વાસ હેઠે બેઠો અને પોતાનાં પોટલાં સહિત પાછા મુકામે ગયા. તેઓ પાછા ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૧ ને રોજ અમારા સાથે ચિત્રકુટ આવવાને નીકળ્યા.

ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૧ તા. ૨૭-૩-૨૫ શનીવાર.

મુંબઈથી ચિત્રકુટ ૮૦૯ માર્મલ ટીકીટ સેકન્ડની રૂ. ૩૨-૧૫-૦ થર્ડની મેલમાં રૂ. ૧૧-૧૫-૦

આજ રોજ સાંજના પાંચ વાગતાની પંખબ મેલમાં અમારે ઉપડવાનું હોવાથી બોરીબંદરપરથી સેકન્ડ ક્લાસ ટીકીટો તથા સરવન્ટસ ટીકીટો બપોરના બરીદી એક આપ્યો સેકન્ડ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ તથા એક ખીજ સેકન્ડ ક્લાસમાં બે બર્થ રીઝર્વ કરાવ્યા. સાંજના ચાર વાગતા બધો સામાન સ્ટેશનપર મોકલી આપ્યો અને ત્યાર બાદ થોડી વારે અમે સ્ટેશનપર જઈ સામાન જોખાવી કેટલાક દાગીના એકમાં નંખાવ્યા અને

કેટલોક સામાન સાથે લીધો. ડાખામાં સામાન બરાબર ગોઠવી લીધો. તી. સ્વ બાઇ માટે જે કમ્પાર્ટમેન્ટ રીઝર્વ કયો હતો તેમાં તે સર્વે બેઠાં અને પરમાનંદશેઠ તથા હું બીજાં ડાખા કે જેમાં બે બર્થ રીઝર્વ કરાવ્યા હતા તેમાં બેઠા. નોકરો સરવંન્ટસ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ગોઠવાઈ ગયા. રેશન પર અમોને વળાવવા સગાં સંબંધીઓ વિગેરે ધણાંએ આવ્યાં હતાં અને અમારી સફલ મુસાફરી ઇચ્છી હતી. બરાબર પાંચ વાગે ટ્રેન ઉપડી અને અમો અમારે રેલવેને રસ્તે પડ્યા. કલ્યાણ રેશન આવતાં ત્યાં અગાડી જરા ચાહને ઇનસાફ આપ્યો હતો. ત્યાર બાદ કસારાના રેશન પર ગાડી થોભતી હોવાથી બીજા ડાખામાંથી નાસતો લખ આવી તે નીરાંતે ખાધો તથા પાણી પી જરા ઠંડાર થયા. નાસ્તો કરવામાં અમો બે ત્રણ જળુજ હતા. જ્યારે બાકીનાં બધાંને એકાદશી હતી. દ્વાદશીનાં પાણી ઇટારસી મુકામે કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. ડાખામાં પથારી પાથરી અમો જલદી સુઈ ગયા કારણ કે ઇટારસી સવારના પહોરમાં વહેલું આવતું હોવાથી જલદી પાછું ઉઠવાનું હતું. સવારના પાંચ વાગે સર્વેને ઉઠવાની સૂચના આપી હતી.

ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૨, તા. ૨૮-૩-૧૫ રવીવાર.

આજ રોજ પ્રભાતના પહોરમાં પાંચ વાગે જે ઠેકાણુ ગાડી ઉભી રહી તે જગ્યાએ સદુએ ડાખામાં આવી સર્વની પથારી પેંક કરી લીધી અને સવારના ૬-૩૫ વાગતા ઇટારસી આવતાં અમો સર્વ ઉતરી પડ્યા અને સામાન સર્વ કાઢી લીધો. મુંબઈથી ઇટારસી ૪૬૪ માઈલ દુર થાય છે અને રેલવે કાનુન મુજબ દરેક સો માઈલની મંજલે ઉતાર એક દિવસ માટે ઉતરી શકતા હોવાથી અને અમારે સર્વેને અત્રે ખાવા પીવાનું હોવાથી અમો ચિત્રકુટની દીક્રીએ અત્રે વચમાં ઉતર્યાં. એક માંહેલો સામાન ચિત્રકુટનો બુક થયેલો હોવાથી તે સીધો ત્યાં ગયો. અમારી સાથેનો લગે જ પણુ ધણુ હતો અને તે બધો રેશનના વેઈટીંગ રૂમમાં ગોઠવી દીધો. અહિં ઇટારસીમાં અમારા માટે ઉતારા પાણીનો બંદોબસ્ત કરવા માટે રાજ પ્રતિપાલસિંઝણને તાર કર્યો હતો પણ તાર તેમને મળ્યો હોય એમ લાગ્યું નહિ. કારણ રેશન પર તેમના તરફથી કોઈ માણસ આવ્યું હોય

એમ જોવામાં આવ્યું નહિ. આથી વેધટીંગ રૂમ માંહેલો સામાન એક સિપાઈના હવાલામાં સોંપી માત્ર જોઇતો સામાન મજૂર પાસે ઉંચકાવી રાજ ગોકુલદાસની ધર્મશાળામાં ગયા અને ત્યાં મુકામ કર્યો. આ ધર્મશાળા સ્ટેશનથી ૫૦ થી ૭૫ કદમ દૂર છે, અને જે કે તે જીર્ણ અવસ્થામાં છે તો પણ આવતા જતા ઉતાડ્યોને તે એક આશિર્વાદ રૂપ છે. તે ધર્મશાળામાં પાંચ સાત ઓરડાઓ તથા એક અગાશી છે અને આગળના ભાગમાં એક મોટું વિશાળ ચોગાન છે તથા એક કુવો છે. અત્રે બપોરના જમી કારવી ગરમી સખ્ત હોવાને લીધે બહાર નહિ જતાં જરા આરામ લીધો હતો અને સાંજના ધર્મશાળાથી ૨૦ કદમ દૂર આવેલા શ્રી રણુછોડરાયજીનાં મંદિરે દર્શન કરવા ગયા હતા. ત્યાંથી જરા છેટે અગરવાળાની ધર્મશાળા છે તે જોવા માટે અમે ગયા હતા. આ ધર્મશાળા તદ્દન નવી બાંધેલી છે અને તેમાં એક મંદિર એક કુવો તથા એક નાની પણ સુંદર વાટીકા છે. તેની આગળના ભાગમાં એક તળાવ છે જેમાં પાણી બીલકુલ હતું નહિ. ત્યાંથી પાછા ફરી અમે પાછા અમારા મુકામપર આવ્યા અને આહ પી પાછા સ્ટેશનપર જવાની તૈયારી કરી. ઇટારસીથી ગાડી ૧૧-૨૩ વાગતા ઉપડતી હતી. પણ અમારે ત્યાં ૧૦ વાગતા જવાનું હતું કારણ કે અમોને વચગાળાને સ્ટેશને રીઝર્વ ડુઝ્યો નહિ મળતો હોવાથી સ્ટેશને જલદી જઈ ડુઝ્યામાં સામાન ગોઠવી પથારી પાથરી જગ્યા હાથ કરવાની હતી. નસીબ જોગે એટલું સારું હતું કે જે ટ્રેનમાં અમો જવાના હતા તે ઇટારસીથીજ ઉપાડવાની હતી. જે થુ ટ્રેન હતો તો પુષ્કળ પંચાતી પડતો. અમે અમારા સકેટ મુજબ અમારો સર્વે સામાન સ્ટેશનપર કુલી સાથે મોકલી આપ્યો અને અમો પણ ધર્મશાળાનાં માણસને તથા ભંગી વીગેરેને ઇનામ આપી સ્ટેશન તરફ રવાના થયા. અહિં સ્ટેશનપર પ્લેટ ફોર્મમાં ટ્રેન તૈયાર પડી હતી તેમાં પોરટરના ફાનસની મદદવડે એક સેકન્ડ ક્લાસ હતો તે શોધી કાઢી તમામ સામાન અંદર ગોઠવી દીધો અને પથારી કરી અમો સર્વે સુઈ રહ્યા. ત્યાર બાદ બીજા ઉતાડ્યો પણ આવ્યા હતા પરંતુ અમારા સેકન્ડ ક્લાસમાં જગ્યા નહિ હોવાથી તેઓ એક માત્ર નામના સેકન્ડ ક્લાસમાં જઈ ગોઠ-

વાયા. તે સેકન્ડ ક્લાસમાં માત્ર એકજ બર્થ હતો અને ગાદીને બદલે માત્ર નેતર જડવામાં આવ્યું હતું. સંગ્રાસ પાણીની તે ડબ્બામાં કશી સગવડ હતી નહિ. ગાડી ચાલ્યા હરોલ અમો નિદ્રાને વશ થયા હતા. આ ઇટારસી રેલવે જંકશન છે તથા વેપારી મથક છે. રેલવેના અમલદારોના બંગલાઓ ધર્મશાળાઓ તથા નાનાં મકાનો ત્યાં અગાડી છે. અહિં એક નાનું બજાર છે જ્યાંથી ખાવા પીવાની ચીજો શાકભાજી, દુધ, મીઠાઈ વીગેરે મળે છે. દુધ, મીઠાઈ બહુ ચોખ્ખાં મળતાં નથી. અહિં ઉતારો માટે વાહન મળી શકતાં તથી અને ગામ તથા સ્ટેશન પાસે હોવાથી તેની બહુ જરૂરીયાત પણ નથી. જાતે દિવસે રેલવેના જોડાણને લીધે તે એક અગત્યનું મથક થશે, અને વેપાર રોજગાર સારી રીતે જાગશે.

ચૈત્ર સુદ ૧૩ તા. ૨૯. ૩. ૧૫. સોમવાર.

ગઈ કાલે રાતના ૧૧-૧૩ વાગતા ઇટારસીથી જળપુર જતી એક પેસેનજર ત્રેનમાં અમો ઉપડ્યા હતા અને આજે સવારના ૭-૫૦ વાગે જળપુર પહોંચ્યા. અહીંથી એક બીજી ત્રેન ઉપડતી હોવાથી અમો સર્વ પેસેનજર ત્રેનમાંથી ઉતરી પડ્યા અને ઈસ્ટ ઈંડિયા ત્રેન જે પ્લેટફોર્મમાં હાજર હતી તેના સેકન્ડ ક્લાસમાં ઇટારસીની માફક ગોઠવાઈ ગયા અને સામાન સર્વે ગોઠવી દીધો, ડાબા અમારા સામાનનો ઢગ જોઈ તથા બીજા તેવા ડાબા ધણી હોવાથી અમારા ડાબામાં કોઈ આવ્યું નહિ ઇટારસી થી જળપુર ૧૫૩ માઈલ થાય છે અને તે બધા રાતનાજ પસાર થઈ ગયા હતા, અહીંથી ત્રેન ૮-૩૦ વાગતા સવારના ઉપડતી હોવાથી અને ફાનલ વખત થણા હોવાથી તી. સ્વ. બાઈ વીગેરે સ્ટેશન બહાર આવેલા એક કુવાપર જઈ રનાન કરી આવ્યાં અને પરમાનંદ શેઠે ત્યાંના વેઈટીંગ રૂમમાં હળમત કરાવી લીધી મારો વખત સામાન ગોઠવવામાં તથા ડબ્બો રીઝર્વ નહિ હોવાથી તેના બંદોબસ્તમાં ચાકી ગયો. અમારા સાથે પ્રાઈમસ સ્ટવ હોવાથી સ્ટેશનપરથી દુધ લીધું અને માણસો માટે મીઠાઈ ખરીદી જળપુરથી માણિકપુર જે ૧૬૭ માઈલ દુર થાય છે તે તરફ જવા માટે અમારી ત્રેન સવારના ૮-૩૦ વાગતા ઉપડી અને બીજી સ્ટેશન આવે તે દરમિયાન તી. સ્વ. બાઈએ પોતાની સેવા પુણનું આહતીક પુંડ કર્યું

ત્યારબાદ બીજું સ્ટેશન આવતાં ચાહડામાં તૈયાર થઇ અને તે અમેએ પીધી મહેર સ્ટેશન પર ચામડાનાં પાકીટ વેચાતા માટે આવ્યાં હતાં. અને વાટમાં કામ લાગશે તેવા વિચારથી બે પાકીટ ખરીદ્યાં હતાં. આગળ જતાં તે ખરેખર ધણું ઉપયોગી થઇ પડ્યાં હતાં ત્યારબાદ કટની સ્ટેશન આવ્યું હતું અને ત્રેનમાંથી ચુના તથા સીમેન્ટનાં કારખાનાં નજરે પડતાં હતાં. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં મધ્યાન કાળે માણિકપુર સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા જળપૂરવાલી ગાડી સીધી અલાહાબાદ તરફ જવાની હોવાથી અને અમારે ચિત્રકૂટ જવાનું હોવાથી અત્રે અમારે ગાડી બદલાવવી પડી હતી. ઇસ્ટ ઈન્ડિયા રેલવેના ડ્રાઇવર મોટા ફ્રશાદે હતા અને જો કે માણિકપુર ઝાંસી નો પણ ડ્રાઇવેજ છે છતાં ડ્રાઇવર સાંકડા લાગતા હતા. અહીં પાછી રીઝર્વની પચાતી નડી હતી. માણિકપુર ઉપર માત્ર બેજ સેકંડ ક્લાસ હતા અને તેમાં એક પુરૂષો માટે તથા એક બાનુઓ માટે હોતો જે ડ્રાઇવર બાનુઓ માટે હોતો તેમાં એક બે મુરોબીઅન બાનુ બેઠેલી હોવાથી ત્રી. સ્વ. બાઈવીગેરેને એક ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેસાડ્યાં અને પરમાનંદ શેઠ તથા હું સેકંડ ક્લાસમાં બેસી ગયા અત્રે ગરમી ધણીજ સખત લાગતી હોવાથી સંત્રા લઇ ખાધાં પણ મગજની ગરમી પર તેની કશી અસર થઇ નહી. જળપૂરથી સવારે ૯-૩૦ વાગે ઉપડી માણિકપુર બપોરના ૩-૧૫ વાગતા આવ્યા હતા અને અહીંથી બપોરે ૩-૧૫ વાગતા ચિત્રકૂટ જવા માટે ઉપડ્યા માણિકપુરથી ચિત્રકૂટ માત્ર ૨૫ માઇલ થાય છે. માણિકપુર અને ચિત્રકૂટની વચ્ચે કરવી સ્ટેશન આવે છે ત્યાં સ્ટેશન પર ફેટલાક ગોર ચિત્રકૂટના મળ્યા હતા તેમજ માણિકપુર પર પણ મળ્યા હતા તેઓએ કરવી ઉતરવા ધણી આગ્રહ કર્યો પણ રાજા પ્રતીપાળસોંગજીને ચિત્રકૂટ અંદાજિત કરવા વીધે લખેલું હોવાથી તથા તાર કરેલો હોવાથી તેનું માણસ કદાચ ચિત્રકૂટ સ્ટેશન પર આવ્યું હશે તેવા વિચારથી કરવી સ્ટેશને નહિ ઉતરતાં અમે સીધા તેના પછીના ચિત્રકૂટ સ્ટેશને જઇ ઉતર્યાં અહીં પણ ઇસ્ટરની માફક કોઇ અમેને લેવા આવ્યું હોય એમ જોવામાં આવ્યું નહિ. લગાઇતો પ્રસંગ ચાલતો હોવાથી તાર બરાબર વખતસર પહોંચતા નહિ હશે એમ અનુમાન કરવી પડી નહિતર આવો

પ્રસંગ બનવા પામે નહિ અહીં ગાડી થોડીવાર થોભતી હોવાથી અમે
 જલદી ઉતરી અમારા સામાન ડાબામાંથી બહાર કાઢવા લાગ્યા અને પાંચ
 મીનીટ વધારે રોકી તમામ સામાન બહાર કાઢી નાંખ્યો એકના દાગીના
 ત્રીસેક હતા તે સર્વ સ્ટેશન પર મોબુદ હતાં પાછળથી એમ મનમાં થયું
 કે ચિત્રકુટના બદલે કરવી ઉતર્યા હોતે તો વધારે સારું થતે કારણ કે
 કરવી મોટું શહેર હોઈને ત્યાંથી વાહનની સગવડ મલી શકે છે તથા
 સીધી સડક હોવાથી ચિત્રકૂટ સહેલાઈ થી જઈ શકાય છે ચિત્રકોટ
 સ્ટેશનથી ચિત્રકોટ જવામાં મોટી માથાકુટ છે અમે ચિત્રકોટ સ્ટેશને
 અપોરના ૪-૪૭ વાગતા પહોંચ્યા પણ છ વાગતા પહેલાં ચિત્રકોટ જવા
 માટે ઉપડી શક્યા નહોતા. ચિત્રકોટ સ્ટેશનથી ચિત્રકોટ લગભગ ૩૫
 માઇલ દુર થાય છે અને ત્યાં અગાડી બધો સામાન તથા બધા પેસેનજરોને
 મોકલી શકાય તેટલાં વાહનની સગવડ નહિ હોવાથી આબુઆબુનાં
 ગામડામાંથી ખટારાઓ મંગાવવા પડ્યા. સ્ટેશન પર માત્ર બે જ ખટારા
 હતા. એકમાં ત્રી. સ્વ. આમ્ર વીગેરેને બેસાડી રવાના કર્યા અને બીજા
 ખટારામાં જેટલો સામાન સમાણો તેટલો ભરી એક માણસ સાથે રવાના
 કર્યો. બીજા ચાર ખટારા આવ્યા તેમાં સામાન ભરી માણસો સાથે રવાના
 કર્યો. સ્ટેશનથી ચિત્રકોટ જવાનો રસ્તો ખાડા ખબચાવાળો અને ગાડા
 માર્ગ હોવાથી, મેં પગ પાળાજ જવાનું પસંદ કર્યું હતું. આવા ચડાવ ઉતાર-
 વાળા ખેતરનાં ઢેફાં ઢેરામાં થઈ પસાર થતા રસ્તા પર ખટારાઓ જતી વખતે
 અફળાય છે અને પેટના નળ ચડી આવે છે તેટલા માટે હું પગ પાળો ગયો
 હતો. વાટમાં એક ખટારાના બળદનું સીંગડું કંચે ભરાવાથી તેનું સીંગડું
 કપાઈ ગયું અને તેમાંથી ઘોઠબંધ લોહી વહેવા લાગ્યું. ખટારાવાળાએ
 બીજા જોડી આણી અને ચાલવા માંડ્યું. અને પેલા ધન પામેલા બેલને
 તેનો સાથી લઈ ગયો. તેની સંભાળ લઈ દવા દારુ કરવા ખટારાવાળાના
 સાથીને કહ્યું અને તેણે તેમ કરવા વચન આપ્યું. અમારા સાથે કોઈ
 પણ ગોર નહિ હોવાથી જે ચિત્રકુટ સ્ટેશન પર અમેને પ્રથમ મળેલા તેને
 ગોર તરીકે માન્યા કારણ કે તેઓએ ખટારા મેળવવામાં અમેને મદદ કરી
 હતી. જ્યારે અમે તેમને ગોર તરીકે માન્યા ત્યારે તેઓએ જણાવ્યું

કે તેઓ ગોરનાં માણસ છે અને ગોર પોતે ચિત્રકુટમાં ખીરાજ છે. અમે તેમને જણાવ્યું કે અમે તેના શેઠને ગોર તરીકે માનીશું. તેઓ ખીયારા કુલીની માફક કામ કરતા હતા. છેક સાંજના પહેલાં હનુમાનજીની ચોકી પર આવ્યા અને અહિં જરા પાણી પી દર્શન કરી વિસામો લીધો. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં સાંજના સાત વાગતાને સુમારે સીતાપુર મુકામે આવી પહોંચ્યા. સીતાપુર એ ચિત્રકુટની આગળનું એક નાનું ગામ છે અને એક ખીજાં એટલાં ભેળાઇ ગયાં છે કે હવે સીતાપુરને પણ ચિત્રકુટ કહેવા લાગ્યા છે. આ ગામમાં ગોર તથા સાધુની વસ્તી ઘણી જોવામાં આવે છે આ સીતાપુરથી અગાડી ખટારા નહિ જઇ શકતા હોવાથી બધો સામાન ઉતારી ઢગલો કીધો અને તે બધો ચિત્રકુટમાં શ્રી જગવેદીનો અખાડો કે જ્યાં અમારો મુકામ થવાનો હતો ત્યાં મોકલી આપવામાં આવ્યો. અકેક દાગીનાનું દામ વધારે થતું હોવાથી તમામ સામાનનો ઠેકાથી ઠરાવ કર્યો અને ત્યાર બાદ કૂલીઓ પાસે ઉંચકાવી માણસની દેખરેખ નીચે મુકામ પર સામાન મોકલાવ્યો. અને ત્યાર બાદ હું પણ મુકામ તરફ રવાના થયો. સીતાપુરથી અખાડાપર પુગતાં લગભગ ૦૫ કલાક લાગ્યો હતો. એકના દાગીના એક કલાક બાદ અમેને અખાડામાં મળ્યા હતા. ખટારાનો દર ચિત્રકુટ સ્ટેશનપરથી સીતાપુર સુધીનો દરેકનો આઠ આના લગભગ હોય છે ઉતારે પહેાંચ્યા બાદ રાતના વાળુ કરી સુઈ રહ્યા હતા અને શ્રમ વિશેષ લાગેલો હોવાથી નિંદ્રા પણ મજેની આવી હતી. વાનર સેનાથી બચવા માટે તમામ જાળીઓ બંધ કરવી પડી હતી. કમનસીબે મેં નવા બુટ પેહેરેલા હોવાથી અને તે બુટ સહિત ૩૫ માઇલ ચાલવાથી પગમાં પુષ્કળ દંખ પડ્યા હતા અને તે ઝાંમરા જેવા લાગતા હતા. આ દંખથી પગમાં દર્દ વધારે થતું હતું. ડરવીથી ચિત્રકુટ લગભગ ૫ માઇલ થાય છે. તે રસ્તે જો આવ્યા હતાં તો રસ્તો સારો હોવાને લીધે આ પીડા ભોગવવી નહિ પડતે તથા મુકામપર વહેલા પુગી જતે. ખેર ! જેવી ઇશ્વરની મરજી.

ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૪ તા. ૩૦-૩-૧૫ મંગળવાર.

આજ સવારના ઉઠી જગવેદી અખાડાની નીચે આવેલી પયસ્વીનિ કે જેને મંદાકિની ગંગા કહેવામાં આવે છે તેમાં સ્નાન સંધ્યા કરવા માટે

અમો ગયા હતા અને ત્યાંથી પાછા આવી જગવેદી અખાડામાં શ્રી રામચન્દ્રજી લક્ષ્મણજી તથા સીતામાતાજીનાં તેમજ જે જગ્યાએ બ્રહ્માએ જગતના કલ્યાણુ અર્થે એક મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો તે જગ્યાનાં દર્શન કર્યા હતાં. બપોરના જમ્યા બાદ અહિંની પંચકોશીની પરિક્રમા કરવાનું મોઝામ ગોઠવ્યું અને આજે શ્રી કાંતાનાથજીની પરિક્રમા કરવાનું નક્કી કર્યું. યાત્રાની અંદર ગરીબો તથા નાચાર લોકોને તથા સાધુ સંતોને કપડાં આપવા માટે અમે મુંબઈથી ધોતીયાં ચાદરો ગંજીકાકો તથા ટોપીઓ લીધાં હતાં અને તી. સ્વ. બાઇનો વિચાર પરિક્રમામાં તેવા કોઈ આપવા લાયક મળે તો તેને આપવાનો હોવાથી કેટલાંક કપડાં સાથે લીધાં. બપોરના ત્રણ વાગતા શ્રી કાંતાનાથજીની પરિક્રમા કરવા માટે અમો સર્વ ઉપજ્યાં. પગરખાંના ડંખને લીધે પગમાં દર્દ વધારે હતું અને ખુલ્લે પગે ચાલવાથી કાંટા ભોંકાવાનો ભય રહેતો હોવાથી મેં પરિક્રમામાં જવાનું માંડી વાળ્યું હતુ પણ તી. સ્વ. બાઇએ એક જોડ કંતાનના સપાટ આપવાથી હું પણ સાથે જવાને ટટાર થયો. અહિં પરિક્રમા કરવા માટે ડોલીઓની મદદ લેવી પડે છે પણ આજની પરિક્રમા વીકટ નહિ હોવાથી અમો સર્વ પગ પાળાજ ગયાં હતાં. અખાડાથી દોઢ માઈલપર શ્રી હનુમાનજીની ચોકી આવે છે ત્યાંથી પરિક્રમા શરૂ થાય છે. અહિં શ્રી હનુમાનજી ઓઠાપર આવેલા એક મંદીરમાં બીરાજે છે તેનાં દર્શન કરી અમો મુખારવીંદ તરફ ગયા. અહિં શ્રી કાંતાનાથજીની વિધીપૂર્વક પૂજા કરી બેઠ ધરી હતી. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં વાંદર સેતાને પોતાનો કર નહિ મળેલો હોવાથી તેઓએ અમારો રસ્તો રોક્યો અને અમને આગળ વધવામાં ઘણી ખલેલ પડી. અમારા હાથમાં લાકડીઓ હતી અને વખત પડે તેનો ઉપયોગ કરવા વિચાર રાખ્યો હતો પણ વાનર સેતાનું દળ વધ્યું અને તેને શરણુ થયા વગર છુટકો નહતો. ગોર મહારાજે પ્રથમથી દાલીયા આણ્યા હતા તે આમ તેમ વેરવાથી ગ્રાધાં વાંદરાં તે ખાવામાં ગુંથાયા અને અમારો રસ્તો મોકળો થયો. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ચરણ પાદુકા, ભરતબેઠ, પરિક્રમાની ડાબી બાજુએ એક ટેકરીપર આવેલી લક્ષ્મણચોકી, પશ્ચિમ તથા ઉત્તર મુખારવીંદ, ચિત્રકુટ પાઠશાળા.

શ્રી લક્ષ્મીનારાયણનું મંદીર તથા શ્રી મહા પ્રભુજીની બેઠક વીગેરે આવ્યાં હતાં. આ પરિક્રમામાં દર્શન કરી કેટલાંક મંદીરમાં સુકો મેવો તથા વસ્ત્ર શ્રી કાકોરજીને બેઠ તરીકે તી. સ્વ. બાઇએ આપ્યાં હતાં તેમજ યોગ્ય સાધુ સંતોને વસ્ત્ર પણ આપ્યાં હતાં. વસ્ત્ર તથા પૈસા આપતી વખતે તે લોકો અંતઃકરણથી આશીશના ઉદ્દગારની વૃદ્ધી વરસાવતાં હતાં. આ પરિક્રમા પુરી કરી સુકામપર છેક રાતના જા ને સુમરે અમો પુગ્યાં હતાં. રાતના વાળુ કરી સુધ રહ્યા હતા અને થાક લાગવાથી નીદ્રા એકદમ આવી ગઇ હતી. ચિત્રકુટના ગોરનાં માણસોને તથા શ્રી બદ્રીનાથજીના ગોર ગયાપ્રસાદને તથા શ્રી કેદારનાથજીના ગોરના માણસ બોલાને સીધા અપાવ્યા હતા. શ્રી કાન્તાનાથજીની પરિક્રમા પહાડપર કરવી પડે છે, ધણુ પહાડ મોટો નહિ હોવાથી તથા કુંગરની ધાર માફક હોવાથી તથા પાકી સડક હોવાથી બહુ મુશ્કેલી નડતી નથી. આ પાકી છોખધ સડક પત્રાના મહારાજન રામચંદ્ર કુનવારે બંધાવી યાત્રીઓને કાયમનું સુખ કરી દીધું છે અને તે માટે મહારાજને આ પરમાર્થી કાર્ય માટે જોડલા ધન્યવાદ આપીએ એટલા થેડા છે. અહિંની પાઠશાળાને મદદ તરીકે રોકડા રૂપિયા તથા વિદ્યાર્થીને કપડાં તી. સ્વ. બાઇએ આપ્યાં હતાં.

ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૫. તા. ૩૧-૩-૧૫ બુધવાર.

આજ રોજ પાછું પંચકોશીની પરિક્રમામાં જવાનું હોવાથી પ્રભાતના પહોરમાં વહેલા ઉઠી, સ્નાન પૂજા કરી, ચાહ પી અમો તૈયાર થયા. સવારના ભોજન કરી જવાનું બની શકે તેમ નહિ હોવાથી સાથે નારતો બાંધી લીધો. ખાવું પાવું અને પરિક્રમા કરી દેવદર્શન કરવાં એ બંને થઇ શકે તેમ નથી. તેટલા માટે ખાવાપીવાનો ભોગ આપવો પડે છે. આજની પરિક્રમા ડોલી વગર થઇ શકે તેમ નહિ હોવાથી અમોએ ડોલીઓ ભાડે મંગાવી અને તેની છત્રીપર બેસનારને તડકો ન લાગે તેટલા માટે ચદરો નાંખાવી. ગરીબોમાં વાટવાનાં કપડાં પણ દરેક ડોલીમાં ગોઠવી દીધાં. એક ડોલીમાં ચારથી છ કુલીઓ હોય છે અને દરેક મજૂરનો દર આઠ આના પ્રમાણુ છે. તે ઉપરાંત તેઓને ઉપર

ખાવા માટે સાતુ ગોળ વીગેરે અપાવવું પડે છે. અમો જગવેદીના અખા-
ડામાંથી સવારના ૧૦ વાગતા રવાના થયા. પ્રથમ પયસ્વીનિના કિનારે
કિનારે થઈ બજારમાં થઈ, પયસ્વીનિના ઘુંટણુ બર પાણીમાં થઈ તેને
સામે કિનારે જઈ અમો કોટી રૂષિના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા. રસ્તા ચડા-
વવાળો કેડી માર્ગ હતો અને વાટમાં કાંટાનાં ઝાડ ધણું હોવાથી પગમાં
કાંટા ભોંકાઈ જવાનો સંભવ રહે છે. ડાહી ઉપાડનાર કુહાર અથવા
ભોંય લોકો રામ રામ બોલતા સૂર્યના પ્રચંડ તાપમાં દોડતા હતા અને
ચાલતી વખતે “ ખચરદાર, ચેત ચંડાલી, ન પાવેગા ” પુકાર કરતા હતા.
કાંટાની કે ઠોકરનાં તેઓ લેશ માત્ર પણ દરકાર કરતા નહિ હતા. પહાડ
પર અને નીચે તેઓ આપણને સાચવી સંભાળીને લઈ જાય છે. નદી
છોડ્યા બાદ જરા મેદાન આવે છે ત્યાર પછી જરા ચડાણ અને પછી
ઉતરાણ આવે છે. આ ઉતરાણ પછી ૭૫ પગથીયાંની પથ્થરની સીડી
આવે છે તે ચડી કોટી રૂષિના આશ્રમ પર પહોંચાય છે. આ આશ્રમ પહા
ડપર છેક ઉપરના ભાગમાં આવેલો છે અને આબુબાબુ તથા નીચે
ઝાડો લતાઓ વિગેરે લીલોત્રી આવવાથી ધણી રળિયામણા દીસે છે. આ
આશ્રમમાં એક ઝરણું છે જે ધણુ પવિત્ર લેખાય છે. શ્રી રામચંદ્રજીના
રાજ્યાભિષેક માટે કોટી ઋષિઓએ આ ઝરણાનું જળ ભર્યું હતું. ઝરણાની
બાજુમાં એક મંદિર છે ત્યાં દર્શન થાય છે. ઝરણાની પવિત્રતાને લીધે
અમો સર્વેએ તેમાં સ્નાન કર્યું હતું અને પાણી ધણું જ ઠંડું હતું. અહિંથી
એક લોટામાં આ પવિત્ર જળ મુંબઈ લઈ જવા માટે ભરી લીધું અને
અમો યાત્રા સંપૂર્ણ કરી પાછા મુંબઈ આવ્યા ત્યાં સુધી તે સહી-સલામત
આબાદ અમારી સાથે આવ્યું હતું. સાચો પ્રેમ, ખરી ભક્તિ અને ઈશ્વર
પ્રત્યે પૂર્ણ આસ્થા હોય છે તોજ તે પવિત્ર જળ ધરે લાવી શકાય છે.
નહિં તર અમારી વીકટ મુસાફરી દરમિયાન તે સુકાઈ ગયું હોતે અગર ઢોળાઈ
ગયું હોતે. જળ ભર્યા બાદ મંદિરમાં દેવ દર્શન કર્યા અને ડાહીવાળા
નાસ્તો કરતા હોવાથી અમો જરા જાંપરામાં આસાએશ લેવા બેઠા. ડાહી-
વાલાનો નાસ્તો ખતમ થયે અમોએ અમારી મુસાફરી શરૂ કરી. તડકો
પુષ્કળ પડતો હોવાથી એક બે જગ્યાએ ઝાડનીચે વીસામો લેવો પડ્યો
હતો. કોટી આશ્રમ પછી અમો દેવાંગના ગયા હતા અને ત્યાં દર્શન

ફરી સીતાજીની મઢી તથા મથની જ્વેલા માટે ગયા હતા. ત્યાંથી હનુ-
માનધારા જવા નીકળ્યા. વાટ સખત ઉતરાઈની હોવાથી ડોલીમાંથી
ઉતરી પગે જવું પડ્યું હતું. અહિં પણ એક ઝરણું છે અને તે હનુમા-
નધારાના નામે ઓળખાય છે. અહિં હનુમાનજીની એક મોટી મૂર્તિ છે
તથા બાજુમાં એક ધર્મશાળા એક ગુફા તથા એક અગાશી છે. અહિં
હનુમાનધારામાં સ્નાન કરી દર્શન કરી અમોઝે નાસ્તો કર્યો હતો અને
પરમાનંદ શેઠ પાસે શ્રાવિની કેમેરા હોવાથી તેમણે કેટલીક છબીઓ લીધી.
આ સ્થળ પહાડપર આવેલું હોવાથી તથા સામે તળાટીમાં ચિત્રકુટ
હોવાથી દેખાવ મજેનો રમણીય લાગતો હતો. અહિંથી પાછા ફરતી
વખતે રસ્તો ઉતરાણુનો હોવાથી થોડુંક પગે ચાલી પછી અમો ડોલીમાં
બેઠા અને સાંજના પાંચ વાગતે અમો અમારા મુકામપર પહોંચ્યા. રાતના
ભોજન કરી જગવેદી અખાડાના ચોકમાં ચાંદનીમાં કેટલાંક ઈશ્વર ભજન
ટોલક સીતાર તથા હારમોનીયમ સાથે કર્યો હતાં. પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર
પોતાના પુર જ્વળનમાં ખીલી રહ્યો હતો અને ભજનમાં બેડો આનંદ
આવ્યો હતો. રાતના મોડેથી ભજન બંધ કરી અમો સુઈ ગયા હતા.
આજે પણ પરિક્રમામાં તી. સ્વ. બાઈએ ગરીબોમાં કપડાં વાટ્યાં હતાં.

ચૈત્ર વદ ૧ તા. ૧-૪-૧૫ ગુરુવાર.

આજ રોજ સવારના સ્નાન પૂજા કરી સાડા નવને સુમારે પાછા
પરિક્રમામાં ડોલીમાં સવાના થયા. આજ રોજ ડોલીના દરેક મંજુરનો
દસ આના દર હતો. પહેલાં પ્રમોદબન ગયા હતા અને ત્યાર બાદ નીચેના
ભાગમાં જ્યાં જનકીકુંડ છે ત્યાં જમ્મ આસ્થાન માર્ગન કર્યો હતાં. આ
જનકીકુંડ એક વહેતી નદીના રૂપમાં છે અને તેમાં મોટાં મોટાં નાથેલાં
માંછલાંઓ ધણાં છે. તેને અમે દાલીયા નાખ્યા હતા. ત્યાંથી આગળ
ચાલતા ધાડા વનમાં થઈ શીરશાબન ગયા અને સ્ફટિકશિલાનાં દર્શન
કર્યો હતાં. અહિં અગાડી પચસ્વીનિમાં સ્નાન કરી સ્ફટિકશિલાની પૂજા
કરી હતી. શિલાપર શ્રી રામચંદ્રજીનાં તથા સીતાજીનાં પગલાં જ્વેલામાં
આવે છે અને યાત્રાળુ તેનું પૂજન કરી પ્રેમથી સ્પર્શ કરે છે તથા શ્રદ્ધાથી
ભેટી તેપર ગોર મહારાજને દાનપુન કરે છે. ઈંદના પુત્ર જયંતે કાગનું

સ્વરૂપ ધારણ કરી શ્રી સીતાજીના હાથમાં આ સ્ફટિકશીલા પરજ ચાંચ મારી હતી. પાછો અવડ ચવડવાળો ડુંગરી રસ્તો આવવાથી અમો પગ-પેદળ ચાલી થોડી વારે ડોલીમાં ખેઠા હતા. આગળ જતાં બાઉપુર ગામ આવ્યું હતું અને ત્યાં અગાડી એક મંદીરમાં દર્શન કરી એક વડની છાયા તળે જરા વીસામો લીધો હતો અને કુવામાંથી જળ કાઢી પીધું હતું. મધ્યાન હોવાથી ગરમી સખત લાગતી હતી અને તેથી માથાપર એક ભીનો સાવલો હું અવાર નવાર રાખતો હતો. અહિંથી આગળ ચાલતાં અમારે ખેતરોમાં થઇને તથા મેદાન વીગેરેમાં થઇ જવું પડ્યું હતું અને વાટમાં આવતાં નાળાં તથા નાના ડુંગરા વટાવી આખરે અત્રિમુનિના આશ્રમે પહોંચ્યા. અહિં અનસૂવાજી, અત્રિમુનિનો આશ્રમ, દ્વાત્રય, દુર્વાસા તથા ચંદ્રમાની જગ્યા તથા સીધબાવાની જગ્યા છે. અહિં પણ દેવદર્શન પયસ્વીનિમાં સ્નાન કર્યા બાદ કર્યા હતાં. સીધબાવાની જગ્યામાં જતાં પ્રથમ ૧૦૦ થી ૧૫૦ પગથીયાં ચડવાં પડે છે. ત્યાંના સાધુઓ વાતના તણા મારતા હતા તે છેક નીચે સંભળાતા હતા અને જેવા અમો પગથી ચડવા માંડ્યા અને અર્ધે પુગ્યા કે તેઓએ રામાયણ શરૂ કરી અને અમારા કાનપર રામાયણના શબ્દો અથડાવા લાગ્યા. છેક ઉપર જઈ દર્શન કરી સાધુસંતોને તેમની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કપડાં આપ્યાં. ત્યાર બાદ નીચે ઉતરતાં પાછું રામાયણ સાંભળવા માટે ધણાએ કાન ધર્યા પણ એક શબ્દ પણ સંભળાયો નહિ. ઉલટા તે કપડાં બાબતમાં તકરાર મચાવવા માંડ્યા અને કંઈ પણ વધારે લેવા અમારી પાસે આવ્યા. અમોએ તેને કંઈ પણ ક્રોડું આપ્યું નહિ જેથી બડબડતા તેઓ ચાલી ગયા. નીચે આવી અમોએ નાસ્તો કર્યો અને ડોલીવાળાઓ પોતાનો નાસ્તો કરતા હતા. અમો બધા નાસ્તો કરતા હતા તે વખતે અહિંનાં વાંદરાં અમારા સામું ટગમગ ટગમગ જોયા કરતાં હતાં. અમે ખાઇએ અને તેઓ જીવે તે દેખાવ અમોને ઠીક નહિ લાગવાથી તેઓની મીજબાની માટે દલીલા નાંખ્યા અને તેઓ તે ખાવાને મંડી ગયાં. અમારું કામ સમાપ્ત થયે પાછા ચિત્રકુટ જવા અમો તૈયાર થયા. આ આશ્રમમાં પહાડપર શીલાજીત જેવામાં આવ્યો હતો પણ તે આપણાથી લઈ શકાય તેવી જગ્યાએ નહિ હતો. જ્યાં આપણાથી જઈ ન

શકાય તેરી જગ્યાએ વાંદરાંઓ જઇ તે ચાટી જતાં હતાં. સખત ગરમી તથા ગરમ પવનને લીધે ડોલીમાં બેઠા બાદ પાછો બીનો સાવલો મેં માથાપર રાખ્યો હતો. ચાલતાં ચાલતાં બાઉપુર ગામ આવતાં ગરમીથી કે પછી બીનો સાવલો રાખવાથી મારા મગજમાં ચક્કર આવતાં હતાં અને મને ડોલીમાંથી ઉતરી આસાએશ લેવાની જરૂર પડી, બધાંએ અગાડીથી રવાના થયાં હતાં જ્યારે બદિનાથરાજા ગોર ગયાપ્રસાદ તથા હું બે જણા પાછળ રહ્યા હતા. કદાચ ડોલીથી પણ ચક્કર આવતાં હશે તેવા વિચારથી ડોલીનો કબજો ગોર ગયાપ્રસાદને આપ્યો અને બાઉપુર ગામમાંથી એક બાર આનાનો ખટારો બાંડે કરી હું ખટારામાં રવાના થયો. વાટમાં કરમદીનાં ઝાડો આવ્યાં હતાં અને તેના ફુલની સુગંધ ચંબેલી અગર જીંદનાં ફુલની સુગંધ સમાન લાગતી હતી. આના પરિમલથી મગજપર સારી અસર થઇ અને થોડી વારમાં મગજમાં શાંતિ વ્યાપી રહી. છેક સાંજના સાતને સમયે હું મુકામપર પહોંચ્યો હતો. રાતના વાળુ કરી શ્રમ અતિ લાગેલો હોવાથી સર્વે સુઇ રહ્યા હતાં.

ચૈત્ર વદ ૨-૩. તા. ૨-૪-૧૫ શુક્રવાર.

આજ રોજ ભરતકુપની પરિક્રમામા જવાનું હોવાથી સવારના પહોરમાં વહેલાં સર્વે ઉઠ્યાં અને સ્નાન પૂજા કરી આહ પી લીધી. સવારમાં વહેલો ઉઠવાથી અને વખત અનુકુળ હોવાથી અખાડાના મહાંત મહારાજે એક પ્રભાતીયું ગાવા કહ્યું. વખત તથા સ્થળને અનુસરી મેં નીચેનું પ્રભાતિયું લલકાર્યું:—

રાગ રામઘો.

પઢોરે પોપટ રાજરામના, સતી સીતા પૂઢાવે;	
પાસે બંધાવી પાંજરે, મુખે રામ જપાવે.	પઢો રે.
પોપટ તારે કારણે, લીલા વાંસ વઢાવું;	
તેનું ધડાવું પોપટ પાંજરે, હીરા રતને જડાવું.	પઢો રે.
પોપટ તારે કારણે, શી શી રસોઈ રંધાવું;	
સાકરનાં કરી ચૂરમાં, ઉપર ધી પીરસાવું.	પઢો રે.
પાંખ લીલી ને પગ પાંદુરા, કોટે કંઠેલો કાળો;	
નરસીયાના સ્વામીને બળે, રાગ તાણી રૂપાળો.	પઢો રે.

આ પ્રભાતિયું ગાવાથી મહંત મહારાજ તથા ખીજ સર્વ ખુશ થયા અને હું ખેવડો ખુશી થયો. કારણ કે દાદાનું એટલું યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય સ્થલે તે ગવાયું હતું. સવારના સાડા નવને સુમારે ભરતકુપ જવા માટે અમો ડોલીમાં નીકળ્યા. આજ રોજ ડોલીના દરેક મજૂરનો દર આઠ આના પ્રમાણે હતો. ભરતકુપ જતાં પ્રથમ જરા કાન્તાનાથવાળી સડકપર જવું પડે છે અને પછી જમણા હાથપર જે રસ્તો ફાટે છે તેપર જવાનું થાય છે. સપાટ જમીન હોવાથી ભરતકુપ ખટારામાં પણ જઈ શકાય છે પણ ડોલીમાં જવું વધારે સાફ છે કારણ વખતનો પુષ્કળ ખચાવ થાય છે. પ્રથમ શ્રી રામચંદ્રજીની તથા સીતાજીની સન્મુખનાં દર્શન કર્યાં હતાં. આ સન્મુખ એક શીલા છે અને તેપર શ્રી રામચંદ્રજી તથા સીતાજી વનવાસ વખતે આરામ કરતાં હતાં અહિં એક કોટનું ઝાડ છે તેપરથી થોડાં કોટ ઉતરાવી મુકામપર તેની ચટણી બનાવી હતી. રામ સન્મુખથી ૧૦ કદમ દુર લક્ષ્મણ સન્મુખ છે તે પણ જોઈ હતી. આ શિલાપર ખેસી લક્ષ્મણજી શ્રી રામચંદ્રજી અને સીતાજીની ચોકી કરતા હતા. આ લક્ષ્મણજીનો પોતાના વડીલ બંધુ શ્રી રામચંદ્ર પ્રત્યે જે પૂજ્ય ભાવ, પ્રીતિ, સ્નેહ અને માન હતાં તે રામાયણમાંથી સ્પષ્ટ માલુમ પડી આવે છે. તે વખતે ભાઈઓ એક ખીજ માટે માથું આપે એવા હતા જ્યારે આજે આ કલીકાળમાં ભાઈઓ એક ખીજનાં લાગ આવે માથાં વાઢી લે તેવા હોય છે. અને તેમાં ધન તથા સ્ત્રી કારણસુત થાય છે. લક્ષ્મણ સન્મુખથી આગળ જતાં અમારે ખેતરોમાં થઇને જવું પડ્યું હતું. આગળ જતાં એક નદી આવી હતી અને તે ડોલીમાં ખેસી ઉતરી શકાય તેમ નહિ હોવાથી અમો ઉતરી સાથળ સુધીના પાણીમાં ચાલી નદી પસાર કરી અને નદીથી થોડે છેટે ભરતકુપ જવા લાગ્યા. ભરતકુપ પહોંચતાં એક ધર્મશાળા જે શ્રી ભરતજીના મંદીરને લગતી હતી તેમાં અમો ઉતર્યા. ભરતકુપ એક કુવો છે અને શ્રી રામચંદ્રજીએ જે તમામ તીર્થનું જળ ભરતના રાજ્યાભિષેક માટે આણ્યું હતું તે ભરતના રાજ્યના નહિ સ્વિકારવાથી તે જગ તે કુવામાં નાંખ્યું હતું, જેથી આ કુવાનું મહાત્મ વિશેષ લેખાય છે. ગોર મહારાજે તે કુવો જરા

ફરથી બતાવ્યો અને તેમાં સ્નાન કરવાથી બહુ પુણ્ય થાય છે તેમ અમોને સમજાવ્યા. અમો તે કુવા પાસે ગયા અને તેમાં ઝાડનાં પાંદડાં પડેલાં તે સડવાથી તેમાંથી ખરાબ વાસ બહાર આવતી હતી. આ દુર્ગંધને લીધે તેની પવિત્રતા માટે સહેજ શંકા થાય તેમાં નવાઈ નથી તે પણ શંકા દૂર કરી અમો સર્વેએ તે જળવતી સ્નાન કર્યું, અને શ્રી રામ-અન્દ્રજી, લક્ષ્મણજી, સીતાજી, ભરત વગેરેના દર્શન પ્રેમસહિત કર્યા. અહિં શ્રી રામચંદ્રજીના મંદીરમાં તથા શ્રી ભરતજીના મંદિરમાં તી. સ્વ. બાદ્યે ભોગ ધરાવ્યો હતો તથા શ્રી ઠાકોરજીને વસ્ત્રવાધા ધરાવ્યા હતા. ગરીબ ગુરબાંઓને કાપડ આપ્યું હતું, તથા પૈસા વાટચા હતા. જે રસ્તે અમે આવ્યા હતા તેજ રસ્તે થઈ પાછા લગભગ ચાર વાગતાને સુમારે સર્વ મુકામ પર પહોંચ્યા. અહિંના ગોરના માણસોએ તથા કેદારનાથવાલ ગોરના માણસ બોલાએ પાણી ભરવામાં તથા બીજાં કામ કરવામાં સારી મદદ આપી હતી. રાતના વાળુ કરી ચોકમાં ચંદનીમાં મહંતજી પાસે ગંધાં સંધ્યાં મારી ભજન ગાઈ મોડેથી સુઈ રહ્યા હતા. ભરતકુપ તામીનીયા સ્ટેશનેથી પણ જવાય છે પણ તેમ જવું સરલ પડતું નથી.

ચૈત્ર વદ ૪. તા. ૩-૪-૧૫. શનીવાર.

આજ રોજ પ્રભાતના પહોરમાં ઉઠી પયસ્વિની ગંગામાં વિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યું હતું તથા ગંગામાં દૂધ રેડી બ્રાહ્મણોને પયપાન કરાવી આરાધન કરાવ્યા આપી હતી. ગંગાજી પર ગંગાજીના તથા પરમ ભક્ત પુન્નકવિ તુલસીદાસજીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. આ મંદીરો ગંગાઘાટ પર છે અને કવિ તુલસીદાસજી માટે કહેવાય છે કે:—

ચિત્રકુટ કે ઘાટપર. ભય સંતોડી બીર,

તુલસીદાસ ચંદન ધસે, તીલક કરે રધુવીર.

તે પણ આજ સ્થાને થયું હતું. જગવેદીના અખાડાની વીશે મૂર્તિઓને શેરો પુરી જમાવ્યા હતા તથા ગોરનાં માણસો તથા બીજાં ઓને સીધો સામાન અપાવ્યો હતો. રાજ્ય પ્રતિપાળસીંગજીને ઝાંસ કાનપોર તથા લખનૌર અમારા માટે ઉતારા પાણીનો બંદોબસ્ત કરવ

જવાબી અરજ-ટ તાર કર્યો હતો. અપોરના ચિત્રકુટના ગોરને દક્ષણ
મૃત્યાદિ આપવાનું હોવાથી તેનાં માણસ મારફતે તેઓને બોલાવી મંગાવ્યા.
તેઓ ત્રણ જણા હતા અને અમારા મુકામપર આવતાં તેઓને આસન
આપી બેસાડ્યા. તેઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે હતાં:—

૧ ગોર બાલુરામ દેવીપ્રસાદ વલ્લ દુર્ગાપ્રસાદ.

૨ ગોર રામસહાર માતાદીન.

૩ ગોર સદાશિવ છાદુરામ

આટલા દિવસથી ચિત્રકુટમાં અમે આવેલા પણ ગોર લોકોનાં
સુખનું દર્શન આજ રોજ થયું. ગોર બાલુરામ શરીરમાં જડા તથા
કદમાં ઠીંગણા હતા. સાડીનનો જામો અંગપર પહેર્યો હતો તથા માથા
પર સોશીયાની ચીકનની ટોપી હતી. ગોર રામ સહારે લખનોરી લીબાસ
પહેર્યો હતો. અંગપર એક મોટું મલમલનું અકડ પહેરણ હતું તથા
માથાપર સફેદ ટોપી હતી. શરીરે પાતળા તથા ઉંચા હતા. ગોર સદા-
શિવની વય તદ્દન નાની હતી તથા તેનો લીબાસ સાદોજ હતો. ગોર
મહારાજની ખૂબ અંતર પુછી અને તેઓએ અમારા સર્વની કુશળતાના
સમાચાર પુછ્યા. ત્યાર બાદ ગોર મહારાજે પ્રસાદ આપ્યો અને અમેએ
તેઓને છેવટની દક્ષણ તથા પોષાક ધર્યો. તેઓ તે લેતાં જરા ખંચાયા
અને વધારે મળે તો હીક તેવા વિચારથી અધિક મેળવવા માટે પ્રેરવી
કરવા લાગ્યા. ગોર લોકોનો ઉપદ્રવ તમામ તીર્થોમાં છે અને ચિત્રકુટ
તેમાં અપવાદરૂપ નથી. આખરે જ્યારે સંતોષથી જે અમે આપીએ તે
સ્વીકારવા અમેએ કહ્યું ત્યારે તેઓએ દક્ષણ વીગેરે સ્વીકાર્યા અને
પછી વિદાય થયા. ગોરનાં માણસોને પાછળથી જુદું ઇનામ આપ્યું હતું.
આજ રોજ ચિત્રકુટમાં તમામ તીર્થો સમાપ્ત કર્યા અને આવતી કાલે
અહિંથી ઉપડવાનું હોવાથી તમામ સામાન પાછો સંપેટવા મંડાયા હતા.
કુલી, ખટારા તથા દમડી વીગેરેનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો અને ચિત્રકુટ
સ્ટેશને નહિ જતાં કરવી સ્ટેશને જવા નક્કી કર્યું.

ચિત્રકુટ-હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થળ છે. અહિં કરવી સ્ટેશન તથા
ચિત્રકુટ સ્ટેશનપરથી અવાય છે કરવીમાં વાહન વીગેરેની સગવડ મળતી

હોવાથી તથા સડક સારી મળની હોવાથી ત્યાંથી ચિત્રકુટ જવામાં વધારે સરલતા પડે છે. શ્રી રામચંદ્રજી સીતાજી તથા લક્ષ્મણજી સહિત વનવાસ વખતે અત્રે વાસ કરી રહ્યા હતા. પુન્યકવી તુલસીદાસ જે પરમ રામ ભક્ત હતા તેને શ્રી રામચંદ્રજીએ અત્રે દર્શન આપ્યાં હતાં. અહિં દિવાલી-પર તથા રામનવમી તથા ગ્રહણોપર ધણા લોકો આવે છે અને પયસ્વિનિમાં સ્નાન કરી દેવદર્શન કરે છે. ચિત્રકુટની પંચકોશીની પરિક્રમા અર દિવસમાં થઈ રહે છે. મુખ્ય તીર્થો નીચે પ્રમાણે છે:—

શ્રી કાંતાનાથની પરિક્રમા કોટીઃ૩ષિનો આશ્રમ, દેવાંગના, સીતાજીની મથની, હનુમાનધારા, પ્રમોદન, જનકીકુંડ, શીરશાશ્રમ, સ્ત્રાટિક-શીલા, બાઉપુર ગામ, અનસ્યાજી, અત્રિમુનિનો આશ્રમ, દત્તાત્રય, દુર્વાસા, ચંદ્રમાજી તથા સિદ્ધઆવાની જગ્યા. સીતારામની તથા લક્ષ્મણજીની સજ્જન, ભરતકુપ, રામમંદીર તથા ભરતમંદીર. પયસ્વિની સ્નાન, ગંગાદર્શન, તુલસીદાસનાં દર્શન તથા જગવેદી અખાડો કે જ્યાં શ્રી બ્રહ્માએ એક મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો તે.

ચિત્રકુટમાં ખાવાપીવાની ચીજો મલે છે પણ શાખીન જીવડાઓએ તેની ચીજ પોતાની પસંદગી મુજબ સાથે રાખવી ઉપયોગી છે. કારણુ: બહાર જેવો માલ થેર ખાતા હોય તેવો મળવો તો મુશ્કેલ છે.

ચૈત્ર વદ ૫. તા. ૪-૪-૧૫ રવિવાર.

આજ રોજ અમારે ચિત્રકુટથી ઉપડવાનું હોવાથી સવારના પહોરમાં: બહેલા ઉઠી સ્નાન પુજા કરી લીધાં. તી. સ્વ. બાપુએ શ્રી જગવેદીના અખાડામાં એક ગૌદાન આપ્યું તથા શ્રી હાકોરજીને વસ્ત્ર આલુષણુ ધર્યાં. જગવેદીના અખાડાના મહંત મહારાજ રામશરણદાસને તેના યોગ્ય જે આપવાનું હતું તે આપ્યું તથા તેના ચેલા પુજારી હરિદાસને રામેશ્વર જવાની ઇચ્છા હોવાથી તેને જાત વળતના રૂપિયા આપ્યા. સવારના ૧૧ વાગતે ભોજન લીધા બાદ બધો સામાન પેક કરી નાંખ્યો. પરમાનંદ શેઠને કમનસીબે ૧૨ વાગતા તાવ ચડ્યો પણ એક બે ઉલટી થયા બાદ ઘાવ નરમ પડ્યો હતો. તી. સ્વ. બાપુની તખીયત પણુ જરા નાદુરસ્ત.

સાગી હતી. બપોરના એક વાગતા સર્વ સામાન સીતાપુર સીપાઈ સાથે રવાના કર્યો અને અમો બે વાગતા ઉપડ્યા, સીતાપુરથી દરેકના બાર આનાના દર પ્રમાણે આઠ ખટારા ભાડે કર્યા અને ત્રી. સ્વ. આઈ તથા પરમાનંદશેઠ માટે એક દમડી રૂપિયા દોઢની ભાડે કરી. ગરીબ યુરઆને પૈસા વાટી અમો કરવી જવા માટે ઉપડ્યા. સડક મોટી પાકી મોટરને લાયક હોવાથી વાહનો ઝપાટામાં જતાં હતાં. સડકની બંને બાજુ લીંબડા ખીપર વીગેરે ઝાડો રોપેલાં હોવાથી તેના છાંયડાને લીધે ગરમી કમી લાગતી હતી. છેક પાંચને સમયે કરવી ગામમાં થઇને અમો કરવી સ્ટેશને પુગ્યા, અને બધો સામાન સ્ટેશન અંદર મુંકાવી અમો વેઈટીંગરૂમમાં બેઠા. આ કરવી શહેર ચિત્રકુટથી પાંચ માઈલ થાય છે. તે એક શહેર સમાન હોવાથી લગભગ બધી સગવડ સચવાય છે. શહેર ઇતિહાસીક છે તથા તેમાં તળાવો, મંદીરો, બજાર તથા પેશ્વાના વાડા વીગેરે છે. આખું શહેર જીવાનો વખત મળ્યો નહોતો. અહિં સ્ટેશન-પર દૂધ મંગાવી ચાહ બનાવી પીધી હતી. ત્યાર બાદ સ્ટેશનમાસ્તરને અમારા રીઝર્વ માટે પુછવા ગયો કારણ કે ૨૪ કલાક અગાઉ એક સેકન્ડ ક્લાસ તથા એક બીજા સેકન્ડમાં બે બર્થ રીઝર્વ કરવા અમોએ તાર કર્યો હતો. સ્ટેશનમાસ્તરે કહ્યું કે ૪૮ કલાક પહેલાં ખબર નહિ આપેલા હોવાથી કશું બની શકે તેમ નથી. ત્યાર બાદ અમોએ લખનોરની ટીકીટો કઢાવી. કરવીથી લખનોર ૩૪૫ માઈલ થાય છે. સેકન્ડ ક્લાસનું ભાડું રૂ. ૧૯ તથા થર્ડ ક્લાસનું ભાડું રૂ. ૩-૧૫-૦ છે. રીઝર્વ માટે નસીબ-પર આધાર રાખ્યો હતો, પણ મોટાનાં નસીબ હમેશાં સારાંજ હોય છે અને તેને અંગે આપણને પણ લાભ થાય છે. માણિકપુરથી જે ટ્રેન ઝાંસી જાય છે તે કરવી આવતાં અમો સેકન્ડ ક્લાસ ડમો શોધવા ગયા અને સારે નસીબે બે સેકન્ડ ક્લાસ હોવાથી અને બંને ખાલી હોવાથી બંનેમાં સામાન નાંખી પથારી પાથરી નાંખી. બંને ક્લાસ વચ્ચે બારણું હોવાથી સામાન ટ્રેન ચાલ્યા બાદ અમોએ અંદર ગોઠવ્યો હતો. કરવીથી ટ્રેન રાતના ૧૧-૧૯ વાગતા ઉપડી હતી અને થોડીવાર પછી અમો સર્વ ડબ્બામાં સુઇ ગયા હતા. ચાટમાં એક સ્ટેશનેથી એક ઉતાડ અમારા ડબ્બામાં આવ્યો હતો.

ચૈત્ર વદ ૬. તા. ૫-૪-૧૫ સોમવાર.

સવારના ઉડી ટ્રેનમાંજ દાણા પાણી કરી લીધું, અને ઝાંસી ૯-૩૦ વાગે ઉતરવાનું હોવાથી બેઝીંગ વીગેરે પેંક કરી લીધાં કરવીથી ઝાંસી ૧૬૨ માઈલ થાય છે અને તે મુસાફરી લગભગ ૧૦૧ કલાકની છે. અમારે લખનોર જવાનું હોવાથી અત્રે ગાડી બદલાવવાની હતી તથા ઝાંસીથી લખનોરવાલી ટ્રેન બપોરના ૧-૫૭ વાગતા ઉપડતી હોવાથી અમોને સ્નાન સેવાનો પુષ્કળ વખત મળ્યો હતો. સામાન બધો સ્ટેશન પર વેષ્ટર્ટીંગ રૂમમાં ગોઠવી સ્નાન માટે સ્ટેશન બહાર કુવાની શોધમાં હું ગયો. આગુઆગુ બધે ફરી વળ્યો પણ કંઈ કુવો જડ્યો નહિ. આખરે આવવા જવાના ૩. ૧૧ પ્રમાણે ચાર ટાંગા ઠેરવી અમો સ્ટેશનપરથી ગામમાં ગયા અને પાંચ કુવા કે ત્યાંથી આખું શહેર પીવાનું પાણી ભરે છે ત્યાં હનુમાનજીના મંદીર પાસે આવેલા એક દક્ષણીના મંદીરમાં ઉતર્યા. ત્યાં નહાઈ ધોઈ લીધું તથા તી. સ્વ. બાપ્તિસે સેવા પુજા કરી લીધી. ત્યાર બાદ આઠ નાસ્તો કરી પાછા સ્ટેશને જવાને ઉપડ્યા અને વાટમાં ટાંગામાંથી ઉતરતાં ડોસી પાર્વતી પડી ગઈ હતી. ઝાંસી શહેરના રસ્તા મોટા વિશાળ છે તથા મીલીટરી કૅમ્પ હોવાથી તથા રેલવેનું મોટું જંકશન હોવાથી ઘણા સારા સારા બંગલાઓ તે ધરાવે છે. શહેરની આગુ-આગુ મજબુત કિલ્લો છે અને તે ઇતિહાસમાં મશહુર છે. વખત થોડો હોવાથી આખું શહેર જોવાની તક મળી નહોતી. કોઈ પણ શ્રીમંતે સ્ટેશનપર કુવો કરાવવાની ખાસ જરૂર છે કારણ કે ત્યાં કુવો નહિ હોવાથી ધાર્મિક વૃત્તીના લોકોને બહુ અડચણ પડે છે. ઝાંસી સ્ટેશન મોટું વિશાળ છે અને બહારના ભાગમાં બંગલાઓ તથા નાના નાના બાગો તેની શોભામાં વધારો કરે છે. સ્ટેશને આવ્યા બાદ વેષ્ટર્ટીંગ રૂમમાંથી સામાન લઈને જગ્યાએ લખનોરના ડબ્બા તૈયાર ઉભા હતા તે પ્લેટ ફોર્મ પર લઈ ગયા અને ડબ્બા તૈયાર હોવાથી સામાન ગોઠવી દીધો. અહિં પણ ડબ્બા રીઝર્વ નહોતો પણ અગાડીથી બેસી જવાથી તે રીઝર્વ સમાનજ બનાવી દીધો હતો. મુંબઈથી પંજાબ મેન્ડ અત્રે ધુમ ધુમ કરતો આવી પુગ્યો અને તેમાંથી લખનોર તરફ જવાના ડબ્બાઓ કાઢી અમારી વાલી ટ્રેનમાં

જેડયા અને અમો અપોરના ૧-૫૭ વાગતા અંસીથી ઉપડ્યા. અંસીથી લખનોર ૧૯૩ માઈલ થાય છે. લખનોરમાં ખીજે દિને શરત હોવાથી ટ્રેનમાં ચીકાર ગડડી હતી. જે કે તી. સ્વ. આઈના ડાઆમાં કોઈ આવ્યું નહોતું. અંસીથી એક અંગ્રેજી બાનુ તે ડાઆમાં આવવાની હતી પણ દેશી બાનુની સાથે બેસવાનું તેને પોતાના દરજ્જાથી હલકું લાગવાથી તે એક ખીજા ડાઆમાં જઈ બેઠી હતી. હજુ પણ આ કાળાં ધોળાની સુગ ક્યાં સુધી રહેશે તેની સમજ પડતી નથી. ઉનાળાની ગરમીમાં પેસેનજરોની ચીકાર ભીડને લીધે વધારો થવા પામ્યો હતો અને બરફ સંત્રાં ધત્યાદીને છૂટથી ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો. કાનપુર આવતાં ત્યાંથી પણ સંત્રાં વધારે લીધાં હતાં. ત્યાંના ઉપડયા લખનોર રાતના ૭-૫૦ વાગતા પહોંચ્યા. અંસીથી સીધા લખનોર આવ્યા હતા અને ગાડી બદલવી નહિ પડી હતી. લખનોર રાજ પ્રતિપાલસીંગજીને તારથી ખબર આપેલા હોવાથી તેમના સાળા મી. નારણસીંગજી સ્ટેશનપર મોટોર લઈ અમોને લેવા માટે આવ્યા હતા. તી. સ્વ. આઈ વીજેરેને મોટરમાં રવાના કરી, સામાન ખટારામાં ચલાવી મી. નારણસીંગજી તથા હું એક ટાંગો કરી અંગલે ગયા. અહિં અંગલાને કોઠી કહેવામાં આવે છે. સદરહુ કોઠી સ્ટેશનથી લગભગ ૨ માઈલ દુર હતી. અંગલો સારો મજ્જનો હતો. તેમાં ચાર બેડ રૂમ તથા એક હોલ છે અને પાછળના ભાગમાં બુદી ચાર પાંચ ઓરડીઓ છે. આગળના ભાગમાં નાનો બગીચો છે અને તે સડકપર છે. રાતના વાળુ કરી સુઈ રહ્યા હતા.

ચૈત્ર વદ ૭. તા. ૬-૪-૧૫ મંગળવાર.

આજ રોજ સવારના ઉઠી સ્નાન કરી ચાહ પી રાજસાહેબની મોટરમાં તેમના સાળા મી. નારણસીંગજી, પરમાનંદ શેઠ તથા હું લખનોર શહેર જોવા માટે નીકળ્યા. પ્રથમ સ્ટેશનપર જઈ અમારે આવતી કાલે નીમસાર (નૈમિષારણ્ય) જવાનું હોવાથી એક સેકન્ડ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ તથા બે બેઠક ખીજા સેકન્ડ ક્લાસમાં રીઝર્વ સ્ટેશન માસ્તર મારફત કરી. ત્યાંથી કેશરબાગ ગયા અને મારી છત્રી ચિત્રકુટમાં જે પરમાનંદશેઠ વાદરોને મારવા જતાં તોડી હતી તે કામમાં આવે તેવી નહિ હોવાથી એક

નવી છત્રી ખરીદી. ત્યાર બાદ સીપાઇ શિવનાથ કે જેને કાગલ લખી લખનોર ખાસ બોલાવવામાં આવ્યો હતો તેને માટે તી. સ્વ. બાઈના ફરમાનથી કોટનું ગરમ કપડું ખરીદ્યું. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં અમીનાબાગ ધરપીતાલ તથા ચોક ગયા હતા. ચોક બજારમાંથી દુપેટા તથા લખનોરી પહેરણુ ખરીદવાનાં હોવાથી મોટોર બગીચા પાસે ઉભી રાખી અમો બજારમાં દાખલ થયા. મી. નારણસીંગના દલાલ મી. દોલતચંદ અમોને સામા મળ્યા અને તે કુથે બીજે કામસર જવાના હતા પણ અમારે માલ ખરીદવાનો હોવાથી અમોને અલગ મુકી જવાનું દુરસ્ત ધાર્યું નહિ. તેઓ અમારી સાથે સાથે ચાલ્યા અને બજારમાંથી દુપેટા પહેરણુ વીગેરે આપાવ્યાં. દલાલ દોલતચંદ નીચા બાંધાનો અસલ મળતાવડો અને ચતુર માણસ હતો. પોતે સાથે આવી અમોને આભારના બે જ હેઠળ મુકવા માગતો હતો પણ અહીં જેતાં તે પોતાની દલાલીનું નક્કી કરવા આવ્યો હતો. પરમાર્થની ખાતર નહિ પણ સ્વાર્થની ખાતર તે આવ્યો હતો. અમારી ખરીદી ખલસ થયે પાછા મોટોરમાં બેસી બાગમાં થઈ જીના તથા નવા ઇમામવાડામાં થઈ તથા ગોમતી નદીપર થઈ પાછા મુકામપર આવ્યા હતા. અત્રે જમી કારવી સીપાઇ લગવતીને તથા રાજસાહેબના એક સીપાઇને નીમસારમાં અમારા માટે ઉતારાનો બદોબસ્ત કરવા માટે આજે એક દિવસ અગાડીથી ટ્રેનમાં રવાના કર્યાં. બપોરના જરા આરામ લઈ ચાહ પી અમો પાછા બહાર જવા માટે તૈયાર થયા. તી. સ્વ. બાઈ વીગેરે મોટોરમાં ગોમતીજીના તટપર અચ્છમન માર્ગ ન કરવા ગયાં અને અમો ત્રણ જણ બગીચા પાછા ગામમાં ગયા. પરમાનંદશેઠને કેમેરાની શીટ્સ લેવાની હતી જેથી પ્રથમ બજારમાં ગયા ત્યાંથી કેશરબાગ ગયા અને એક બંગાલી ગૃહસ્થ મી. સેનીયાલ જે રાજ પ્રતિપાલસીંગજીના એસ્ટેટ મેનેજર તરીકે એક વખત મુંબઈ ચીનાબાગમાં આવ્યા હતા તેની મુલાકાત લીધી. મી. સેનીયાલ હાલ લખનોરમાં એક છાપાના આગેવાન એડીટર છે. અને તેના લેખ સારા લેખાય છે. ત્યાંથી બગીચામાં થઈ જીનો તથા નવો ઇમામવાડો જોવા ગયા હતા. જીનો ઇમામવાડો જોવા જેવો છે. તેમાં કોઈ પણ જગ્યાએ લાકડા કામ નથી

અને કંઈ પણ આધાર વગર મોટી મોટી કમાનો તેમાં ખેંચી ગયા છે. આ કમાનો તથા દીવાલો તદ્દન પોક્ષી છે અને તેમાં ગેલેરીની માફક બેઠક છે. બાદશાહ અગર નવાબના વખતમાં જ્યારે નાયરંગ થતા ત્યારે પ્રેક્ષકો આ ગેલેરીમાં બેસતા હતા. હાલ અંગ્રેજ સરકારે તે ગેલેરીનો રસ્તો જોનારા માટે સદાને માટે બંધ કર્યો છે. એવું કહેવાય છે કે એક બે જોનારા તેમાં ગયા હતા અને રસ્તો જુલ જુલામણીનો હોવાથી તેઓ અંદર જુલા પડ્યા અને પાછા બહાર આવી શક્યા નહિ. આથી તે કાયમને માટે બંધ થયો. આ બંને ઇમામવાડાં અગાડી મોટા વિશાળ ચોક છે અને મોહરમના વખતમાં તે બંને ચોક ઇસલામી લોકોથી ચીકાર ભરાઈ જાય છે. ત્યાંથી પછી બળવા વખતની જે ઇતિહાસીક જગ્યા છે તે જોવા ગયા અને છેક અંધારું થયે મુકામે આગ્યા હતા. રાતના જમી પાછા મોટોરમાં ચોક બજાર તરફ ગયા કારણ કે તી. રવ. ટમુ-માસીની ખાવાની તમાકુ લેવી વીસરી ગયા હતા. મેં પણ થોડીક ખરીદવા વિચાર કર્યો. બગીચા પાસે આવતાં અમોએ મોટોર ઉભી રાખી અમો પગપેદળ ચાલવા માંડ્યા. બહારના ભાગમાં કાકડીવાલા તથા પુષ્પોવાળા દેખાતા હતા અને તમામ લોકો પુલના ગોટા તથા હાર ખરીદી આમ તેમ ચીત્રવિચિત્ર પોપાકમાં લટાર મારતા હતા. તમામનો પોપાક અવલ નંબરનો તમામ લોકો અતરથી લબકતા તથા તમામના હાથમાં પુલ તથા ગળામાં પુલની માળા. આમાં કોણુ શ્રીમંત અને કોણુ ગરીબ કોણુ નવાબ અને કોણુ ફકીર તે વર્તવું કઠીણ થઈ પડ્યું હતું. અમારા દલાલ મી. દોલતચંદ પણ તેમાંના એક હતા. સવારના જે ખરીદી અમોએ કરી હતી તેની દલાલીમાંથી તે પણ લખનોરના નવાબ બન્યા હતા. મારા જુનાગઢમાં નવાબીકા મેં જોયેલો છે પણ આ લખનોરી નવાબી કેયે જોઈ નથી. દરવાજામાં થઈ બજારમાં જવાય છે અને સવારના અમો એમને એમ ચાલી ગયા હતા જ્યારે અત્યારે ગાડી વીગેરે અંદર ન આવે તેટલા માટે વચમાં ભોમળો નાંખી હતી અને તે ટપીને જવાનું થાય છે. આનું કારણ પુછતાં મી. દોલતચંદે જણાવ્યું કે આ રસ્તો રાતના અધિકજનગતો હોવાથી બંધ રાખવો પડે છે. અંદર જતાં સવા-

રના જે દુકાનો નહિ ઉઘડી હતી તે મીઠાઈવાળાની, અત્તરવાળાની પાન-
વળાની વીગેરેની દુકાનો અત્યારે ઉઘાડવામાં આવી હતી. અમો સીધા-
તમાકુવાળાની દુકાને ગયા અને ત્યાંથી આવતી કાળી સુગંધી તમાકુ
ખરીદી. પાછા વળતાં સારંગી તબલા સાથે ગાનારીઓના સ્ફર કાને
પડ્યા હતા, અને તે વખતે સમજાણું કે આ રસ્તો અત્યારે ધુવડ પક્ષીઓ
માટે છે, કારણ ધુવડ પક્ષી દિવસના દેખી નહિ શકવાથી એકજ જગ્યાએ
બેસી રહે છે અને રાતના જોઇ શકવાથી આમ તેમ ફરે છે. દરવાજા
બહાર આવી કાકડીઓ જે સદંતર કુમળી હતી અને જેને અડકતા
રીસાઇ જાય તેવી હતી તે થોડીક ખરીદી. આ તાજી હોય છે ત્યારે ચોર
લેજત આપે છે. અહિંના લોકો ગમે તેને માટે હાર તુરા લે પણ મેં
દેવસેવા પૂજા માટે બે હાર ખરીદી ઇર્ષ લીધા. ત્યાર બાદ મોટોરમાં
બેસી અમો પાછા ઘેર આવ્યા અને સુઇ રહ્યા. લખનોર બાજુ જે
લોકો જાય તેને આ શહેર જેવા માટે હું ખાસ ભલામણ કરું છું. બજાર
મોડું છે. વ્યાપાર ધંધો મજબૂત છે. લખનોરી નક્કી કામ સર્વોત્તમ
ગણાય છે. કાપડ ઇત્યાદિ પણ અહિં સાડું મળે છે. બેન્કો હોટેલો તથા
અંગ્રેજોની ઘણી પેઠીઓ છે. કેન્ટોનમેન્ટ જરા દુર છે. હિંદુઓ માટે
ઉતરવાને ધર્મશાળા પણ છે. હિંદુ તથા મુસલમાન સંપ સલાહથી વર્તે
છે. દેશ ધ્વજદ્રૂપ છે.

ચૈત્ર વદ ૮ તા. ૭-૪-૧૫ બુધવાર.

લખનોરથી નીમસાર ૧૨૯ માઈલ. બાહું સેકન્ડની ટીકીટ
રૂ. ૨-૯-૦ થર્ડના રૂ. ૦-૯-૦.

આજ રોજ અમારે લખનોરથી નીમસાર જવાનું હોવાથી સવારના
વહેલા ઉઠી સ્નાન પુજા કરી બોજન કરી તમામ સામાન ૯ વાગે પેક
કરી દીધો. ત્યાર બાદ બધા દાગીના સ્ટેશનપર રવાના કર્યા અને શિવ-
નાથ તથા તેની સાથે આવનારને કપડાં રૂપિયા ઇનામ આપી અમો
પણ સ્ટેશન તરફ રવાના થયા. વાટમાં કેટલાક હકીમો વીગેરે મીયાનામાં
બેસી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જતા હતા તે અમારી નજરે

પડ્યા હતા. ત્યાર બાદ હોટેલો તાર હાશીસ વીગેરે પસાર કરી ૧૧ વાગતા સ્ટેશન પર પુગ્યા. નીમસારની ટીકીટ કઢાવી સામાન જોખાવી લીધો. સ્ટેશન મોટું વિશાળ હોવાથી ઘણી ભીડ છતાં ભીડ લાગતી નહિ હતી. સ્ટેશન પરથી ફટલાંક રમકડાંની ટોપલી ખરીદી હતી. રીઝર્વ માટે તલાસ કરતાં સ્ટેશન માસ્તરે એક સેકન્ડ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ તથા એક ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બે અર્થ રીઝર્વ કર્યા હતા, અને એ અમારાવાળા ફર્સ્ટ ક્લાસને સેકન્ડ ક્લાસ તરીકે લેખવાની ગાર્ડને સુચના પણ આપવામાં આવી હતી. વધારામાં તે મુજબ બંને બાજુ સ્ટેશન માસ્તરે કાર્ડ બાંધ્યાં હતાં. અમારા વાલી ટ્રેન ઓરડીનરી ટ્રેન નહોતી પણ ખાસ સ્પેશીયલ ટ્રેન હતી. હરદ્વારમાં કુંભનો મેળો હોવાથી દરેક જગ્યાએથી ખાસ ટ્રેન દોડવવામાં આવતી હતી અને તે પ્રમાણે અહિંથી અપોરના ૧૨ વાગે જતી ખાસ ટ્રેનમાં અમે રવાના થયા હતા. આ ટ્રેન યાત્રાળુ લોકોથીજ ભરેલી હતી. સાંજે ૪ વાગતા નીમસાર પહોંચ્યા હતા. સીપાઇ ભગવતી તથા રાજ્ય પ્રતીપાલસીંગજીનું માણસ જોએ ઉતરતો બંદોબસ્ત કરવા અગાડીથી અહિં આગ્યા હતા તેઓ સ્ટેશન પર આગ્યા હતા. સ્ટેશનથી વિષ્ણુપંડ્યાની ધર્મશાળા, કે જ્યાં અમે ઉતરવાના હતા તે લગભગ ૧૥ ફરલોંગ દુર હતી. ત્યાં બધાં પગપાળાં રવાના થયાં અને હું પણ સામાન ખટારામાં રવાના કરી મુકામ તરફ જવા નીકળ્યો. આડે દસ કદમ સ્ટેશનથી દુર ગયો હઠ્ઠશ ત્યાં નીમસારના સ્ટેશન માસ્તરે મને બોલાવવાથી હું જરા થોભ્યો. તેઓ આવી કહેવા લાગ્યા કે સેકન્ડ ક્લાસની ટીકીટ ફર્સ્ટમાં મુસાફરી કરેલી હોવાથી અમારે ઉપરના વધારાના પૈસા આપવા પડશે. તે સામે મેં વાંધો ઉઠાવી લખતોર સ્ટેશન માસ્તરને લખવા જણાવ્યું. તેમણે તેમ કરવા ના પાડી અને પૈસા લેવા બોંસ કરી. મેં છેવટે તેને સાફ જણાવી દીધું કે “હું પૈસા આપવાનો નથી, અને તે માટે નકામી જીદ કરી ગેરકાયદે જો તમે મને અહિં ખોટી કરશે તો તેના જવાબદાર તમે છો. તમારે જોઇએ તો મારું નામ તથા ઠેકાણું લ્યો અને લખતોર પુછી મંગાવો. જો તેઓ પૈસા આપવાનું લખશે તો હું તરત તમેને વધારાના પૈસા આપી દઈશ. ડયાપરનું બોર્ડ વાંચવાની

તમારી ફરજ હતી અને તે નહિ વાંચ્યું તે તમારી કસુર હતી અને તે માટે હું બહુ દલગીર છું,” એ પ્રમાણે કહી મેં પીઠ ફેરવી કારણ મારે મુકામે જઈ સામાન વીગેરે ઉતરાવવાનો હતો, તથા ખટારાવાળાને પૈસા આપવાના હતા. સ્ટેશન માસ્તર સાહેબ સામું જોઈ રહ્યા અને કશું નહિ બોલતાં પાછા સ્ટેશન તરફ વીદાય થયા. હું સામાનના ખટારા પહેલાં મુકામ પર પહોંચ્યો. વિપ્લુપંડ્યાની ધર્મશાળા તદ્દન નવીજ હતી અને હજી કેટલુંક બાંધ કામ થતું હતું. સામાન આવતાં ઉતરાવી બરાબર ગોઠવી દીધો. અને ખટારાવાલાને પૈસા ચૂંકાવી આપ્યા. દરેક ખટારાનું બાંધું નવથી દશ આના સુધી હોય છે. આ ધર્મશાળામાં એક કુવો છે તેનું પાણી જરા કડવાશ પર હતું. અહિં સાંજના માતાજીનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. રાતના વાળુ પાણી કરી સુઈ રહ્યા હતા. આજીબાજી મોડું જંગલ હોઈને તથા ચેરનો ભય હોવાથી ચોકી પહેરે સખત રાખ્યો હતો.

ચૈત્ર વદ ૯. તા. ૮-૪-૧૫ ગુરુવાર.

આજ રોજ સવારના વહેલા ઉઠી સ્નાન પુજા કરી ચાહ પી અમે નૈમિષારણ્યની પરિક્રમા કરવા નીકળ્યા હતા. ગરીબો સાધુ સંત વીગેરેને આપવા માટે સાથે વસ્ત્ર, મીઠાઈ, દુધ વીગેરે લીધાં હતાં. આજની પરિક્રમા આજીબાજીની હોવાથી સર્વે પગ પાળા ગયા હતા. પ્રથમ ક્ષેત્ર કામાદેવીનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. માતાના મંદીર બહાર મોગરાની માળાઓ તૈયાર મળતી હોવાથી ચોડીક લઈ માતાજીને ચુંદડી સાકર સાથે ધરી હતી. આ મંદીરનો સરકાર તરફથી ઠેકા આપવામાં આવે છે અને જે વખતે જે પુજારી હોય તે ઠેકા ખસાસ થયે માતાજીને જે ધરવામાં આવ્યું હોય તે સર્વ પોતે લઈ જાય છે. યાત્રીએ ત્યાં અગાડી જે કંઈ ધરવું કારવવું હોય તે વિચાર કરી ધરવું. અહિં અગાડી ચોકમાં બીજાં દર્શન કરી મંદીર બહાર આવેલા જનકીકુંડ તથા અક્ષયવટ પર ગયા. આ કુંડ પર એક મોટો વડ છે તે પ્રયાગના વડ તરીકે ઓળખાય છે તથા જનકીકુંડ ગંગા પંચપ્રયાગના નામે ઓળખાય છે. આ કુંડમાં પાણી એક ખાખોચીઆમાં હતું અને તેના પર હજારો દેડકાં કુદતાં હતાં અને લાખો

અછરો ઉડતાં હતાં. તેનાં દર્શન કરી અગાડી ભૂતનાથ મહાદેવ, લક્ષ્મી-
દેવી, ગોવરધન મહાદેવ, હનુમાનજી, કાશી, લોકાર્કકુંડ, ધર્મરાજ
ખદેવજી, વ્યાસજી, મનુ, સમરૂપી, વ્યાસમંડળ, બ્રહ્માવતી, ગંગાત્રી,
સ્કર, ગોમતી, દશાશ્વમેધ, પાંડવકીર્તિ, વારાહકૃપ. ગુફાઓ, જગન્નાથજી,
તસ્થાન તથા ચક્રતીર્થપર ગયા હતા. ગુફાઓમાં સાધુ લોકો રહે છે
ને તે જોવા જોવી છે. હનુમાનજીની મૂર્તિ ઘણીજ મોટી છે અને
જાજ સુધી મારા જોવામાં તેવી મોટી મૂર્તિ હજી આવી નથી. આ હનુ-
માનજી જવાનો રસ્તો ચડાવવાળો છે. હનુમાનજીને પ્રસાદ ધરવા જતાં
પ્રક્ષાત હનુમાનજી આવી હાથમાંથી ઝાંટ મારી મૂર્તિપર ખેંચી પ્રસાદ
પરોગવા લાગ્યા હતા. વ્યાસજીની જગ્યા તથા ચોક મનોરંજક છે.
હારા કુપમાં વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે તે બધાને વસ્ત્ર આપ્યાં હતાં તથા દુધ
પાત્રું હતું. ચક્રતીર્થમાં સ્નાન કર્યું હતું અને ઉપર શંકરનું પૂજન કર્યું
તું. પહેલાં ચક્રતીર્થમાં ઘણા માણસો ડુબી ગયાં હતાં અને તેનું કારણ
બધતાં તેમાં વમળ હોય તેમ સરકારને લાગ્યું. આથી વચમાં સરકારે
જાળી જડાવી દીધી છે. અહિં સમસ્ત ભુદેવોને ૩. ૫) પાંચ દક્ષણના
આપ્યા હતા. ત્યાર બાદ બધા મુકામપર આવ્યા અને ૪ વાગ્યા બાદ
આપ્યા હતા. અહિં દહીં તથા પૌવા ઉત્તમ પ્રકારનાં મલે છે. ઝાડની
ઠાને લીધે તથા મોટું આંખાનું વન હોવાને લીધે ગરમી કમી લાગે છે
અર મહારાજ શ્રી મહા પ્રભુજીની બેઠક બતાવવા લાઇ ગયા હતા. પણ
શ્રી નીશાની અમારા જોવામાં આવી નહિ નીમસારથી દેરાદુન સુધી
ખેનોરની માફક રીઝવ કરવાનું નીમસાર સ્ટેશન માસ્તરને લખી
પાકેલ્યું અને શાહજાનપુર સ્ટેશનપર દુધ પાણીનો બંદોબસ્ત કરવા રા.
૧૧. કુમાર પરમાનંદ જોઓ ત્યાંના જડજ છે તેમને તાર કર્યો. રાતના
મીશાળા માંહેલા જરીક આખુ સાથે વાત કરી, ચોકી પહેરો બરાબર
પાઠવી અમો સુઈ ગયા.

ચૈત્ર વદ ૧૦. તા. ૯-૪-૧૫ શુક્રવાર.

આજ રોજ સવારના ઉઠી સ્નાન પુજા કરી પરિક્રમા માટે સજ થયા.
માજ હત્યા હરણના તીર્થપર જવાનું હતું અને તે દુર હોવાથી અમો

સર્વ ડોલીમાં ગયા હતા. દરેક ડોલીનો રા રૂપિયા દર પડે છે. આ ડોલી-વાલા લોકો કુહાર મજબુત બાંધાના હતા, અને એકદમ અપાટામાં જતા હતા. પ્રથમ આંબા તથા ખીજાં વૃક્ષોની ઝાડીમાં થઈ ધારે પસાર કરી શ્રી ગોમતી નદીના તટપર આવ્યા. અહિં ડોલીમાંથી ઉતરી જવું પડે છે કારણ નદી ચીરી જતી વખતે છાતીભર પાણીમાં થઈને જવું પડે છે. જતાં જતાં ગોમતીજીમાં સ્નાન કર્યું હતું અને પાછા આવતાં પણ પરાણે સ્નાન કરવું પડ્યું હતું. નદીને ખીજે સામેના કિનારેથી પાછા ડોલીપર સવાર થયા અને છેક અપોરના હત્યાહરણ તીર્થે પહોંચ્યા. નદી વટાવ્યા બાદ કમી ઝાડી હોવાથી ગરમી વધારે લાગતી હતી. હત્યાહરણ તીર્થે એક તળાવના રૂપમાં છે અને તેના કીનારાપર કેટલાંક મંદીરોની હાર છે. શ્રી રામચંદ્રજીએ યુદ્ધમાં રાવણને માર્યો ત્યારે તેમને બ્રહ્મહત્યાનું પાતક લાગ્યું હતું પણ આ તીર્થમાં સ્નાન કરી તે પાતક દુર કર્યું હતું. અમોએ ગુણુ આ તીર્થમાં વિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યું તથા કિનારાપરના પીપળાને પાણી રેડી દેવદર્શન કર્યા હતાં. શ્રી રામચંદ્રજીનાં દર્શન કરી જરા નાસ્તો સર્વેએ કરી લીધો અને વાંદરાઓને પણ દાહીયા નાંખી નાસ્તો કરાવ્યો હતો. ત્યાર બાદ તી. સ્વ. બાઈએ ગોર બળભદ્ર પંડ્યાને બોલાવ્યા અને તેને દક્ષણ કપડાં વીગેરે આપ્યા હતા. અહિં પૌવા ધણુ સરસ ઉત્તમ પ્રકારના મળતા હોવાથી રૂ. ૨) ના પૌવા અમોએ વેંચાતા લીધા. અહિંથી પાછા ફરતાં પૌવા ખાંડનારની ધણી દુકાનો અમારા જોવામાં આવી હતી. વાટમાં મારી ડોલીવાળાની અગાડી એક વામનો સાપ નજરે આવ્યો હતો. તે મોટા રસ્તામાં હતો જેથી તેઓ રસ્તો ફેરવી ખીજ બાજુ ચાલ્યા. પણ પાછો તે ઝાડીમાં ચાલી ગયેલો હોવાથી અમો શાહ રસ્તાપર ચાલવા લાગ્યા તથા આમળ પાછળ નજર નાંખતા રહ્યા. નદીમાં પાછા સ્નાન કરી આંબાના વનમાં થઈ સાંજના પાંચ વાગે મુકામે આવ્યા હતા અને રાતના ભોજન કર્યું હતું. હત્યાહરણ તીર્થમાં તળાવપર શ્રી બળદેવજી, રામચંદ્રજી, હનુમાનજી, ગણેશજી, પંચમુખી મહાદેવ વીગેરે છે. હત્યાહરણના ગોર પંડ્યા બળભદ્ર તદ્દન અમણુ કાળા અક્ષરને કુટી મારે તેવા હતા. અહિં નીમસારમાં સીપાઈ નીરંજનને અંગપર માતા

(સીતળા) જ્વરમાં દેખાણું. રાતના ગપ્પાં સપ્પાં મારી સુંઘ રહ્યા હતા. જંગલ હોવાથી અત્રે રાતના શીયાળનો અવાજ સાંભળવામાં આવે છે. જોકે ચોર લોકો પણ ઘણી વખત તેવો અવાજ કાઢે છે તેનું ગોર મહારાજ કહેતા હતા. અમારો ચોકી પહેરો સખત હતો એટલે કશી ચિંતા હતી નહિ.

ચૈત્ર વદ ૧૧. તા. ૧૦-૪-૧૫. શનીવાર.

આજે સવારના વહેલા ઉઠી સ્નાન પુજા કરી પાછા ડોલીમાં પરિક્રમાએ જવા તૈયાર થયા. આજે દરેક ડોલીનો દર લગભગ ૦.૧૧ આના ખાર હતો. અમે સવારના ૯ વાગે ઉપડ્યા અને રેલવેની સડક ચીરી પરિક્રમાને રસ્તે ગયા. એક બે ટેકાણે દર્શન કર્યા બાદ અમે રૂદ્રવર્ત, તમકુંડ, શ્વેતચિંદુ રામેશ્વર, દેવદેવેશ્વર વગેરે સ્થળે ગયા હતા. રૂદ્રવર્તકુંડ ઝોમતીજના કિનારાપર આવેલું છે અને તે ૮ થી ૧૦ ફૂટ પહોળું તથા તોટલું જ લાંબું છે. આ કુંડમાં સર્વેએ સ્નાન કર્યું હતું. કુંડમાં એવો અમત્કાર છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય કુબ્જા મારી અંદર જવાનું કરે છે પણ તે અંદર જઈ શકતો નથી. પાણી અંદરથી ઉછાળો મારી અંદર જનારને પાછો બહાર ધકેલી મારે છે. અમારામાંના બે ત્રણ જણાએ અંદર જવા પ્રયત્નો કર્યા હતા પણ તેઓ અંદર જઈ શક્યા નહોતા એને અંદરથી પાણીના ઉછાળાએ તેમને બહાર કાઢ્યા હતા. આ કુંડનો વળી બીજો એક અદ્ભૂત અમત્કાર એવો છે કે તે કુંડમાં “ જોમ જોમ હર હર મહાદેવ ”ના નામનો પૂકાર કરી પાણીની અંદર બીલી પત્ર છોડીએ છીએ તો તે આશુઆજી થઈ નદીમાં નહિ જતાં સીધું પાણીની અંદર જાય છે અને નીચે શિવજીને પુગે છે. શિવજીને તે ચડયું તેના જવાબમાં ઉપર પાણીનાં બડબોડીયાં આવે છે, બીજાં ફૂલો તથા પાંદડાં ઉપરની માફક પુકાર કરી આપણે પાણીમાં છોડીએ છીએ તો તે અંદર નહિ જતાં આશુઆજી થઈ નદીમાં ચાલી જાય છે. માત્ર બીલીપત્રજ અંદર જઈ શકે છે. ગોર મહારાજ કહેતા હતા કે આ રૂદ્રવર્ત કુંડમાં ૧૧ રૂદ્ર છે અને તે બીલી પત્રનો સ્વીકાર કરે છે. જ્યાં સુધી આ વીશે બીજી કશી હકીકત મળી નથી ત્યાં સુધી ગોર મહારાજની વાતને માન્ય રાખવીજ

બ્યાજી છે. આ કુંડમાંથી નીકળી પાછા કમ્મરપુર પાણીમાં થઇ ગોમતી-
જીના સામે કિનારે વીંધુવર્ત, તપ્તકુંડ તથા બ્રહ્માજીની મુર્તિનાં દર્શન કરવા
ગયા હતા. તપ્ત કુંડનું પાણી ગરમ હોવું જોઇએ તે બીજકુલ ગરમ હતું
નહિ. આ કુંડની સામે ઉધાડામાં બ્રહ્માજીની મુર્તિ છે તેનાં દર્શન કરી
પાછા ગોમતીજીના પાણીમાં થઇ કિનારે પહોંચ્યા અને કપડાં બદલી પાછા
ફર્યા. પાછા ફરતી વખતે અમો નદીના કીનારે કીનારે ઝાડોની ઝાયામાં
ચાલી રામેશ્વર મહાદેવના મંદીરે આવ્યા. મહાદેવજી બાંચારા અપુજ
બીરાજેલા હતા. અમેએ જળ ચંદન પુષ્પ ચડાવી પુજન કર્યું હતું,
ત્યથી દેવ દેવેશ્વર ગયા હતા. આ લાંગને મુસલમાન બાદશાહના વખ-
તમાં કુહાડાથી અર્ધું ભાંગી નાખવામાં આવ્યું હતું અને તે વખતે તે
લોગમાંથી દુધની ધારા નીકળી હતી. બારીકીથી જોઇએ તો હજી ધાના
છરકા આપણને માલુમ પડે છે, અહિંથી અગાડી જતાં સીતાજીની મથની
(જાસ કરવાની રવાઇ) વાળી જગ્યા જોવા ગયા હતા. શ્રી રામચંદ્રજીનાં
પત્નિ સીતાજી કે જેણે રાજયવૈભવ ભોગવ્યો હતો જે હાલની સ્ત્રીના કરતાં
વધારે કામળ હતાં જેની નોકરીમાં એક કરતાં અનેક માણસો હતાં જેણે
સંકટ થું ચીજ છે તે સ્વપ્ને પણ જોયું નહોતું તેણે સર્વનો ત્યાગ કરી
પોતે પતિ સાથે વનવાસ સીધાવ્યાં અને હાલની સ્ત્રીઓ જે કામ ન કરી
શકે તે તે વખતે તે જાતે કરતાં હતાં. એવી સ્ત્રી હાલમાં કોણ છે કે
હાથમાં રવાઇનું દોરડું પકડી ધમ ધમ કરતી રવાઇ ફેરવી જાશ કરે ?
પાશેર દહીંની જાસ હાથ રવાઇથી કરવાની હોય ત્યાં કંટાળો આવે છે
તો પછી મોટી રવાઇ કેવી રીતે ફેરવી શકાય ? આપણી અધોગતી
પશ્ચીમના અનુકરણથી થઈ છે અને હજી વધારે થશે, અને જ્યારે ઠોકર
લાગશે ત્યારે આંખ ઉઘડશે. સ્ત્રીઓને મારી નષ્ટ વિનંતિ ચેટલીજ છે
કે પશ્ચીમની એશારામવાળી, નિર્ભજ, અગ્રાહી રીત રીવાજને લાત મારી
સતી સીતા, દ્રૌપદી, સાવીત્રી ઇત્યાદિ કે જેના દાખલા તમારા આગળ
મોજીદ છે તેનું અનુકરણ કરો. સીતાજીની મથની જોઇ અમો પાછા
મુકામ તરફ પાછા ફર્યા. વાટમાં સ્ટેશન નજીક આવતું હોવાથી હું સ્ટેશન
પર ગયો અને કાલના માટે રોઝર્વ ડાહ્યાની શી વ્યવસ્થા સ્ટેશન માસ્તરે

કરી હતી તે પૂછ્યું. રેશન માસ્તર નરમ ઘેશ જેવા અને સુવાળા રેશમ જેવા માલુમ પડ્યા હતા. તેઓને લખનોરથી ડાબા વિશે કથું હજી લખાઈ આવ્યું નહોતું પણ જગત્ત આવીથી તુરત અમારા મુકામે પુગ કરવા તેઓએ કહ્યું. ત્યાંથી મુકામ પર આવી જરા સ્વસ્ત થયા અને થોડી વાર બાદ એકાદશી હોવાથી પ્રણા કર્યો હતો. અહિંના ગોરને એકાદશી નહિ હોવાથી તેનાં બધાં માણસોને જમાડ્યાં હતાં. અમારે આવતીકાલે અહિંથી ઉપડવાનું હોવાથી ગોર મહારાજ પ્રસાદમાં પોવાનો થાળો ભરી લાવ્યા અને તે સ્ત્રીકારી વિદ્યાચીરીના નીમસારના ગોર પંડ્યા અનંતરાવ મથુગને તી. સ્વ. માતૃશ્રીએ દક્ષણ આપી તેના સાથે તેના પુત્રના યજ્ઞોપવિતમાં મદદ માટે રૂપિયા આપ્યા તથા તેની સાથે ગોરાણી માટે ચાંડલા બંગડી કપડાં વિગેરે આપ્યાં. અહિંથી મીશ્રીક તીર્થે આવતી કાલે જવાનો અમારો વિચાર હતો પણ ત્યં પ્લેગ હોવાથી તે મુલતવી રાખવું પડ્યું. નીમસારથી મીશ્રીક ટ્રેનમાં જવાય અવાય છે અને તે એકદિમાં થઈ જાય છે. મીશ્રીક તીર્થમાં દંધીચી કુંડ અને એક મંદીર છે. દંધીચી રૂપીનાં હાડકાં દેવોએ પોતાનાં સ્ત્રો બનાવવા માગતાં રૂપીએ આ તીર્થમાં સ્નાન કરી દેહત્યાગ કરી પોતાનાં હાડકાં દેવોના રાક્ષસો સામેના વિજય માટે દેવોને અર્પણ કર્યાં હતાં. દેવોએ સર્વ તીર્થનું જળ લઈ દંધીચી રૂપીના સ્નાન કરવા માટે આ કુંડમાં નાંખ્યું હતું. સીપાઈ નીરંજનને સીપાઈ ધણી જરમાં આવેલાં હોવાથી તેને ઘેર તેના ભાઈને નીમસાર આવવાનો તાર કર્યો અને તે આવે ત્યાં સુધી તેની સારવાર માટે સીપાઈ ભગવતીને તેની પાસે રોકાવા કહ્યું અને તેનો ભાઈ આવેથી સીપાઈ મસુરી આવવા વરધી આપી. અમારા ગયા બાદ તેનો ભાઈ નહિ આવવાથી નીરંજનને ત્યાંના પંડ્યા વીગેરેની દેખરેખ નીચે રાખી ભગવતી નીરંજનને ગામ ગયો હતો અને તેના ભાઈને બોલાવી લાવ્યો હતો. તેના ભાઈને બધું સુપર્દ કરી તે મસુરી જવાને નીકળ્યો અને તે તા. ૧૯ મી એપ્રિલે મસુરી પહોંચ્યો હતો. રાતના બધા સામાન લગભગ સપેટી નાંખ્યો, અને મોડેથી સૂતા હતા. રેશન માસ્તરનો જગત્ત રાતના આવ્યો હતો અને તેમાં અમોને ડબ્બો મલસે એમ લખ્યું હતું.

નીમસાર (નૈમિષારણ્ય) રેલવે સ્ટેશન છે. ગામ તથા ધર્મશાળા બહુ દૂર નથી. ચાલીને જઈ શકાય તેવું છે. જગ્યા સારી મળ્નની છે. આંખાના વૃક્ષો તથા ખીજાં અનેક સુગંધી ફૂલઝાડો હોવાથી દેખાવ અતિ રળીયામણા તથા મનોરંજક લાગે છે અહિં સર્વે રૂપી મુનિઓ તથા તમામ દેવો રહેતા હતા અર્થાત આ સ્થળ દેવાની પાર્લામેન્ટની જગ્યા હતી. પ્રસિદ્ધ કવિ મુરદાસજી પણ અત્રે રહેતા હતા. સ્થાન ધણુંજ પ્રાચીન છે તથા સર્વેએ યાત્રા કરવા લાયક છે.

ચૈત્ર વદ ૧૨. તા. ૧૧-૪-૧૫ રવિવાર.

નીમસારથી દેરાદુન ૩૧૦ માઇલ બાહું સેકન્ડ ક્લાસનું રૂ. ૧૫-૬-૦ થર્ડ ક્લાસનું રૂ. ૩-૭-૦

આજરોજ અહિંથી વહેલા ઉપડવાનું હોવાથી પ્રભાતના પહોરમાં વહેલા ઉઠી સ્નાન પૂજા કરી સર્વે જમી લીધું અને આઠ વાગતા ખટારામાં સામાન સ્ટેશને વીઢાય કર્યો. ધર્મશાળાવાળા વિપ્લુ પંડ્યાને કપડાં ધનામ આપી અમે પણ સ્ટેશનપર રવાના થયા. સ્ટેશન માસ્તરને ડાખ્યા માટે પૂછતાં તેઓએ કહ્યું કે ડાખ્યો હાજર છે જેથી દેરાદુનની ટીકીટ લઇ બધો સામાન જોખાવી લીધો. ટ્રેનને આવવાની વાર હોવાથી સામાન સર્વે ડાખામાં ગોઠવી દીધો. જે ડાખો લખતોરથી અમોને મલ્યો હતો તેજ ડાખો આ વખતે પાછો અમોને મલ્યો હતો. —અને બાબુ રીઝર્વનાં બાંડું લગવ્યાં હતાં અને ફર્સ્ટ ક્લાસ તે સેકન્ડ ક્લાસ તરીકે ગણવાની સુચના પણ હતી. ગોર મહારાજે સામાન વીગેરેમાં ઠીક મહેનત લીધી હતી. તેના બાઈએ સ્ટેશન પર કંઈ પૈસા વીગેરેની માંગણી કરી પણ તે સ્વીકારમાં નહિ આવવાથી તે એક સેતાનનો નમુનો થઇ પડ્યો હતો. અમે સર્વે ડાખામાં બેસી ગયા અને ટ્રેન આવ્યા બાદ અમારો ડાખો પણ તેમાં જોડાયો. સવારે ૯-૨૨ વાગતાં ટ્રેન ચાલી અને ગોર વીગેરે જે અમોને વળાવવા આવ્યા હતા તે પણ ઘેર પાછા વીઢાય થયા. બપોરના ડાઘ વાગતા શાહજનપુર પુગ્યા. રા. બા. કુમાર પરમાનંદને આઠ દુધ માટે તાર કસેલો હોવાથી તેઓ સ્ટેશનપર આવ્યા હતા અને દુધ પાણી કશું લાવ્યા નહિ હતા. તેમની ઇચ્છા અમોને અત્રે ઉતારવાની હતી અને તેટલા

માટે તેઓ કશું લાગ્યા નહોતા. તેમણે ઉતરવા માટે ધણા આગ્રહ કર્યો પણ અમારે સીધાજ જવાનું હોવાથી તેઓ નાચાર થયા અને કંથું કે દૂધ પાણી લઈ હું તુરત આવું છું. સ્ટેશનપરથી તેઓ પોતાની ગાડીમાં બેસી ગયા અને કુટસ, પાણી, ગાયનું તાજું દુધ વીગેરે લઈ પાછા ૧૫ મીનીટમાં સ્ટેશનપર આવ્યા. તે બધું તેમણે અમોને આપ્યું અને તેના માણસને ઇનામ તરીકે જે આપવાનું હતું તે અમે જાનુંમાનું આપી દીધું. તેઓ ડાહ્યામાં વાત કરતા હતા ત્યારે જે તેના માણસને આપ્યું તે ડાહ્યા જાણે ક્યાંથી તેમણે જોઈ લીધું. તુરત તે પોતાના માણસ પાસે ગયા અને તેણે હથેલીમાં રૂપિયા બતાવ્યા. કુમારસાહેબે તે રૂપિયા લઈ લીધા અને અમારા પાસે આવી તે પાછા આપ્યા. બહુજ આગ્રહ થયો ત્યારે તેમણે ફક્ત ૧) રૂ. માણસ માટે રાખ્યો. અહિંથી પાછી ટ્રેનની અગવડતા શરૂ થઈ હતી. અમારો ડાહ્યા છોડી નાંખવામાં આવ્યો. સ્ટેશન માસ્તરને કારણે પૂછતાં જણાવ્યું કે હરદ્વારનો કુંબનો મેળો હોઈને તમામ ટ્રેનો અનીયમીત વખતે દોડશે. નીમસારવાલી આખી ટ્રેન અત્રે ખાલી કરવામાં આવી હતી, અને સ્ટેશન બહાર લગભગ હજારેક પેસેનજરો બિચારા ઉંઘાડામાં પોતાનાં બાળબચ્ચાં તથા ગાંસડા પોટલાં સહીત બેઠા હતા. અમોને સ્ટેશન માસ્તર તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે અમારો ડાહ્યા એક સ્પેશીયલ ટ્રેનમાં જોડવામાં આવશે. રા. બા. કુમાર પરમાનંદે, અમારું મુરદાખાદ અગર હરદ્વાર ઉતરવાનું થાય તો ક્યાં ઉતરશે એમ પૂછ્યું. અમોએ તેમને જણાવ્યું કે રાજ્ય પ્રતિપાલસીંગજીને તાર કરેલો છે અને તેઓ સગવડ કરી આપશે. તેમ છતાં પણ તેમણે બે કાર્ડ એક મુરદાખાદ સ્ટેશન માસ્તર પરનું તથા એક હરદ્વારમાં પોતાના જમાઈ પરનું લખી આપ્યાં અને વધારામાં મુરદાખાદ પોતાના સીપાઈને મેલમાં મોકલી આપવા કંથું હતું. કુંબનો મેળો હોવાથી ચીકાર ગરદી હતી અને પેસેનજરના ડાહ્યા નહિ હોવાથી ગુડઝના લોખંડી ડાહ્યામાં જેટલાં માણસ માયાં તેટલાં ભરી ગાડી સ્ટેશનપર આવી અને તેમાં અમારો ડાહ્યા જોડાયો, અને આખી લોખંડી ડાહ્યાની હારડીમાં માત્ર પેસેનજરના ડાહ્યા તરીકે એક અમારોજ ડાહ્યા હતો. આખી ટ્રેનમાં બકરાંની માફક

માણસો ભરવામાં આવ્યાં હતાં છતાં સેંકડો માણસો રહી ગયાં હતાં. અમારી સાથેનાં માણસોને જગ્યા નહિ મળવાથી જે ફર્સ્ટ ક્લાસવાળા ડબ્બામાં પરમાનંદશેઠ તથા હું બેઠા હતા તે ડબ્બામાં તેઓને ગોઠવી દીધા કારણ કે આવી વખતે ફર્સ્ટ, સેકન્ડ કે થર્ડ કથું જોવામાં આવતું નથી. આવી ભીડને વખતે લોકોને જ્યાં જગ્યા મળે છે ત્યાં બેસી જાય છે પણ રીઝર્વ હોય છે તો કોઈનું કથું ચાલતું નથી. લગભગ રાતના ૭ વાગે શાહજાનપુર છોડ્યું અને લગભગ મધરાત્રે ૧૨ વાગે મુરદાબાદ પહોંચ્યા. બદ્રીનાથ જનાર કેટલાક લોક મુરદાબાદથી રામનગર જાય છે અને ત્યાંથી કર્ણપ્રયાગ જઈ બદ્રીનાથ જાય છે. મુરદાબાદ છોડ્યાબાદ ગાડીમાં અમો સુષ્મ રહ્યા હતા અને છેક સવારના નીળબાબાદ આવ્યું ત્યારે ઉઠ્યા હતા. નીળબાબાદ પણ એક જંકશન છે અને કેટલાક લોક નીળબાબાદથી કોટદ્વારા દેનમાં જઈ તે રસ્તે શ્રી નગર થઈ કેદારનાથ તથા બદ્રીનાથ જાય છે. અમારે દેરાડુન જવાનું હોવાથી અમો સીધા ગયા હતા.

ચૈત્ર વદ ૧૩ તા. ૧૨-૪-૨૫ સોમવાર.

નીળબાબાદથી સવારના ઉપજ્યા પછી વાટમાં દરેક બાબુથી સ્પેશીયલ ટ્રેનો જતી હોવાથી અમારૂં નરસીમેહેતાનું ગાડું આસ્તે આસ્તે જતું હતું. વાટમાં સીસમનાં ઝાડો ભાંગ તથા ગાંજના અસંખ્ય છોડો તથા શંકરના બાણના ટગલા પુષ્કળ જોવામાં આવતાં હતાં. અમારી અગાડી સ્પેશીયલ ટ્રેનો હોવાથી, અમારે ઘણી જગ્યાએ ખોટી થતું પડતું હતું. છેક બપોરના લુકસર જંકશનપર આવી પહોંચ્યા. અહિં અમારા પહેલાં પંજાબથી આવેલી એક સ્પેશીયલ ટ્રેન આવી પડી હતી અને તેમાં તમામ સેકન્ડ તથા ફર્સ્ટ ક્લાસ ડબ્બાજ હતા. અમારી ટ્રેન પણ તેની બાબુમાં આવી ઉભી રહી હતી અને એક બીજાનો મુકાબલો સારી રીતે થઈ શકતો હતો. લોખંડી ડબ્બાની હારડીમાંથી અમારો કેલી કાઢી પંજાબથી આવેલી સ્પેશીયલ ટ્રેનમાં જોડવા અમોએ ઇચ્છા દર્શાવી પણ તે વ્યર્થ. આજે રેશનવાળા કોઈનું કંઈ સાંભળે તેમ નહોતા. પંજાબ સ્પેશીયલ ઉપજ્યા બાદ અમારો વારો આવે તેમ હોવાથી તી. રવ. બાઈ વીએરે સ્ટે-

શન બહાર જઈ રનાન કરી આવ્યાં, અને ડાયામાં પૂજનનું આહનિક કરી લીધું. મે. પણ એક એ. બી. સી. રેલવે ગાઇડ અહિંથી ખરીદી લીધી. ઉપડવાની હજી વાર હોવાથી દુધ મંગાવી સ્ટવપર ચાહ કરી લીધી અને બધાંએ તેને ધનસાદુ આપ્યો. તેની સાથે જરા જરા કડુક બડુક નાસ્તો કરી લીધો. પંજાબ સ્પેશીયલ પછી અમારો વરો આવ્યો અને છેક બપોરે એ વાગે હરદ્વાર પહોંચ્યા. હરદ્વાર પહોંચ્યા પહેલાં જોગી, બાવા, મહંતો, મઠાધીશો, શેઠ, સાહુકાર વીગેરેના પડાવ ખુલામાં તથા તંબુમાં અમારી નજરે પડ્યા હતા. અહિં હરદ્વારમાં ઉતરવા વિચાર હતો પણ કુંભનો મેળો જે જ્યારે કુંભના બૃહસ્પતિ ૧૨ વર્ષે થાય છે ત્યારે તે અહિંયાં ભરાય છે તેમાં લગભગ ૩૦ થી ૩૨ લાખ માણસ એકઠું થયેલું હોવાથી તથા કેટલાક કોલેરાના કેસીસ સાંભળવાથી અહિં ઉતરવાનું માંડી વાળ્યું. ડેરાદુન જતી ટ્રેન ૩-૧૫ વાગતા બપોરે ઉપડવાની હોવાથી અમારા પાસે ફાજલ ૧૧ કલાક હતો જેથી હરની પાવડીપર ગંગાસ્નાન કરવા સર્વે નડી કર્યું. એ માણસના હવાલામાં ડાહ્યા સામાન વીગેરે સોપી અમે સ્ટેશન બહાર આવ્યા, અને હરની પાવડી સુધી જવા આવવાનું ઠેરવી એક સીગરામમાં તથા એક દમડીમાં અમે રવાના થયા. સાધારણ દિવસે ઉપર જણાવેલા વાહનનું આવવા જવનું બાકું બાર આના અને છ આના પ્રમાણે હોય છે જ્યારે આજે સીગરામના રૂ. ૪૮૦ તથા દમડીના રૂ. ૧૧૦૦ આપવા પડ્યા હતા. આ મેળો વખતે આ ગાડીવાળાઓને ઠીક તડાકો પડે છે જો કે જનવરને બીચારાને આખો દિવસ વગર ખાંધે પીધે ધણીનું કામ બજાવવું પડે છે અને થાકને લીધે જરા ધીમી ઝડપે ચાલે તો ઉપરથી ચાખકાનો માર ખાવો પડે છે. હરની પાવડીપર જતાં વાટમાં પુષ્કળ લોકોની ગડદી હતી, રાજા મહારાજા હાથીપર આવતા સામા મળ્યા હતા, તેમજ પોલીસ સવારો તથા બીજા ગાડીઓનો ધણો ઠઠારો હતો. દરેક ધર્મશાળા તથા મકાનમાં એટલાં બધાં માણસ જોવામાં આવતાં હતાં કે તેના વજનથી કદાચ મકાનો ટુટી બાંગી જમીનદોસ્ત થાય તેવું લાગતું હતું. વાટમાં પણ માણસો એક બીજાની ઠોકરમાં આવતાં હતાં. અમારી ગાડીવાલાએ સાચવી સંભાળી છેક હરની

પાવડીપર અમોને આણ્યા. ગાડીમાંથી ઉતરી ત્યાં અગાડી ગંગામાતનર્ દર્શન કરી ગંગાસ્નાન વિધિપૂર્વક કર્યું હતું. હજારો લોકો સ્નાન હરની પાવડીપર કરતાં હતાં છતાં જળ કંચન જેવું સ્વચ્છ નિર્મળ હતું. સ્નાન કર્યા બાદ ગંગામાતની મૂર્તિનાં દર્શન કરી પાછા ગાડીમાં બેસી સ્ટેશનપર આવ્યા. ડાયામાં બેઠા બાદ થોડી વારે અમારા ડાયાને સાઇડીંગમાં કાઢી નાંખવામાં આવ્યો. સ્ટેશનવાલાને ટ્રેન ઉપડવાના ટાઇમ વિષે પૂછતાં તેણે કાનપર હાથ મુક્યા. અને કહ્યું કે “ આજે કંઈ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ તો પણ લગભગ છ વાગ્યા બાદ દેરાદુન તરફ ટ્રેન જશે. ” અહિં વધારે રોકાવાનું થવાથી દુધ પાણી વીગેરે મંગાવી ડાયામાં પૂરી શાક તથા ચાદ બનાવી અહિં ખાધાં હતાં. છેક નીમસારમાં જમ્યા બાદ પાછા ૩૬ કલાકે અત્રે કંઈક નાસ્તા પાણી થયાં, મેળા સમયે સ્પેશીયલ ટ્રેન લોખંડી ડાયામાં ચીકાર ભરેલાં માણસો સહીત દસ દસ મીનીટે અત્રે આવતી હતી. જે લોકો તરફથી કંપનીને મોટા નફો થતો હતો તે લોકોની સગવડતા તરફ કંઈ પણ લક્ષ દેવાયું હોય તેમ લાગ્યું નહિ. ભાવીક લોક ખીચારા કચરાતા ગુંગળાતા ઉભા ઉભા દુરથી અત્રે આવતા હતા. સુવા બેસવાની તથા સંદાસ પાણીની કશી સગવડતા નહોતી, ત્યારે પછી રાતનાં બીજી માટે પુછ્યું શું ? આ બાબત ધણી શોચનીય છે. તેનો કંઈ પણ બંદોબસ્ત કરવા માટે આર્યબંધુઓએ પોતાના તન મન તથા ધનનો ભોગ આપવો ઘટે છે. રેલવે કંપનીજ જેના તરફથી વધારે નફો મળે છે તેના તરફ બેદરકાર રહે છે તેમ નથી પણ તેવી ખીજ પણ અનેક સંસ્થાઓ છે કે જેમાં મોટા લોકો કે જેને વેપાર વણજ તથા ધંધા રોજગારમાં દર વર્ષે બરકત થતી હોવા છતાં તાબાનાં માણસો કે જેની દ્વારા બરકત થાય છે તેના તરફ ખીલકુલ બેદરકાર રહે છે. ગરીબ તથા મધ્યમ વર્ગની દુર્દશા તપાસવા માટે એક મંડળ સ્થાપવું જોઈએ અને જેવી રીતે રા. રા. લાભશંકર લક્ષ્મીદાસ મુંગાં અવાચક પ્રાણીની વારે ધાય છે તેવી રીતે આ મુંગાં પ્રાણીતુલ્ય ગરીબ માણસો કે જે ખીકને મારે પોતાના પેટની ખાતર કશું બોલી શકતા નથી તેની મદદે ચડવું જોઈએ. મેળાની અંદર પોલીસ બંદોબસ્ત સારો હતો અને રૂઝુકળ, ગુરૂકળ,

સરવંટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી તથા તેવી બીજી સંસ્થાઓના સ્વયંસે-
વોદ્યાની દાનરીતી પોલીસને પોલીકાકામમાં ધણી કિંમતી મદદ મળતી
હતી. યાત્રીઓને સ્ટેશનપરથી ઉતારવાનું તથા તેને તેના મુકામપર પહોં-
ચતા કરવાનું કોઈ સીક હોય તો તેની સારવાર તથા દવા વગેરે કરવાનું,
કોઈ પડે ખડે તો ઍમ્બ્યુલન્સમાં લઈ જવાનું તથા લોકોની બને ત્યાં સુધી
તમામ સગવડ સાચવવાનું કામ આ સ્વયંસેવકોનું હતું. સ્ટેશનવાળાએ
ગામમાં બધાને સહેલાઈથી ટીકીટો મલી શકે તેટલા માટે દસ બાર
ટીકીટ ઓફીસો ખુલી મુકી હતી અને તેમાં કમાણીનો સ્વાર્થ સમાયેલો
હોવાથી તે સગવડતા સારી સચવાણી હતી. અહિંથી છેક સાત વાગતા
અમો દેરાદુન જવા માટે ઉપડ્યા. ટ્રેનને સીધું જવાનું નહોતું પણ ચડવ
ચડવનો હતો. દરદાર દરીયાઈ સપાટીથી ૧૦૨૪ ફીટ ઉંચે છે અને
દેરાદુન દરીયાઈ સપાટીથી ૨૩૦૦ ફીટ ઉંચે છે. દરદારથી ઉપડ્યા ત્યારે
જરા જરા અજવાળું હતું અને તેને આધારે ટ્રેનમાંથી ગંગાજનો વીશાળ
પટ તેમાં તરતા દીવાઓ તથા ઉધાડામાં પડેલા અસંખ્ય લોકો ભ્રમમાં
આવ્યા હતા. આવી મેળાવાલી જગ્યાએ ફેટલીક ધર્મશાળાઓની ખાસ
આવશ્યકતા છે તેમ મને લાગ્યું. કોઈને ધર્મશાળા બંધાવવી હોય અને
કંઈ જગ્યાએ મેળા ભરાય છે તે જો બપોર ન હોય તો હું તે જગ્યાએ
અત્રે જણાવવા રજા લઉં છું. કુંભનો મેળો દર ત્રણ ત્રણ વર્ષે ભરવામાં
આવે છે અને તેને માટે ચાર જગ્યા નિર્માણ કરેલી છે. કુંભના બૃહ-
સ્પતિમાં દરદારમાં, વૃષભના, બૃહસ્પતિમાં, પ્રયાગમાં, સિંહના, બૃહસ્પ-
તિમાં નારસીકમાં, અને વૃશ્ચિકના બૃહસ્પતિમાં, ઉજ્જનમાં કુંભના મેળા
ભરવામાં આવે છે. તેને માટે એવું કહેવામાં આવે છે કે દેવો તથા
રાક્ષસો વચ્ચે અમૃત માટે યુદ્ધ થતું હતું તે વખતે બૃહસ્પતિ અમૃતનો
કુપ લઈ નાહો. તે કૂપની ખેંચતાણુ વખતે અમૃત ભાગીરથીમાં તથા
ગંગા યમુના અને સરસ્વતિના સંગમમાં, પ્રયાગમાં, ગોદાવરીમાં, તથા
ક્ષિપ્રામાં ઢોળાયું હતું. આ કુંભ યોગ વખતે સર્વે તીર્થ ઉપર લખે
ઠેકાણે અનુક્રમે ત્રણ ત્રણ વરસે ઇલેકશન થાય છે તેવી રીતે આ પણ એક
સાધુસંતો, રાજા મહારાજા, લુચ્યા, લાયાડ, ખીસા કાતર ચોર તથા

યાત્રીઓનું સંમેલન થાય છે. મોટા લોકો તથા સાધુસંતો પોતીકી જગા મેલવી શકે છે પણ મધ્યમ વર્ગને મોટી મુશ્કેલી નડે છે, અને તેટલા માટે હજુ ધણી ધર્મશાળાઓની જરૂર છે. આ લોકોને પસાર કરી ટ્રેન ડુંગર પર ચડવા લાગી અમે ઝાડી તથા યુગદ્ધમાંથી પસાર થઈ હતી. જમણા હાથપર ટ્રેનમાંથી મસુરીની વીજલીક રોશની જોવામાં આવતી હતી, અને તે અનુપમ શોભા આપતી હતી. રાતના ૧૦ વાગતા દેરાદુન સ્ટેશનપર આવી લાગ્યા. રાજ્ય પ્રતિપાલસીંગજીના માણસની રાહ જોઈ પણ કોઈ નહિ આવેલું જાણી અમોએ જાણી લીધું કે દરદાર સ્ટેશનવાળાએ આજની ધમાલમાં અમારો તાર મુક્યો નહિ હશે. પાસે કોઈ પણ ધર્મશાળા અગર ડોક અંગલો પણ નહોતો કે ત્યાં જઈ મુકામ નાંખીયે. આખરે સ્ટેશન માસ્તરને અમોએ સવાર સુધી અમારા ડયામાંજ સુઈ રહેવાની પરવાનગી માટે અરજ કરી અને તેણે ડયામાં અગર વેઈટીંગ રૂમમાં જ્યાં ઈચ્છામાં આવે ત્યાં સૂવાની રજા આપી. અમોએ ડયામાં સુઈ રહેવા દુરસ્ત ધાર્યું અને ડયાપર ચોકી પહેરો બરોબર રહે તેટલા માટે સ્ટેશનની વચ્ચેમાં તેને મુકવામાં આવ્યો. રાતના સર્વે સુઈ રહ્યા હતા અને વારા ફરતી સર્વે ચોકી પહેરો રાખ્યો હતો.

ચૈત્ર ૫૬ ૧૪ તા. ૧૩-૪-૫ મંગળવાર.

દેરાદુનથી રાજપુર પાંચ માઈલ તથા રાજપુરથી મસુરી લગભગ ૭ માઈલ થાય છે. રાજપુર દરીયાઈ સપાટીથી ૩૦૦૦ ફીટ ઉંચું છે અને મસુરી દરીયાઈ સપાટીથી ૬૦૦૦ થી ૭૨૦૦ ફીટ ઉંચું છે.

આજ રોજ સવારના વહેલાં હઠી પરમાનંદશેઠ તથા હું બંને એક ટાગે ભાડે કરી રાજ્ય પ્રતિપાલસીંગજીનો અંગલો શોધવા નીકળ્યા. બે વખત આખું ગામ ફરી વળ્યા પણ કંઈ અંગલો જોઈ નહિ. આખર પોસ્ટ ઓફીસમાં ગયા અને ત્યાંથી સીરણામુ મળ્યું. માસ્તરે ટાંગાવાળાને સમજાવ્યો અને તે અમોને સીધો રાજ્ય સાહેબને અંગલે લઈ ગયો. તેના માણસને રાજ્ય સાહેબ માટે પુછતાં તેણે જણાવ્યું કે “તેઓ લખનૌર ગયા છે અને રાણી સાહેબ મસુરીમાં છે અને આ અંગલામાં એક અંગાલનાં બીજાં રાણીસાહેબ રહે છે.” આ જવાબ મળવાથી નાંદોદના

મોન્સવાળો જે બંગલો હતો તેની બાજુમાં થઈ અમો રસ્તે પડ્યા અને રેશનપર આવ્યા. ડબ્બાનો સામાન બહાર લાવ્યા અને બેઠેના દાગીના તમામ સંભાળી લીધા. ત્યાર બાદ ખટારો દરેકનો રૂ. ૧૧ રાજપુરનો નફી કરી ખટારામાં સામાન ગોઠવી તે એગાડીથી રવાના કર્યો તથા તેની સાથે માણસોને મોકલી આપ્યાં. ત્યાર બાદ દરેક ટાંગાના રૂ. ૨) રાજપુર સુધીના ઠેરવી અમો સવારે ૭ વાગે ટાંગામાં રાજપુર જવાને નીકળ્યા, અને બજારમાં થઈ રાજપૂર સવારે ૧૧ વાગતા પહોંચ્યા. દેરાદુન શહેર જવા જેવું છે મોટાં ઝાડો, ફળો ધૂળ અનેક જાતના ગુલાબો તથા લીલોતરીથી ભરપૂર છે અહિં બધી ચીજો મલી શકે છે. તાર પોસ્ટ ટેલીફોન પાણી વાગેરેની સારી સગવડ છે. ઇમ્પીરીયલ કંડેક્ટર પણ અહિં છે પણ તે જવાનું બની શક્યું નહોતું. લશ્કરી સ્થળ છે હવાપાણી સારાં મળતાં છે. આ શહેર ફેટલેક અંશે પુના જેવું છે બજાર પણ સારું મળતું છે અને રાજપુર જવાનો રસ્તો બજારમાં થઈને જાય છે. દેરાદુનમાં બાડે મોટાર પણ મલી શકે છે. અમારી વાટમાં ફેટલાંક આંબાના ઝાડો આવ્યાં હતાં જે પર પુષ્કળ મોર બાંહેલા હતા તથા બંને બાજુ ધણિયાં ખેતરો આવ્યાં હતાં જેમાં અવલ નંબરનો પાક ઉભો હતો. રાજપુર મુકામે પુગતાં અમો એક મુસલમાન એજન્સીમાં ડંડી તથા ઘોડાનો બદોબસ્ત કરવા ઉતર્યા હતા. આ એજન્સી રાજપોર જતાં રસ્તામાં પહેલીજ આવે છે જેથી લોકો ત્યાં પહેલા જાય છે પણ જો જરા આગળ જાય તો સારી સારી એજન્સીઓ આવે છે અને તેમાં મીસીસ ચેપમેનની એજન્સી સર્વોત્તમ છે. ઉતાર માટે પોતાના ટાંગા દેરાદુનપર તે મોકલી આપે છે તથા ડંડી વાગેરેની સગવડ સારી કરી આપે છે. અમો જે હોટેલમાં હત્યાં હતા તેમાંથી સાત ડંડી તથા છ ઘોડા બાડે કર્યાં. તથા સામાન બધો ગાર ગયાપ્રસાદ મારફત ઇમ્પીરીયલ એજન્સી મારફત મોકલી આપવા ગોઠવણ કરી. ડંડી, ઘોડા તથા મજૂરના દર નીચે મુજબ છે:—દરેક ડંડીના બાડાના મસૂરી સુધીના રૂ. ૪૦૦ તથા તે ડંડી પાછી ખાલી આવે તેનું બાડું તથા ચોધરીને ૧૦૦ તથા દરેક ડંડીના ટોલનો રૂ. ૧૦૦ મલી કુલે દરેક ડંડીના રૂ. ૭૦૦ પડે છે. ડંડીમાં છ જણ

ઉપાડનાર તરીકે આવે છે જેમાં ચાર જણ ઉપાડે છે અને બે જણ અવાર નવાર થાકેલાને મદદ આપી આશાએશ આપે છે. ડંડી આરામ પુરથી જેવી હોવાથી ડોલ્ફીના જેવો કંટાળો આવતો નથી દરેક ઘોડાનું ભાડું રૂ. ૧૫૫ તથા ટોલનો રૂ. ૧૫૫ મલ્લી કુલે એક રૂ. ૩) ત્રણ આપવા પડે છે. આ ઘોડાના સામસિ ઘોડાનું પુંછકું પકડી પછાડી પછાડી પહાડપર ચડે છે અને આપણે ઉતર્યા બાદ પાછા ઘોડાને લઈ જાય છે. દરેક કુલી અંગાલી ૧ એક મણુ બોલે ઉચકે છે અને તેને નવ આના મજૂરીના તથા દોઢ આનો ટોલનો મલ્લી કુલે સાડા દસ આના આપવા પડે છે. તેની મહેનતના પ્રમાણમાં આ ભાડું કંઈ વીસતમાં નથી. આ મજૂર તથા ડંડીવાલા નેપાલી લોકો તથા ટેલરી સ્ટેટના રવીશ હોય છે અને શરીરે મજબુત બાંધાના તથા કદે ઠંગણા હોય છે. આમાંના ઘણા ખરા લગાયક લોકો હોય છે અને તે ગુખાં લશ્કરના નામે પ્રસિદ્ધ છે. કાન્સમાં જર્મની વિરુદ્ધ લડતા આજ ગુખાં લોકોએ આપણી શાણી સરકારનું નાક સાચવી દુનિયાની પ્રશંસા મેળવી હતી. ધન્ય છે તે વીર નરોને અને દિંદ માતાને કે જે આવા યુરવીર પુરો પેદા કરે છે. તી. સ્વ, બાઈ વીગેરે બપોરે બાર વાગતા રવાના થયાં અને હું તથા માણસો સામાનનો બદોબસ્ત કરી થોડી વારે ઉપડ્યા. રાજપુરથી મસુરી જતાં પેહેલેથી છેક છેવટ સુધી બધી સખત ચડાઈજ આવે છે, તો પણ ડંડીવાલા આપણને સહી સલામત ઉપર લઈ જાય છે. ડંડીવાલાને જરા આરામ આપવા માટે વાટમાં એક બે વળાંક સુધી હું ચાલ્યો પણ તેટલામાં પગમાં જોળા ચડવા લાગ્યા અને જાતીમાં દમ ભરાવા લાગ્યો. આખરે પાછો ડંડીનો આશરો લેવો પડ્યો. ડંડીવાળા પણ દસ દસ મીનીટો ગિયારા વીસામો લેતા હતા. ટોલવાલાને ટોલ આપી અમે અગાડી ચાલ્યા. ડંડીનો તથા ઘોડાનો રસ્તો ફેટલીક જગ્યાએ એકજ છે જ્યારે ફેટલીક જગ્યાએ તે જુદા જુદા છે અને આખરે પાછો એકજ રસ્તો થઈ જાય છે. મીડવે હોટેલ આવતાં મારા ડંડીવાળાને નારતો પાણી કરાવ્યાં હતાં. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ઝાડી આવવા લાગી તેમજ નેપાળના મહારાજના બાઈનો સુંદર મોટો મહેલ આવ્યો હતો. પહાડ-

પર આ મહેલ અતિ શોભા આપે છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ઝાડીમાં થઈ મસુરીપર જ્યાં કીતાબગૃહ છે તે જગ્યાએ આવી લાગ્યા. અહિંથી રાજ્ય પ્રતિપાળસીંગજીના આદ્યર્થ કોટેજનો પતો મેળવ્યો અને અમોએ તે તરફ કુચ કરી. તે બંગલા પાસે આવતાં જોયું તો બંગલો ખાલી બંધજ હતો. સારે નસીબે ત્યાં અગાડી એક પોસ્ટવાળો મળી ગયો તેને રાજ્યસાહેબનું ઠેકાણું પુછતાં “ ધી એબી ” નામનો બંગલો દેખાડ્યો તથા તે તરફ જવાનો રસ્તો પણ બતાવ્યો. એ માધ્યમ ચાલ્યા બાદ ધી એબી બંગલો અમો પહોંચ્યા. તી. રવ. બાઈવીજેરે સર્વે જે રાજપુરથી અગાડી ગયાં હતાં તે પણ થોડી વાર પહેલાં ત્યાં પુચ્યાં હતાં. તેમને પણ બંગલાની શોધમાં જરા બટકનું પડ્યું હતું. અહિં રાણીસાહેબને અમારા આવવાનાં બચર દેતાં તેઓ આવ્યાં અને અમોને એક બંગલો ઉઘાડી આપ્યો. અને સાંજના સાત વાગે અમોએ બંગલામાં નીવાસ કર્યો. બંગલો સારસુદ કરાવી જે સામાન આવવા લાગ્યો તે ગોડવવા લાગ્યા. બધો સામાન આવી રહ્યા બાદ દરેક કુલીને બંને આના ઇનામ આપતાં તેઓ ખુશ ખુશ થઈ ધરે ગયા. આ લોકો ફેટલા સંતોષી છે તે જોવાનું છે. આપણે ત્યાંના મજુરને જો બે આના આપ્યા હોય તો સામે ધા કરે છે અને બડબડે તે વળી જુદું. અમારી પાસેની બતી સળગાવી બંગલામાં અજવાળું કર્યું અને રસોઈ પાણીની તજવીજમાં પડ્યા. રાણીસાહેબ તરફથી બતીઓ આવી અને તેની સાથે તેમણે આટો, દાળ, બાંસમતી ચોખા, ધી તથા બીજી ચીજ પુષ્કળ જથ્થામાં અમારા માટે મોકલી આપી. પ્રથમ પાણીની જરૂર હતી અને તેની પુરેપુરી પંચાતી હતી. બંગલાથી એક માઈલપર નીચાણમાં પાણીનો સરકારી નળ હતો અને ત્યાંથી ભરી લાવવા કોઈની પણ હિંમત થતી નહોતી. આખરે ફેદારના-થવાળા ગોરનો માલુસ બોલો બધું પાણી સારી લાગ્યો. ત્યાર બાદ રસોઈ તૈયાર થઈ અને સ્નાન પૂર્ણ કર્યા બાદ રાતના ૧૦ વાગે અન્ન ભેગા થયા. નીમસારમાં પંચામૃત જમ્યા હતા અને આજે ત્રણ દિવસે અન્ને પાછા ચેટપુર જમ્યા. અન્ને ઠંડી ઘણીજ સખત હતી અને ગ્રધાનાં હાડ-પાંસળાં હલાવી દીધાં હતાં અતિ પરિશ્રમને લીધે રાતના સર્વેને નીંદ્રા

ખરાખર આવી હતી અને ઠંડીને લીધે બંગલામાં ચીમનીઓ સળગાવવામાં આવી હતી.

ચૈત્ર વદ ૦) તા. ૧૪-૪-૧૫. બુધવાર.

આજ રોજ સવારના મરજી મુજબ ઉઠ્યા હતા અને સ્નાન સેવા કરી ચાહ પી બંગલામાંથીજ આજીવાજીની વનલીલા નીહાળતા હતા. અહિં તા. ૧૯ મી સુધી રહેવાનું હોવાથી કોઈ વાતની ઉતાવળ નહોતી. સવારના નમ્યાખાદ બપોરના બનર તરફ ફરના માટે ગયા હતા. બંગલાથી બનર ચાર માઈલ દુર હતી અને ત્યાંથી પાછા ફરતાં ચક્રાધ ઉતરાઈ હોવાથી થાક પુષ્કળ લાગ્યો હતો. પ્રથમ સખત ઉતરાઈ ઉતરી કીતાબગૃહ પાસે આવ્યા અને ત્યાં અગાડીની પોસ્ટ ઑફીસમાં અમારા કાગળો પોસ્ટ કર્યા. અહિં અગાડી મોદીની દુકાનો તથા બીજી એક અંગ્રેજી જવેરાતની દુકાન હતી તે અમોએ જોઈ હતી. તેમાં ધણી વજ્રવજ્રની ચીજો હતી. ત્યાંથી આગળ વધતાં બીજી દુકાનો તથા હોટેલો તા. પોલીસ ઓફીસ તથા કુડલી બનર વીગેરે આવ્યાં હતાં. છેક કાબુલચંદની દુકાન સુધી અમો ગયા હતા અને પછી વખત જાહેર થઈ ગયેલો હોવાથી અમો મુકામ તરફ પાછા ફર્યા હતા. કાબુલચંદની દુકાન પછી લોન્ડોર બનર આવે છે જે જોવાનું અમોએ આવતી કાલ પર મુલતવી રાખ્યું. કુડલી બનરમાં અનેક અંગ્રેજી કપડાંલતાંની દુકાનો, બહાઈવે લેડલોની દુકાન, દવાવાલા શીય કુંપનીની જંગી દુકાન, મોટી મોટી બેંકો, જવેરાતની દુકાનો, ફોટોગ્રાફરો, તાર, પોસ્ટ તથા ટેલીફોન ઓફીસ, પોલીસ ઓફીસ, હોટેલો તથા ખાનગી ગૃહસ્થાના બંગલાઓ તથા બીજી દેશી દુકાનો છે. આખા મસુરીમાં વીજળીની બતીઓ છે તથા પાણીના નળ છે. પાણીનો કુવો કેથે મારા જોવામાં આવ્યો નહિ. મરજી લોકોને પાણીની આપણ પુરી પડે તેવું છે. સરકાર પમ્પથી પાણી મસુરીને તથા કેટલેક અંશે દેરાદુનને પુરું પાડે છે. પાણીના પ્રવાહમાંથી વીજળી મસુરી તથા દેરાદુનને પુરી પાડે છે. અહિંની ટેલીફોન ઓફીસમાંથી રાજપૂર તથા દેરાદુન સુધી વાતચીત થઈ શકે છે. આ એક પહાડી શહેર છે અને તે જોવા જેવું છે. લાંબું પુરેપૂરું છે અને પહોળાઈમાં

ધડી પને છે. મસુરી નીહાળતાં નાળના અકારનું હોય તેવું લાગે છે. ને તેનું લોન્ડોર બજાર સ્પરની મોઢક ૨૦૦ વાર જેટલું લાંબું તથા ૨૦-૩૦ શીટ જેટલું પહોળું છે. બજારમાંથી પાછા ફરતાં રાત પડી ગઈ હતી. વાળુ કરી જરા સગડી પાસે તાપી સુઈ રહ્યા હતા. ઠંડી અતિશે ગતી હતી. આવી ઠંડી વખતે સર્વને રથરની ગરમ પાણીની થેલી રાખની ખાસ જરૂર છે તેમાં ગરમ પાણી ભરી પથારીમાં સાથે રાખવાથી ડી ક્રેટલેક અંશે કમી લાગે છે. પંચકેદારની યાત્રા ધણીજ વીકટ છે ને આગળપર આવતી ઠંડી સહન કરવા તથા તેના ચડાવ તથા ઉતાર તાર કરવા માટે ક્રેટલાક રોજ અહિં રહી અહિંની હવા વીગેરેથી અનુ-પ થવા ખાસ જરૂર છે. ઓછામાં ઓછા આરેક દિવસ રહ્યા બાદ આગળ પ્રયાણ કરવું નહિતર અગાડી જતાં તખીયત લડપડે છે. આજના રિશ્તમથી રાતના ઉંઘ મળેની આવી હતી. આવતી કાલે કંડી જપાન ગેરેનો અંદોષસ્ત કરવાનો તથા જ-મોત્રિનો મોઝામ ધડી કાઢવાનો હતો.

પ્રથમ વૈશાખ સુદ ૧ તા. ૧૫-૪-૧૫ ગુરુવાર.

આજ રોજ સવારના ઉઠી રનાન કરી જમીકારવી બજાર તરફ જવાનો ચાર કર્યો. પ્રથમ કીતાબ ગૃહ પાસેની તાર આંશીસમાંથી રાજ પ્રતિપાળ ગિજી કે જેને ૫૦૦ ધારીવાલની ગરમ ધાબડીની હરદાર તથા દેરા-નની રસીદ મુંગમથી મોકલી આપી હતી તે તુરત મસુરી મોકલી આપવા માટે તેમને તાર કર્યો. કારણ ધાબડીઓ અમારે સાથે લેવાની હતી અને ટમાં ગરીબ સાધુ સંતોને ઓઢવા આપવાની હતી. ત્યાંથી બજારમાંથી રસાદના ઓવરકોટ, રથરના શ્યુઝ, ગરમ રમાલો, ગરમ મોજાં તથા ના વીગેરે ખરીદ્યાં. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં કાપુલચંદની દુકાનેથી મારા માટે મેં એક લીલો પટો પાટલુનપર પહેરવાનો લીધો. પછી લોન્ડોર બજાર ત્રા ગયા હતા અને અહિંથી પણ કપડાં ગોઢડીઓ લાકડીઓ વીગેરેની રીદી કરી હતી. લાકડી દરેક જણે પોતા માટે બધે ખરીદવાની ખાસ જરૂર છે કારણ એક ખોવાય તો બીજી કામ લાગે છે અગર જેની પાસે હોય તેને આપવામાં ખપ લાગે છે. બરફ માટે નીચે લોખંડની પ્લીવાલી ખોબલીવાલી લાકડી અનુકૂળ પડે છે. પાછા ફરતાં વાટમાં

કંડી જપાનવાલા મલ્યા હતા અને તેના ચોધરીઓને બંગલે આવવા વરધી આપી. ગોર ગયા પ્રસાદનાં ત્રણ માણસો અત્રે આવી લાગ્યાં. તેનાં નામ. કેદાર (ભોલાનો ભાઈ,) શકર તથા બાલો હતાં. તેમના આવવાથી ભોલાને તેના કામમાં સારી મદદ થઈ હતી. રાજ્ય પ્રતિપાલ સીંગણનો જવાબ આવી ગયો કે “રસીદ મી. નારણસીંગ પાસે છે અને તે પોતા સાથે મસુરી એક બે દિવસમાં લાવશે.” આજથી અધિક માસ હોવાથી રાતના જમવાનું સર્વેએ માંડી વાળ્યું હતું અને એક ટંક જમવાની ટેવ પડવાથી છેક મુખ્ય આબ્યા ત્યાં સુધી તેજ ટેવ જરૂર રાખી હતી. એક ટંક જમવાથી કોઈની તબીયત બગડી નહોતી અને તમામ યાત્રા વીના હરકને સારી રીતે થઈ હતી. આ યાત્રામાં એક ટંક જમવાની સર્વને બલામણુ કર્યું.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૨. તા. ૧૬-૪-૧૫. શુક્રવાર.

આજ રોજ સવારના ઉડી સ્નાન સેવા કરી, ભોજન લઈ પાછા લોન્ડોન બજાર તરફ જવા નીકળ્યા હતા. બજારમાંથી નોકરો માટે તથા ગરીબ લોકોને વાટમાં આપવા માટે ગરમ ગંજીકાક ગરમ કોટા તથા બાર આનાવાલી મોટી તથા વૉર્કિંગ સ્ટ્રીકો ખરીદ્યાં હતાં મારાં પહેરણુ માટે ધોયેલો લોન કસોથ તાકો ૧ લીધો પણ ધરે લાવતાં મુળીયા દરજીએ કહ્યું કે “તે કપડું જાડું હોવાથી હાથે શીવી શકાય તેવું નથી તેના માટે મશીન જોઈએ.” લાચાર, અહિં મશીન લાવી શકાય તેમ નહિ હોવાથી મુસાફરીમાં સદરહુ તાકો ધર જમાઈ થઈ સાથે સાથે ફર્યો. ધાબળીની ગાંસડીની ઉતાવળ હોવાથી હું પાછો રાણીસાહેબને મલ્યો પણ મી. નારણસીંગ પાસે રસીદ હોવાથી તે આવે ત્યાં સુધી રાહ જોવાનું તેમણે કહ્યું. ઇન્ડેમનીટી બોન્ડ સ્ટેશન માસ્તરને લખી આપી સર્વ ગાંસડીનો હવાલો લઈ શકાય તેમ હતું પણ તેમ કરવાથી મોટા માણસોના મનમાં રંજ આવે તેટલા માટે તે રસ્તો ગ્રહણ કર્યો નહિ. વક્તી મેં ત્રીકમદાસ શેઠનો હુકમ અત્રે આઈ દસ રોજ રહેવાનો હોવાથી તે વીધે વધારે તાકીદ કરવાનું માંડી વાળ્યું. પાછળથી વધારે દિવસ અહિં નહિ ગાળતાં ગુરુવારને બદલે મંગળવારે જ જન્મેસોત્રિ માટે કુચ કરવાનું નક્કી કર્યું. બે

દિવસ વહેલું ઉપડવાનું હોવાથી હવે તમામ આખતમાં જરા ઉતાવળથી કામ લેવું પડ્યું હતું, અને ઉતાવળને લીધે કેટલીક અંગવડતા વેઠવી પડી હતી. કાલરાજા ગોર ગયાપ્રસાદ મારફતના જપાન કંડીવાલા આવ્યા હતા અને પંચકેદારની યાત્રાનો દરેક જપાનનો તેણે રૂ. ૩૦૦) નો ભાવ ઠેરાવ્યો. અને કંડીવાલા સાથે દરેક અંગાલી મળુનો રૂ. ૬૫) ભાવ અતાવ્યો. આ ભાવ અમોને જરા વધારે પડતો લાગ્યો અને તેમાં ગોર મહારાજનો કંઈ પણ લાગો હોય તેવું ઉંડું ઉંડું જણાયું. રાણીસાહેબ આ વખતે હાજર હતાં અને તેમને ભાવતાલની ખબર હોવાથી ઠીક ઠીક ઠરાવી આપવા ગોર મહારાજને કહ્યું અને જો તેનાથી ન બની શકે તો પછી પોતે પોતાનાં માણસ મારફત નક્કી કરી આપવા જણાવ્યું. અમો બજારમાં ગયા હતા ત્યારે પોલીસ કોટવાલ જેડીસનની સાથે એળખાણ થઈ હતી અને તેને પૂછી જપાન કંડીના દર વીશે માહિતી મેળવવા ઠરાવ કર્યો. પોલીસ ચોકીપર તે નહિ હોવાથી લેન્ડોર બજારના પોલીસ થાણાપર ગયા અને તેની મુલાકાત લીધી. તેને પુછતાં તેણે જણાવ્યું કે “ જપાનનો દર રૂ. ૨૫૦) પડશે તથા કુકીનો દર રૂ. ૬૦) પડશે. કુકી અંગાલી ૧ મળુ બોન્ને ઉપાડશે ” ગોર મહારાજથી તે કામ ન પતે તો પોતે તેની વ્યવસ્થા કરી આપવા કહ્યું હતું. રાતના ઘેર આવી સુઈ રહ્યા હતા. ઠંડી પુષ્કળ લાગતી હતી.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૩ તા. ૧૭-૪-૧૫. શનીવાર.

આજ રોજ સવારના ઉઠી મી. નારણસીંગજીની તપાસ કરવા રાણીસાહેબ પાસે ગયો હતો. પણ તેમને તે વીશે કશી ખબર નહોતી. ત્યાર બદ જો જપાન કંડીના ઠંડકો (ચોધરીઓ) કાને બજારમાં મળ્યા હતા તે આવતાં ખાનગીમાં તેમને બોલાવી ભાવતાલ નક્કી કર્યો. એક જપાનના પંચકેદારની યાત્રાના રૂ. ૨૨૦) ઠર્યાં તથા એક અંગાલી મળુનો કુકીનો દર રૂ. ૬૦) ઠર્યો. તે નક્કી થયા બાદ ગોર મહારાજને બોલાવ્યા અને ઉપરનો ભાવ જણાવ્યો તેઓ જરા અંગવાણ પડ્યા હતા. ગોર મહારાજપર તે સંબંધીનું ખત પત્ર કરવાનું નાંખ્યું અને તેમણે તે કામ ઉક્ષતથી ઉપાડી લીધું. આ ખત પત્ર તેઓની હિંદુસ્તાની ભાષામાં બાળ-

બોધ લીધીમાં કરવામાં આવે છે અને તેનાપર એક આનાની રૃ૨૫ મારી ઠન્ડોની સહિ લેવામાં આવે છે. તેઓ આપણી સહીવાલું કંગળ પોતા પાસે રાખે છે કે જેમાં ભાવતાલની કચુલાત વીશે લખવામાં આવે છે. ઠન્ડલ લોકો આ લખતથી જેટલી જપાન જેઠીએ તથા જેટલા કુલી જેઠીએ તેટલા ઉપરના ભાવે આપવાને બંધાય છે. જપાન ઉપાડનાર ચાર માણસો જેઠીએજ અને તેમાં કોઇ વયમાં આજીરી પડે અગર વયમાંથી ચાલી જાય અગર કોઇ પણ કુલી વાટમાં લુચ્ચાઇ કરે અથવા ચોરી કરે તે સર્વના જેઠમદાર તેના ઠન્ડલ લોક થાય છે. કોઇ પણ પ્રકારે અપણુને વાટમાં હરકત ન આવવા દેવા તે લોકો બંધાય છે અને જે લખતના રૂએ તે કામ ન કરે તો તેનાપર કાયદથી ખીટીશ અદાલતમાં અગર ટેહરી સ્ટેટની અદાલતમાં કામ ચલાવી શકાય છે. આ જપાનીઓને કુલે સાત જપાન બનાવવાની વરદી આપી અને દરેક જપાન બનાવવા બદલે રૂપિયા પડતા હોવાથી કુલે રૂ. ૧૪) અગાડીથી આપ્યા અને સારી મજની મજબુત જપાનો બનાવી તા. ૧૮ મી અગર તા. ૧૯ મીએ સાંજ સુધી આવવાનું તેઓને કહ્યું. બપોરના બંગલામાં સરપન્તા મદારી પાસે ખેલ કરાવ્યો હતો અને તેણે હાથચાલાડીના ખેલ સારા બજવી બતાવ્યા હતા.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૪. તા. ૧૮-૪-૧૫. રવિવાર

આજ રોજ બજારમાં ખરીદી માટે ગયા હતા. જતી વખતે સેસીક હોટેલમાં થઇને ગયા હતા. હોટેલ સારી મજની હતી. ત્યાંથી જરા આગ બગીચો તથા કુદતની લીજા જોવા ગયા હતા, મસુરીનાં ઝાડોમાં દેવદારનાં તથા સીતા સોપારીનાં ઝાડો ધણું છે. દેવદારનાં ઝાડો ધણું ઉંચાં, શુભોબીત, સુગંધમય, જાડાં તથા મોટાં થાય છે. તેનો દેખાવ આંખને અતિ પ્રીય લાગે છે. સાંજના તથા સવારના અહિંથી દેખાતા બરફમય ડુંગરો સુવર્ણ સરખા દેખાય છે. બજારમાંથી કેટલીક ચીજો ખરીદી પાછા ઘરે જતાં શ્રી ગંગોત્રીનો ગોર મળ્યો હતો અને તે અમારી સાથે સાથે અમારા મુંકામપર આવ્યો. તેનો ધરાદો અમારી સાથે સાથે ફરવાનો હોવાથી અમોએ તેમ નહિ કરવા જણાવ્યું પણ ગોર ગયાપ્રમા-

1 મસલતથી તેણે સાથેજ આવવાનું નક્કી કર્યું. અમને લાગે છે કે ર ગયાપ્રસાદે તેને કાગળ લખી ખબર આપ્યા હશે અને તે કાગળના આધારે અત્રે મસુરી આવ્યો હશે. હજુ સુધી મી. નારણસીંગજી નહિ આવેલા હોવાથી કાલે દેરાદુન જઈ ઇન્ડોમનીટી બાન્ડ લખી આપી ગાંસડોના હવાલો લેવાને નક્કી કર્યું. રાણીસાહેબે ત્યાંના ડાકટરપર બલામણુ ત્ર લખી આપવા કહ્યું હતું, અને ખપ પડે તેનો ઉપયોગ કરવા શુભ્યું હતું.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૫. તા. ૧૯-૪-૧૫. સોમવાર.

આજ રોજ દેરાદુન ગાંસડીઓના હવાલો લેવાજવાનું હોવાથી સવાળા પહોરમાં કકડતી ઠંડીમાં ઉઠ્યો અને દાતણ પાણી કરી જવા માટે જ થયો. આહ તૈયાર કરવા તી. સ્વ. બાઈનો કુકમ થતાં તુરત તૈયાર જવામાં આવી અને તેથી કારવી બોલા સાથે કીતાબગૃહ જવા માટે પડ્યો. કારણ ડાંડી રીકશા વીઝેરે આ જગ્યાએથી મલી શકે છે. બોલાએ કાલતુ કાલતુ ” કરીને બુમ પાડી પણ ડાંડીવાલા તરફથી કશો ઉત્તર નહિ આપે તે એક ચોધરી પાસે ગયો અને તેની મારફતે ર. માં રાજપુરની ડાંડી ૧ ઠેરવી. તેમાં બૈસી હું રાજપુર તરફ રવાના થી અને બોલો ધરે ગયો. રાજપુરમાં મી. નારણસીંગ તથા સીપાઈ આવતી ઘોડાપર મસુરી જતાં મળ્યા. મી. નારણસીંગ પાસેથી ગાંસડીનાં વે રસીદ લઈ રાજપુરથી દેરાદુન સુધીનો આવવા જવાનો ર. રા. માં ૧૦ ઠેરવી હું દેરાદુન સ્ટેશનપર ગયો. ગુડ્ડ ઉપરથી ૭ ગાંસડીનો લો લીધો જેમાંની ચાર પાર્સલ દ્વારા હરદાર ગોર ગયાપ્રસાદના પપર મોકલી આપી અને બાકીની ત્રણ ગાંસડી મેં મારા સાથે લીધી. ત્યાર બાદ બજારમાંથી પાન તથા શેર પ આદું વાટમાં આવશે તેવા ઇરાદાથી લઈ લીધું અને ખરેખર આદું અમારી તરફ દરમીયાન ધણું ઉપયોગી થઈ પડ્યું હતું. રાજપુર મુકામે ધી-ધીરીયલ એજન્સી મારફતે ગાંસડીઓ મસુરી અમારા મુકામપર પહોંચી કરવાનો યોગ્ય અંદોજસ્ત કર્યો અને પછી હું પણ રાજપુરથી જી જવા માટે ડાંડીમાં ઉપજ્યો. આ વખતે ડાંડીના બાડાના ર. ૫) તથા

ટાલનો ૩. ૧૥ મલી કુલે ૩. ૬૥ પડ્યા હતા. અહિં રાજપુરમાં ગેર ગયા-
પ્રસાદનો માણસ રાણીસાહેબની ડૉક્ટરપરની લલામણુ ચીઠી લઈ આવેલો
તે મલ્યો હતો પણ માઈ કામ ઉકલી ગયેલું હોવાથી તેને ત્યાંથી પાછો
વાળ્યો. સવારના મસુરીથી હા વાગતે ઉપડ્યો હતો અને ગાંસડી લઈ
પાછો રાજપુર મુકામેથી બપોરના ર વાગતા ચાલ્યો હતો અને મસુરી
સાંજના ૭૫ વાગતે પહોંચ્યો હતો, અને બંગલે ૮૫ વાગે રાતના પહોંચ્યો
હતો. ગાંસડીની વાત વિદિત કરી ખીચડી બનાવી હતી તે ખાધી હતી.
હું દેરાદુન ગયો હતો તે વખતે પરમાનંદ શેઠને નોટના રૂપિયા તથા
પરચુટણ ખુડદો બેન્કમાંથી લાવવા કહી ગયો હતો તથા બીજી પરચુટણ
ચીજ લેવાનું પણ કહ્યું હતું, જે બધું તેમણે લઈ રાખ્યું હતું. અહિં
બેન્કનો ભપકો આપણને આંજી નાંખે તેવો છે પણ એક બેન્કમાંથી
રોકડા રૂપિયા તથા પરચુટણ આપણને જોઈએ તેટલું વટાવ દેતાં પણ
મળી શકતું નથી—આથી પરમાનંદ શેઠને દરેક બેન્કમાં જતું પડ્યું હતું.
આવતી કાલે સવારના અત્રેથી જ-મોત્રિ તરફ કુચ કરવાનું હોવાથી
તમામ સામાન પેક કરી બધું તૈયાર રાખ્યું હતું, માત્ર રસોઈનાં વાસણ
જમવાનાં વાસણ તથા પથારી વિ. આવતી કાલે પેક કરવાનું રાખ્યું હતું.
મસુરીનું થોડુંક વર્ણન આપવાની જરૂર હોવાથી અત્રે તેની થોડી ટીપ
આપું છું:—

મસુરી—શીવાલીક પહાડપર આ એક હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે.
મસુરી પર ઘણી ધીચ જાડી નથી પણ આબુબાબુ તથા ઉપરના ભાગમાં
જંગલ ઠીક હોવાથી તથા આબુબાબુ બરફમય પહાડો હોવાથી શીત-
ળતા વધારે રહે છે. મસુરીમાં ફરવા જનાર ઘોડાપર અગર રીક્ષા અગર
ડંડીમાં જઈ શકે છે, મોટોરગાડી વીગેરે કશું ચાલી શકે તેવું નથી. નીલ-
ગીરીમાં ઉટી કવીન ઑફ ધી માઉન્ટન્સ લેખાય છે પણ આબ હવામાં
ઉટી કરતાં મસુરી કેટલેક દરજ્જે ચડે છે. મસુરીમાં રહેનારના ગાલપર
ઔરન્જતતી લાલાશ ચડી આવે છે જ્યારે ઉટીમાં શીખી લાલાશ જોવામાં
આવે છે. ઉટીમાં જાડી તથા કુદ્રતી દેખાવો સારા છે જ્યારે મસુરીમાં
આબુબાબુ જાડી તથા કુદ્રતી દેખાવો છે. તેમાં બરફના કુંગરો તેમાં

વધારો કરે છે. અહિં તથા ઉટીમાં ધણા ખરાં યુરોપીયન લોકો હવા ખાવા આવે છે અને દેશીઓ જીજ નજરે પડે છે. મસુરીમાં બેન્કો મોટી મોટી છે તથા કેટલીક દુકાનો પણ આર્મીનેવી તથા ટ્રેડર જેવી જેવડી છે. લોન્ડોન બજારમાં એક ધર્મશાળા છે જ્યાં યાત્રીઓ પોતાના પ્રવાસ વખતે ઉતરે છે અને થોડા દહાડા આરામ લઈ પછી અગાડી વધે છે. મસુરીમાં લગભગ પહેરવા ઓઢવાની તથા ખાવા પીવાની તમામ ચીજો મળી શકે છે. અને યાત્રી પાસે યાત્રામાં જતાં ગરમ કપડાં ન હોય તો અહિંથી કરાવી લેવા સલાહ ભરેલું છે. શાકભાજી ચાટે મસુરી કરતાં ઉટી અવલ દરજે ભોગવે છે. હિમાલયના પહાડમાં યાત્રા કરતી વખતે કંઈ કંઈ ચીજની જરૂર છે તે તથા કેવી રીતે રહેવાનું તે વીશે યોગ્ય સ્થળે થોડું થોડું યાત્રીની નોંધ માટે લખી જણાવીશ. પંચકેદારની યાત્રા હરદ્વારથી શરૂ થાય છે અને તેને માટે બે રસ્તા છે. જન્મોત્તિ જનાર હરદ્વારથી દેવપ્રયાગ તથા ટેહરી થઈ જન્મોત્તિ યા તો ગંગોત્રિ જાય છે અને બીજો રસ્તો હરદ્વારથી ફેરાદુન થઈ મસુરીથી શરૂ થાય છે. મસુરી તથા ટેહરી થઈ જનારને કાનાતાલ ચટ્ટી આવે છે અને ત્યાં અગાડી બંને રસ્તા ભેગા થાય છે. યાત્રીઓ તથા મુસાફરોની સમજ માટે એક નાનો નકશો આ પુસ્તકમાં સામેલ રાખ્યો છે. અને આશા છે કે તેથી વાચનારની કેટલીક મુશ્કેલી દૂર થશે. મસુરીથી જનાર જો અમારા પ્રિયામ પ્રમાણે હર હમેશ મંજલ કરશે તો તેને કોઈપણ પ્રકારની હરકત બનતાં સુધી આવશે નહિ.

મસુરીથી જન્મોત્તિ જતાં નીચે લખી ચટ્ટીઓ (મુકામો) આવે છે:—
મસુરી, ઝાલકી, ધનોલટી, કદુખાલ, કાનાતાલ, બલદાણા, નગુણુ, ધરાસુ, કુમરાડા, ડંડીયાલ, ગંગનાણી, કુતનુર, કાના, ઓજરીયા, ખરસાલી અને જન્મોત્તિ. અમારો જન્મોત્તિનો પ્રિયામ નીચે મુજબ હતો.

તારીખ	વાર	ચટ્ટીનાં નામ.	માઇલ.
૨૦-૪-૧૫	મંગળ	મસુરીથી ધનોલટી	૨૦
૨૧-૪-૧૫	બુધ	ધનોલટીથી કાનાતાલ	૧૦
૨૨-૪-૧૫	ગુરુ	કાનાતાલથી બલદાણા	૧૧

૨૩-૪-૧૫	શુક્ર	બલદાણાથી ધનાસુ	૧૫
૨૪-૪-૧૫	શનિ	ધરાસુથી કુમરાડા	૮
૨૫-૪-૧૫	રવિ	કુમરાડાથી ડંડીયાલ ગામ	૧૫
૨૬-૪-૧૫	સોમ	ડંડીયાલ ગામથી કુતનુર	૧૫
૨૭-૪-૧૫	મંગળ	કુતનુરથી ખરસાલી	૧૫
૨૮-૪-૧૫	બુધ	ખરસાલીથી જ-મોત્રિ	૧૦
”	”	જ-મોત્રિથી ખરસાલી	૧૦

કુલે માઇલ ૧૩૦

ઉપર પ્રમાણે પ્રોગ્રામ તૈયાર કર્યો અને તે પ્રમાણે હરહંમેશ મજલ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. ધન્યવર કૃપાથી અમારો તે પ્રોગ્રામ સાંગે પાંગ ઉતર્યો હતો.

પ્રથમ વૈશાખ શુક્ર ૬. તા. ૨૦-૪-૧૫ મંગળવાર.

આજરોજ જ-મોત્રિ તરફ પ્રયાણ કરવાનું હોવાથી સવારના પહોરમાં વહેલા ઉઠી સ્નાન સેવા કરી તુરત જમી લીધું અને વાસણ કુસણ તથા પથારી તથા બે ચાર દિવસ ચાલે તેટલો સીધો બાંધી લીધો, ત્યાર બાદ સામાન જોખી ૨૧ કુલીને સ્વાધીન કર્યો અને તેમણે ભાગે પડતો વાટી લીધો. મજબુત કુલી હોય છે તે વધારે બોલે ઉપાડે છે જ્યારે કોઇ નબળો હોય તો થોડો ભાર ઉંચકે છે. આપણે તેની સાથે કશી નીસબત નથી કારણ કે આપણે વજનપર દર આપવાનો હોય છે. આ યાત્રામાં પેટી પટારા હોય છે તો ઘણી અગવડતા નડે છે. મોટા લોકોએ ડ્રેસીંગ કેસો તથા કંતાનના થેલા રાખવા એજ સલાહ કારક વાત છે દરેકપર મીણુ કાપડનું કવર પણ રાખવાની ખાસ જરૂર છે કે જેથી સામાનની વરસાદ વખતે રક્ષા થઈ શકે છે. અમારી પાસે એવો સામાન હતો કે કુલીઓ સહેલાઈથી ઉપાડતા હતા. કુલીને સામાન દેવાતો હતો દરમીયાન તી. સ્વ. બાઈ વીગેરે સર્વે રાણી સાહેબને મળી આવ્યાં અને તેમની છોકરીને તથા તેનાં માણસોને ધનામ તરીકે જે આપવાનું હતું તે આપી આવ્યાં. જે જપાનો તૈયાર હતી તેમાંની જે તી. સ્વ. બાઈ માટેની હતી તેમાં બેસી હું આમતેમ જરા ફર્યો. તે જપાન તથા બીજી એક બે

જપાન પહોળી તથા ઉંડી બનાવી હતી જ્યારે ખીજી જરા સાંકડી તથા સ્ત્રીછરી લાગતી હતી. જે જપાનની અજમાયેશ મેં લીધી તે મન્યુત સારી મળતી હતી અને તેનાપરથી ખીજી જપાનો પણ તેવીજ મન્યુત હશે એમ ધારી લીધું, પણ પાછળથી મારી ધારણા ખોટી પડી હતી. જતી વખતે રાણીસાહેબે કૂટસ મોકલ્યું હતું, ત્યારબાદ અહિંના કેટલાંક ખીજા માણસોને ઇનામ કપડાં આપ્યાં તથા ભંગીને પણ સતોષ્યો. મસુરી મ્યુનીસીપાલિટી કાંઈને જંગલમાં ફરામાતે જવા દેતી નથી અને બ્રધાને જંગલમાં રાખેલા કોમોડમાં જવાની ફરજ પડે છે. અમોને કોમોડનો રીવાજ પસંદ નહિ હોવાથી તથા તે ધર્મબ્રહ્મ હોવાથી અમોએ જંગલનો ઉપયોગ કર્યો હતો અને તેટલા મારે એક ભંગી ખાસ રોક્યો હતો. અમારો સામાન કુલીઓ સાથે સવારના ૧૧ વાગતા ધનોલટી ચડીએ જવા રવાના થયો હતો અને અમો બપોરના લગભગ ૧૨ વાગતાને સુમારે ઉપડ્યા. પહેલી જપાનમાં તી. સ્વ. બાઇ રવાના થયાં. ખીજી જપાનમાં પરમાનંદ શેઠ બેઠા અને જપાનીઓ જેવા જપાન ઉંચકવા લાગ્યા કે વાંસ લીલા હોવાથી એક વાંસ કડાક દબને ટુટી ગયો. પ્રથમ આસે મક્ષીકા જેવી વાત થઈ. તેવીજ રીતે તી. સ્વ. ટમુમાસીની જપાનનું પણ થયું. જેથી મારી જપાન મેં તી. સ્વ. ટમુમાસીને સુપ્રદ કરી અને પરમાનંદ શેઠ એક ખીજી જપાનમાં બેઠા. બાકીની ખીજી બે જપાન રહી તેમાં સો. હીરાંબાઈ તથા કબુબાઇ બેઠાં. એકે જપાન ફાગલ નહિ હોવાથી તથા ભાંગેલી જપાન દુરસ્ત થઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી હું, ગોર તથા બધાં માણસો પગપાળા ચાલતા થયા. કીતાબ ગૃહ પાસે આવતાં કબુબાઇની જપાનનો બાંબુ ટુટવાથી ત્યાં અગાડી સર્વ એકઠાં થઈ ગયાં અને આજુબાજુથી લોકો પણ આવી લાગ્યા. તી. સ્વ. બાઇને ડંડીમાં લૉન્ડોર બળરને છેડે માણસો સાથે જવા આગ્રહ કર્યો પણ તેમણે સર્વની સાથેજ જવાની ઇચ્છા બતાવી. યાત્રામાં સર્વને સાથે-લીધાં અને ખીજાંને આવી સ્થિતીમાં છોડી પોતાને આગળ ચાલી જવાનું દુરસ્ત લાગ્યું નહિ. આખરે તે જપાન દુરસ્ત થયે સર્વ આગળ ચાલ્યાં. વાંસે બે જપાન જે ખાલી હતી તેમાં હાથમાંનો સામાન મુક્યો કારણ તે

ભાંગેલી હોવાથી તેમાં કાઢીએસી શકે તેમ નહોતું. ફૂડલી બજારમાં તાર-
 ઑશીસ આવતાં મે. રતનસીશેઠને તથા મે. નરોત્તમશેઠને તથા પદ્મસી-
 શેઠને અમારા જન્મોત્તિ તરફ રવાના થયાના તારથી ખબર આપ્યા.
 આગળ જતાં લૉનોર બજારમાંથી કુતરાં માટે બે જાડી ધોંગી સાંકળ
 તથા મારા માટે આમડાની સપાટ તથા તાળાં વીગેર ખરીદ્યાં. બદ્રિનાથ-
 માંથી કુતરા લેવાના હતા તેથી સાંકળની ખાસ અગત્ય હતી. લોન્ડોર
 બજારને છેડે સો. હીરાંગાઈની જપાનનો બાંધુ દુટથો પછુ તે પાછી
 તુરત દુરસ્ત કરી લેવામાં આવી હતી. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં નાના સુના
 ખંગલાઓ આવતા બંધ થયા તથા ઝાડી પછુ કમી થવા લાગી. રસ્તો
 પછુ ૩ થી ૨૫ વાર પહોળો આવવા લાગ્યો અને આગળ દોઢથી બે
 ફૂટ પહોળો રસ્તો આવ્યો હતો જોકે આજની મજલમાં તેવો રસ્તો
 આવ્યો નહોતો. આજની મજલમાં ચડાંચુ તથા ઉતરાંચુ વધારે આવ્યાં
 હતાં અને આગળ જતાં પહાડમાં ઝાડી કેવળ બંધ થઈ હતી અને સૂર્યને
 તાપ ધણી લાગતો હતો. મસુરીથી ચાલતાં છ માઈલપર ઝાલકી નામની
 ચટ્ટી આવી હતી. બહુ શ્રમ લાગવાથી અત્રે જરા વીસામો લીધો હતો.
 આ ચટ્ટીમાં બે ત્રણ આમડાંની ઘોડાર જેવી ચટ્ટીઓ છે જેમાં ઉતારો
 ઉતરે છે. આ ચટ્ટીમાં પાણીની ધણી મુશ્કેલી હોવાથી ધણુ લોકો અત્રે
 મુકામકરતા નથી. અહિં પાણીનું ખાસ પરબ એક મારવાડી તરફથી
 રાખવામાં આવ્યું છે અને અમેને તરસ લાગવાથી પાણી પી અમે
 આગળ વધ્યા હતા. વાટમાં ટમુંમાસીવાલી ડોલી જે મેં તેમને આપી
 હતી તે ટુટી અને થોડુંક તેમને પછુ ચાલવું પડ્યું હતું. પહાડપર એક
 પહાડીની દુકાન આવતાં તેની દુકાનમાંથી લાકડું કઢાવી ગોર મહારાજે
 તે જપાન દુરસ્ત કરાવી આપી હતી. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં સાધુ લોકો
 રસ્તાની બાજુમાં એક ઝીણા ઝરણા પાસે રસોઈ પાણી કરતાં જેવામાં
 આવ્યા હતા તથા વાટમાં ખચ્ચરોની તથા બકરાં મેઢાંની પોઠો સામાન
 લઈ જતી સામેથી આવતી મલી હતી. લગભગ સાંજના ૫ વાગતા
 સુધીમાં લગભગ ૧૨ માઈલની મજલ કાપી શક્યા હતા એક જગ્યાએ
 વીસામો લેવા બધાં બેઠેલાં હોવાથી અમે સર્વ સાથે થઈ ગયાં. આટલું

બધું તડકામાં ઘુટ પહેરી ચાલવાથી થાક પુષ્કળ લાગ્યો હતો તથા પગમાં પગરખાંના ધણા ડંખો પડ્યા હતા અને ફરોલા ઝામરા જેવા લાગતા હતા. બધા તરફથી ડોકીમાં બેસવાનું બહુ દબાણ થયું પણ કમનસીબે એકે ડોકી ખાલી હતી નહિ. તી. સ્વ. બાઈએ પોતાની ડોકીમાં બેસવાનું ફરમાવ્યું અને પોતે જરા ચાલવાનો વિચાર કર્યો તે જપાનમાં બેસવાનું મને યોગ્ય નહિ લાગતાં તે ડોકીમાં પરમાનંદશેઠને બેસાડ્યા અને તેમની જપાનમાં હું બેઠો. એક માઈલ જપાનમાં બેઠો પણ મને એટલો કંઠાળો આવ્યો કે હું નીચે ઉતરી પડ્યો અને પાછો પેદળ ચાલવા લાગ્યો. ચડ ઉતર પાછી ધણી આવી હતી. વાટમાં છેક રાત પડી ગઇ હતી પણ ચંદ્રમાના જીજ અજવાળાના આધારે આધારે ૮ વાગતાને સુમારે ધનો-લડી મુકામે પહોંચ્યા. આ ચટ્ટીની સીમમાં એક ઝુંપડાના કમ્પાઉન્ડમાં ૧૫૦ બકરાનો પડાવ હતો અને તેની રખેવાલી માત્ર ૧ કુતરોજ કરતો હતો. આ કુતરાઓ કદમાં મોટા તથા ધણા જોરાવર હોય છે અને વાધ સાથે વખત આવે લડત કરે તેવા જપરા હોય છે. તે ટીબેટીયન મેસ્ટી-ફના નામથી ઓળખાય છે. અમોને આવતા સાંભળી તે જોરથી ભુંકવા લાગ્યો અને પહાડમાં તેનો અવાજ ધણીજ ગંભીર લાગતો હતો. તેના રખેવાળને યુમ પાડતાં તેણે તે કુતરાને ચુપ રાખ્યો અને અમો તે પડાવ પાસે થઈ વટાઈ ગયા, અને ટેહરી નરેશનો નાનો ઝૂંક બંગલો કે જ્યાં અમારો મુકામ થવાનો હતો ત્યાં જઈ પુગ્યા. અહિં એક ઓરડામાં કપડાં ઉતારી એક વાહણુ ખાટલાપર પથારી જેવી તેવી કરી જરા આરામ લીધો. ત્યાર બાદ ગરમપાણીથી પગ ધોઈ થાક ઉતાર્યો અને ઝાળ-પાપડી ખાઈ તથા ચાહ પી પેટના અમિને શાંત કર્યો. ત્યાર બાદ એક પડખે એવો ધસધસાટ ઉંઘાઈ ગયો કે સવાર ક્યારે પડ્યું તેની ખબર પણ પડી નહિ. આ ચટ્ટીમાં ટેહરી નરેશનો એક બીજો ડોક બંગલો છે જે જરા મોટો છે. ધર્મશાળા તથા મોદીની દુકાનો પણ છે તથા પાણીની સગવડ સારી છે. દેવદારનું સુંદર વન છે અને તેની વાસ ધણીજ સારી મળની આવે છે. સીધો સામાન દુધ વીગેરે અત્રે મલી શકે છે. તાર તથા પોસ્ટ ઓફીસ નથી પણ ટપાલની પેટી રાખવામાં

આવી છે જેમાંથી ટપાલ રોજ નહિ જતાં માત્ર હફતે હફતે કાઢવામાં આવે છે. મસુરીથી ધનલોટી લગભગ ૨૦ માઈલ થાય છે. પગમાં ફફેલા થવાથી આવતી કાલની મંજલ જપાનમાંજ કરવા વિચાર દર્શાવ્યો અને જપાનીઓને તમામ જપાન દુરસ્ત કરવા વરધી આપી હતી. સ્થુલ શરીર હોવાથી બિચારા જપાનીઓ અને ઉંચકવાની ચિંતામાં પડ્યા હતા, પણ પહેલેથી બંધાએલા હોવાથી તેઓ લાચાર હતા.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૭ તા, ૨૧-૪-૧૫ બુધવાર.

આજ રોજ ધનલોટી ચટ્ટીથી કાનાતાલ ચટ્ટીએ જવા માટે સવારના ૭ વાગતે ઉપડ્યા હતા અને કાનાતાલ ચટ્ટીએ બપોરના ૧૧ વાગતા પહોંચ્યા હતા. ધનલોટીથી કાનાતાલ ૧૦ માઈલ થાય છે. વાટમાં કદુખાલ ચટ્ટી આવે છે પણ ત્યાં કશી સગવડતા નહિ હોવાથી ઉતરવા જેવું નથી. સવારના ચાહ પીને રવાના થયા હતા. પગમાં દર્દ વધારે થતું હોવાથી જપાનમાં આઠેક માઈલ ગયો હતો અને જપાનીઓ થાકી જવાથી બે માઈલ પેદળ ચાલ્યો હતો. કાનાતાલ જતાં વાટમાં એક ડુંગરના ઉંચાણના ભાગમાં એક માતાનું મંદીર આવે છે પણ ત્યાં દર્શન કરવા જવાનું બન્યું નહોતું. આજની મંજલમાં ચિત્રવિચિત્ર ઝાડો તથા જંગલો તથા પુષ્પો તથા કાળા મોઢાંનાં વાંદરાં જેવામાં આવ્યાં હતાં. રસ્તો લગભગ બે વાર જેટલો પહોળો હતો અને સામેથી બોળે ઉપાડી આવતાં બકરાંઓ પસાર થઈ જાય ત્યાં સુધી પહોડ પથ્થરની ઓથમાં ઊભા રહેવાનું થતું હતું. ચાલતાં ચાલતાં સામેના બરફમય પહોડો જે ચાંદીની મીસાલ ચળકતા હતા તે કુદ્રતની લીલામાં વધારો કરતા હતા. આખરે કાનાતાલ ચટ્ટીપર ચડી ઉતર પસાર કરી પુગ્યા અને બાવા કાળી કામળીવાળાની મારફતે બંધાયેલી ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો. આ ધર્મશાળામાં નીચેના ભાગમાં ચારેક ખોલીઓ છે જેમાં સામાન તથા માણસોની વ્યવસ્થા કરી હતી અને ઉપરના ભાગમાં બે ઓરડા તથા એક ખુલો વરડો હતો તેમાં અમોએ મુકામ કર્યો હતો. જમવા બાવાનું નીચેના ભાગમાં બાબુના વરંડામાં રાખ્યું હતું. અહિં પણ પાણીની પંચાતી પુરી છે. નીચાણમાં એક ખાખમાં સીંદરી જેવી જડાઈ સરખે.

એક ધોધ વહે છે અને બાલદી અગર ધરો બરાતાં વાર લાગે છે. ગોરનાં માણસો હોવાથી અમોને અડચણ પડી નહોતી. મોદીની દુકાન ચટીથી જરા દૂર ઉંચા ભાગમાં છે અને ત્યાંથી જોઈતો અપનો સામાન મંગાવ્યો હતો. ચટીઓમાં ધઉંનો લોટ અડદ, મમ તથા ચણાની દાળ, વેસણ, તલના તેલને બદલે કડૂ (સરસીયું) તેલ, આલુ (બટાં), ધી, મીઠું તથા પરચુરણ મશાલો મળે છે. અને તેવીજ રીતે બધી ચટીનું સમજી લેવાનું. દાદ સ્વાદીઆઓને આ પંચકેદારની યાત્રામાં દાદપર મજબુત ખીટ લગાવવી પડે છે. અમોએ તુરદાળ સાથે લીધી હતી પણ પહાડના પાણીમાં તે બાફતી નથી. તેલવાળી લીઓ અગર વગર તેલ દીધેલી રાખો પણ તે ધોળરૂપ થઈ પડે છે. અહિં દુધ પણ મહા મહેનતે મળ્યું હતું. યાત્રીને ઝાડે ઝપટે જવાનું હોય તો ચટીની બંને બાજુ જે ઝંડીઓ ઘોડવામાં આવી હોય તેની પેલીમેર જવાનું. ઝંડીની અંદર જે માણસ મળમૂત્રે જાય છે તેને સરકારી માણસ પકડે છે અને તે સળને પાત્ર થાય છે. પહાડપરની દરેક ચટીપર આ પ્રમાણ છે અને તે એક સારો રીવાજ છે. તેમ ન હોય તો લોકો કાવે તે જગ્યા વાપરી બગાડે છે અને હવા બગડેથી રોગ ચાલો થવાનો સંભવ રહે છે. આ ચટીમાં પોસ્ટનો ડબ્બો નથી. એક ખીજુ નાની ધર્મશાળા છે જેમાં બધા જપાની તથા કુલીઓ ઉતર્યા હતા. ટેહરી સ્ટેટનો એક નવો નાનો ડોક બંગલો છે અને તે બંધ હતો. આજે ચડાઈ ઉતરાઈ આવી હતી પણ ઝાડી હોવાથી બહુ શ્રમ લાગ્યો નહોતો. રાતના ઠંડી ધનોલટી કરતાં વધારે લાગતી હતી. ધનોલટીમાં તાપણું કર્યું હતું પણ અહિં સુવાના ઓરડામાં તાપણું થઈ શકે તેમ નહોતું. ધાનલની ગાંસડી એક છોડી હતી પણ માગતું ઠીક નહિ લાગવાથી ટુંટીયાં વાળી આખી રાત કાઢી નાંખી હતી. રાતના જમવાનું નહિ હોવાથી ચાહ પી સુઈ રહ્યા હતા.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ તા. ૨૨-૪-૧૫ ગુરુવાર.

આજ રોજ કનાતાલથી બલદાણા ચટીએ જવાનું હોવાથી સવારના વહેલા ઉઠી આ પાણી પી કારવી ૭ વાગતા રવાના થયા અને બપોરે ૧૧ વાગતા બલદાણા ચટીએ પુગ્યા હતા. કનાતાલથી બલદાણા ૧૧

માધવ થાય છે જેમાં માત્ર પ્રથમ એક માધવ હું જપાનમાં ગયો હતો અને બાકીના ૧૦ માધવ પેઢળ ગયો હતો. કાનાતાલથી ઉપાડતાંજ ચડવ આવ્યા હતા અને તે ચડવપર મોદીની દુકાન પણ આવી હતી. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં બે રસ્તાનું જંકશન આવ્યું હતું જેમાંનો સીધો રસ્તો જ-મોત્રિ ગંગોત્રિ તરફ જતો અને જમણા હાથપરનો રસ્તો ટેહરી તરફ જવાનો રસ્તો તેમ પાટીયું પણ લગાવ્યું હતું. ટેહરી રસ્તેથી જ-મોત્રી ગંગોત્રિ જનારને દેરાદુનવાલો રસ્તો અહિં ભેગો થાય છે. જપાનમાં કંઠાળો આવવાથી હું સપાટ પહેરી પેઢળ ગોર ગયાપ્રસાદ સાથે ચાલવા લાગ્યો અને જપાન ડોસી પાર્વતીને સ્વાધીન કરી. જપાનો બધી શાહ રસ્તે જતી હતી અને ગોર ગયાપ્રસાદ તથા હું ખેતરોમાં થઇને ટુંકે રસ્તે ચાલ્યા કે મુકામપર જલદી પુગાય. આજની વાટમાં ચડાઇ જીજ હતી પણ ઉતરાંજી સખત હતું. ચડાઇમાં દમ ભરાય છે પણ વીસામો લીધે પ્રાણો દમ હેઠે બેસે છે જ્યારે ઉતરાંજીમાં પગના ગોઠલા ભરાઇ જાય છે અને થાક અતિશે લાગે છે. શાહ રસ્તો ચકરાવે ખાઇને ભલદાણા પુગે છે જ્યારે પગડંડી રસ્તો ગામમાં થઇને ચટ્ટીપર પુગે છે. અમારી ઉતરાંજી વીશમ હતી અને પાછળથી એમ લાગ્યું કે ટુંકે રસ્તે જવાને બદલે મોટે રસ્તે ગયા હોતે તો ઠીક પડતે. પહાડ પથર ખેતર તથા ઝાડનાં ડુંકાં વટાવી આખરે ભલદાણા ગામમાં થઈ ચટ્ટીપર પુગ્યા હતા. આ ગામ નાનું તથા ગંદુ છે. ગાય બેસે છે અને લોકો ધણું ખર્ પોતાનું ગુજરાન ખેતીપર ચલાવે છે. મસુરીથી ધનોલટી સુધીમાં જે ખેતરો આવ્યાં હતાં તેમાં ધઉં બટેટાં જવ વીગેરે ચીજો થતી હતી જ્યારે આ બાજુ બટેટાં તથા ધઉં કોદા વીગેરે થાય છે. પહાડી લોકો કોદા નામના અનાજના રોટલા બનાવી ખાય છે. આજની મંજલમાં બકરાં તથા ખચ્ચરો માલથી લાદેલાં પુષ્કળ મળ્યાં હતાં. આ બકરાંની પીઠપર બંને બાજુ ચામડાંની અગર કપડાંની ચેલીમાં દાણા વીગેરે ભરી વેપારી લોકો દેરાદુન લઈ જાય છે અને ત્યાં માલ વેંચી તેની અવજામાં કઠોળ બીજો દાણો નીમક કપડ વીગેરે ખરીદી બકરાંની તથા ખચ્ચરની પીઠપર લાદી તેઓ પાછા જીતાન તરફ જાય છે. ટીબેટ તથા જીતાનનો

હિંદુસ્થાન સાથેના વેપાર આ ખચ્ચરો તથા બકરાં મેંઢાં મારફત થાય છે. તેની રખેવાળી કરનાર કુતરા દીબેટીયન મારફતના નામે ઓળખાય છે. આ કુતરાની ગરદનની આસપાસ લોખંડી ખીલાવાળો એક પટો હોય છે અને તે તેનું રક્ષણ કરે છે. વાઘ તથા તેવાં ફાડી ખાનારાં જનવર જ્યારે બકરાંપર હુમલો કરે છે ત્યારે આ કુતરા તેની સામે ટકર ઝીલે છે અને ગળામાં પટાને લીધે તે જંગલી જનવરની વડચમાં આવતો નથી પણ ઉલટો કુતરો તેને પકડી પાડે છે. ભલદાણામાં બાવા કલી કામલીવાળાની બે ત્રણ જીર્ણ ધર્મશાળા છે. એક ત્રણ બાળુથી ખુલ્લી ઉપર પતરાંવાલી રસ્તા ઉપરજ છે. બીજી જે નીચેના ભાગમાં છે તેમાં ચાર ઓરડી નીચે તથા બે ઓરડા તથા ત્રણ બાળુ ખુલ્લો વરડો ઉપરના ભાગમાં છે. અમો ઉપરના ભાગમાં ઉતર્યા હતા અને રાંધવાનું સામેના ભાગમાં જે છાપડું છે તેમાં રાખ્યું હતું. પતરાંનાં છાપરાંવાલાં ધર્મશાળા પાસે બે પીપળાંનાં ઝાડ છે અને તેની આજુબાજુ પથ્થરના મોટા પરચારો બાંધેલા છે. તેની સામે ઉંચાણમાં એક ત્રણ કમાનવાલી હાલહવાલ સ્થિતિમાં ધર્મશાળા છે કે જ્યાં કુલી લોકો ઉતરે છે અને તેની પાસે મોદીની દુકાન છે કે જ્યાંથી સીધો સામાન મળી શકે છે સુધડ આદમીએ સીધો સામાન બીજા પાસે મંગાવી લેવો તે દુરસ્ત છે કારણ મોદીની દુકાનમાં માખીનો બલુબલુટ એટલો બધો હોય છે કે આપણને ચીતમાં ચીતરી ચડી આવે છે. આ ચડીમાં દહી મળવાથી તે લીધું હતું. દૂધની અછત અત્રે પૂરતી છે. અમોને થોડું અહિંથી મળ્યું હતું અને વધારાનું આજુબાજુના ગાંમડામાંથી મંગાવવું પડ્યું હતું. આ યાત્રા લાઘનમાં આટો બધો જળ ચડીથી પીસેલો મળે છે. એક ઝુપડીમાં એક ધંટી ગોઠવવામાં આવે છે અને તેની નીચેના ભાગમાં પંખા જેવું રાખવામાં આવે છે આ ઝુપડી હમેશાં પાણીના નાળાંપાસે હોય છે. જ્યારે ધંટી ચલાવવી હોય ત્યારે ઝરણાંમાંહેલું પાણી વાળી એક લાકડાની પરનાળીકા વાટે ઝુપડીના નીચેના ભાગમાં ઉતારવામાં આવે છે. તે પાણી નીચે જઈ ધંટી નીચે આવેલા પંખામાં અથડાય છે અને પંખા ફરવાથી ઉપરની ધંટી પણ ફરવા લાગે છે. તેમાં દાણા ઓરવામાં આવે

છે અને તેનો આટો થઇ ધંટી બહાર આવે છે. કામ ખતમ થયે પાણી પાછું વાળી દેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ધણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે, માછી ભગવતી ભાગેરથી આ ચટ્ટીની પાસે ઉંડાંજામાં જોરથી વહેતાં જોવામાં આવે છે. પણ અહુજ નીચાંજામાં હોવાથી તેના જળનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. જળ ધણું જ નિર્મળ તથા સ્વચ્છ હોવાનું હવું. ધર્મ-શાળાથી જરા છોટે એક નાળું છે તેનું પાણી ઉપયોગમાં લેવાય છે. અમો નાહવા ધોવા તે નાળાપર ગયા હતા. તેમજ રસોઇ વીગેરે માટે પાણી અહિંથીજ ભર્યું હતું. પાણી સ્વચ્છ મીઠું હતું. અત્રે સાધુસંતોને સીધા અપાવ્યા હતા. બે ત્રણ કાઠીયાવાડી ચારણ જાતની સ્ત્રીઓ અત્રે આવી હતી અને તે લોકો જ-મોત્રિ તથા ગંગોત્રિ વીશેનો વાદવિવાદ કરતી હતી. તે લોકોને પણ સીધો સામાન અપાવ્યો હતો. અમો લગભગ ત્રણ વાગતા જમ્યા હતા. પેલી ચારણ સ્ત્રીઓ જમી તરતજ રવાના થઈ ગઇ હતી. અમો સાંજના જરા આમ તેમ ફરવા ગયા હતા. રાતના આઠ પી સૂઈ રહ્યા હતા. ઠંડી પુષ્કળ લાગતી હતી તથા ગંગાકિનારો હોવાથી પવન પણ સખત લાગતો હતો. જમતી વખતે પણ પવન સખત હતો અને જમણાં કંટાલીક રજ ઉડી હતી.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૯. તા. ૨૩-૪-૧૫. શુક્રવાર.

આજ રોજ બલદાણા ચટ્ટીથી ધરાસુચટ્ટીએ જવાનું હોવાથી સવારના વહેલા ઉડી આ પાણી પી કારવી સવારના ૭ વાગે ઉપજ્યા હતા અને ધરાસુ ચટ્ટીએ બપોરના ૧ વાગતા પુજ્યા હતા. બલદાણાથી ધરાસુ ૧૫ માઈલ થાય છે અને તે બધું હું ચાલીને ગયો હતો. જપાનનો આશરો બીલકુલ લીધો નહિ હતો. સવારના પ્રથમ સામાન કુલી સાથે રવાના કરતી વખતે માલુમ પડ્યું કે મસુરીથી જે કુલીઓ ક્યાં હતા તેમાંનો એક ક્યે ગંપ થઈ ગયો હતો. તેનો મુકાદમ કુલી આપવાને બંધાયેલો હોવાથી અહિં તેના હિસ્સાનો સામાન ઉંચકવા એક બીજા કુલી કરવો પડ્યો હતો. અમારો રસ્તો ગંગાજીને કિનારે કિનારે હતો પણ જો પાણીની તૃષા લાગે તો ગંગાજીમાંથી પાણી લેવાય તેમ નહોતું કારણ ગંગાજી છેક ઉંડાંજામાં ધુધવતા હતાં. કાંઈ ઠેકાણે સાવ જોસમાં

અવાજ કરતાં તો કાઠજળ્યાએ ચુપકીદીમાં વહેતાં હતાં. પ્રથમ જરા ચડાઈ આવી હતી અને પાછળથી રસ્તો સપાટ આવ્યો હતો જે બંને બાજુ આવેલાં ધર્તિનાં ખતરોમાં ઘડને જતો હતો. ધર્તિનાં ખેતરો ધણાં આવ્યાં હતાં અને પાક સારો મળને પહેલા નંબરનો નેણુ ફેર તેવો ઉતર્યો હતો. અહિં હિમાલયમાં જગે જગે ધર્તિનાં ભાતનાં બટેટાનાં તથા ખીજ અનાજનાં ખેતરો જોવામાં આવતાં હતાં અને તમામ ખેતરોમાં પાક સારો મળનો જોવામાં આવતો હતો. ગંગા કિનારે જમણી બાજુએ પેલે પાર નગુણુ નામનું ગામ પહાડપર આવી રહેલું છે અને ધણું શોભા-યમાન દીસે છે. પણ ફૂંગર દુરથી રળીઆમણા પાસે જરતો પથ્થર ગંદકી તથા તેવુંજ બધું માલમ પડે છે. ગંગી બાજુએ નગુણુ નામની ચટી છે અને ભલદાણાથી નગુણુ ૧૦ માઇલ દૂર થાય છે. અહિં નગુણુ ચટીમાં પ્રથમ ઉતરવા વિચાર હતો પણ ઉતરવાની સારી સોઝ નહિ હોવાથી આગળ ધરાસુ ચટી જે નગુણુથી ૫ માઇલ દૂર થાય છે ત્યાં મુકામ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. નગુણુ ચટીપર માત્ર જરા વિશ્રાંતિ લીધી હતી. અત્રે મોદીની દુકાન છે અને તમામ ખાવા પીવાની ચીજો મળી શકે છે. એક બે જુની ધર્મશાળાઓ છે તથા ગંગાજી સપાટીમાં પાસેજ વહે છે. અત્રે વાંદરાંઓ અમારી પાસેથી કંઈક આશા રાખતાં હોવાથી તેમને ખાવા માટે દાલીઆ નાંખ્યા હતા. અહિંથી આગળ જતાં થોડી કાદવવાલી જગ્યા આવે છે તે વટાવવી પડે છે અને ત્યાર બાદ વીશ્વમ વાટ આવે છે. નગુણુથી ૧૧ માઇલનો રસ્તો ચડાવનો આવે છે જેમાં એક જગ્યાએ તો માત્ર ૧૧ ફૂટથી પણ કમી પહોળો રસ્તો આવ્યો હતો. જોકે તેવા સાંકડા રસ્તાની લંબાઇ ૧૧ થી ૨ વાર જેટલી હતી. આ જગ્યાએ બહુજ સાચવી સંભાલી જવાનું છે. જરા ભૂલ થઇ તો તુરત નીચે ખીણમાં ગંગાજીમાં મુકિત મળે છે. આ જગ્યાએ જપાનવાળા યાત્રીઓને જપાનમાંથી ઉતારી હાથ ઝાલી ધણીજ ધીમી રીતે સાચવીને આટલો કટકો પેદાજ ચલાવે છે. આ એટલો ભાગ પસાર કરતી વખતે નીચે ખાઇ તથા ગંગાજી તરફ જોવા જેવું નથી. કારણુ તેમ કરવાથી માથામાં ચકરી આવે છે અને ચકરમાત થવાનો સંભવ રહે છે. તેટલા

માટે તમામ લોકોએ સીધું જોઈ આટલો ભાગ રામનામનું સ્મરણ કરતાં કરતાં પસાર કરી જવો. તેટલો રસ્તો વટાઇ રહ્યા બાદ યાત્રીઓ પાછા જપાનમાં બેસી મંજલ શરૂ કરે છે. ધ્રુવર કૃપાથી અમો સાંગોપાંગ ઉતરી ગયા અને આગળ ચાલવા લાગ્યા. જરા ચડાઇ પ્રથમ આવી હતી પછી જમીન સપાટ આવી હતી. વાટમાં મોટાં ઝાડો નહિ હોવાથી તથા સૂર્ય ધણીજ તપતો હોવાથી ગરમી પુષ્કળ લાગતી હતી તથા બફારો પણ ધણી થતો હતો. સખત તાપ છતાં અમો પેદળ ચાલનારાઓ પૂર્ણ ઝડપમાં ચાલતા હતા અને આખરે એક નાળાં પાસે આવ્યા. આ નાળાં-પર બે ચાંબડા નાંખ્યા હતા અને તેની પર સલેપાટ નાંખ્યા હતા. ટેહરી સ્ટેટના આ કામ ચલાઉ પુલપર થઇ આંખાનાં વૃક્ષ પાસે આવ્યા અને અત્રે વિશ્રાંતિ લીધી. આંખામાં પુષ્કળ મોર આવ્યા હતા. અહિંથી આગળ વધતાં ધરાસુ ચડી દેખાણી હતી અને ત્યાં અગાડી અમો બપોરના ૧ વાગતા પુગ્યા હતા.

ધરાસુ ચડીમાં પરાપકારી બાવા કાલી કામલીવાળા મારફત બનાવેલી ધર્મશાળા છે જેમાં ચાર ખોલી ઉપર તથા ચાર નીચે છે. ધર્મશાળાની આગળના ભાગમાં એક પતરાંનો છાપરાંવાળો ભાગ છે જ્યાં યાત્રીઓ રસોઇ પાણી કરે છે અને તે છાપરાંની અગાડી સાવ નજીકમાં બાજેરથી ગંગા જોરથી વહે છે. તેનું તાણુ એટલું સખત છે કે હાથીના હાથી પણ તણાઈ જાય. ઉંડા પાણીમાં કોઈ પણ સ્નાન કરવા જઇ શકતું નથી. માત્ર કાંઠે બેસી સ્નાન થઇ શકે છે. અમારો સામાન ઉપરના ભાગમાં રાખી બે ઝોરડીમાં અમોએ નીવાસ કર્યો અને બાકીના બધા ખોલી આગળના વરંડામાં ઉતર્યા હતા. સાંજના એક બંગાલો યાત્રી જતાં તેની એક વધારાની ખોલી અમોએ હાથ કરી હતી. વરંડામાં સાધુસંતોનો જમાવ ધણો હતો. કોઈ પાઠ પુજા કરતા હતા અને કોઈ રામાયણ વાંચવામાં મશગુલ હતા. કોઈ કોઈ સાધુઓ તથા કુલીઓ ધર્મશાળાની સામે આંખાના તથા પીપળાના ઝાડ નીચે પડ્યા હતા. અત્રે મોદીની દુકાન છે જ્યાં સીધો સામાન મળી શકે છે. મોદીની દુકાનપર એક પોસ્ટને બોક્સ શખવામાં આવ્યો છે અને તેમાંથી દર દરેકે ટપાલ

કાઢવામાં આવે છે. અમોએ પત્ર લખી ટપાલમાં નાંખ્યા હતા અને તેના ઉત્તર ખાડાહટ (ઉત્તરકાશી) મંગાવ્યા હતાં. અહિં ગંગાસ્નાન કર્યું હતું અને તે વખતે સર્વ સગાં વાહલાં તથા સંબંધીઓને યાદ કર્યાં હતાં ત્યાર બાદ ચાર વાગતે ભોજન કર્યું હતું. ભોજનશાળામાં સુધડ નરને ખાતું ગમે તેમ નથી. માખીનો ઉપદ્રવ તથા ગંદકી ધણી જોવામાં આવે છે આના કરતાં ગંગાકિનારે રેતીમાં જમવાનું હું સાત દરજે સાફ ગણું છું. જમ્યા બાદ થોડીક વાર સુધી ગંગાજીને કાંઠે બેઠા હતા, તથા તેમાંથી આવતા ફરીયાના જેવા તુરંગો નીહાળતા હતા. તેમાં મૌન્યો મોટાં આવે છે અને તેપરથી ગંગાસાગર બોલાય છે. પાણી સ્વચ્છ નિર્મળ હતું. અત્રે ઇમારતમાં દેવદ્વાર તથા ચીડનું લાકડું વપરાય છે અને દેવદ્વારની વાસ ઉત્તમ પ્રકારની આવે છે. સર્વ દેવો આ હિમાલયમાં વાસ કરી રહ્યા છે અને તેનાં દ્વાર એટલે બારણાં આ સુગંધી લાકડાંનાં હોવાથી દેવદ્વારના જેવા સુગંધી લાકડાને દેવદ્વાર કહેવામાં આવતું હશે. સાધુ-સંતોને તી. સ્વ. બાપુએ સીધા અપાળ્યા હતા તથા જે લોકો ઠંડીથી કામળી વગરના હોવાથી બેનર હતા તેઓને ગરમ કામલીઓ આપી. તે લોકો ખીચારા પુર્ણ આશીર્વાદ દેતા હતા. જેને જે વસ્તુનાં ખાસ આવશ્યકતા છે અને તે જ્યારે તેને મળે છે ત્યારે તે કેટલો બધો હરખાય છે રાજ થાય છે તે ખાસ જોવાનું છે. રાતના ચાહ લઈ સુઈ ગયા હતા. ધરાસુ ગંગોત્રી તથા જન્મોત્રિ જવાનું જંકશન છે. જમણા હાથપર જે રસ્તો ગંગાકિનારે કીનારે જાય છે તે ગંગોત્રીનો રસ્તો છે અને ડાબે હાથે સીધો રસ્તો જે છે તે જન્મોત્રિ તરફ જાય છે.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૦. તા. ૨૪-૪-૧૫. શનીવાર.

આજરોજ ધરાસુ ચટ્ટીથી કુમરાડ ચટ્ટીએ જવા માટે સવારના છ વાગતા ઉપજ્યા હતા અને કુમરાડ ચટ્ટીએ બપોરના ૧૧ વાગતા પહોંચ્યા હતા. ધરાસુથી કુમરાડ ચટ્ટી નવ માઇલ થાય છે. ધરાસુમાં ચાહ પી. અમો ચાહ્યા હતા. આગળ ચાલતાં ધરાસુનું નાળું આવે છે તે પરનો લાકડાનો પુલ વટાવી જન્મોત્રિ તથા ગંગોત્રીના રસ્તાના જંકશનપર આવી પુગ્યા. અચારે જન્મોત્રિ જવાનું હોવાથી જમણા હાથપરને,

રસ્તો જે ગંગા કીનારે કીનારે થઈ ગંગોત્રી તરફ જાય છે તે પડતો મુંઝાડ બાબતે સીધો જન્મોત્તર જતો રસ્તો ગ્રહણ કર્યો. આજની વાટમાં ચડાણ વધારે હતું અને ઉતરાણ થોડું હતું. આવી રીતે છેક જન્મોત્તર સુધી ચડાણ ધણીજ આવે છે અને ઉતરાણ જુજ જુજ આવે છે. આજનો એકંદર રસ્તો સારો હતો. વાટમાં સુગંધી પુષ્પોનાં ઝાડો હરડેનાં ઝાડો, ચીડનાં ઝાડો દેવદારના ઝાડો દારૂ હલદીનાં ઝાડો, ગૌરીફળનાં ઝાડો તથા વીછુનાં ઝાડો આવ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક ઝાડો જોવામાં આવ્યાં હતાં. આ ઝાડો ખેચાર કે પાંચ દસ આવ્યાં હતાં તેમ નહિ પણ પુષ્કળ જથ્થામાં જંગલના રૂપમાં આવ્યાં હતાં. ગૌરીફળ ગોર મહારાજે તોડી ખાવા આપ્યાં હતાં અને સ્વાદમાં તે ખટ મધુરાં લાગતાં હતાં, વીછુના ઝાડથી હમેશ સાવચેત રહેવાની ખાસ જરૂર છે. તેવાં ઝાડ જન્મોત્તર તથા ગંગોત્રી તરફની વાટમાં આવે છે અને તેનું પાતડું આપણી આમડીને માત્ર અડવાથી વીછીની વેદના જેવી પીડા થાય છે. તેપર ધી લગાવવાથી વેદના કમી થાય છે અને આરામ મળે છે. બીજાં એક ખાસ ધ્યાન રાખવાનું એટલું છે કે જન્મોત્તર તથા ગંગોત્રી જનારાઓએ મોજા પહેરીને મંજલ કરવી તથા મુકામપર પણ મોજાં સાથે રહેવું નહિંતર આ તરફની માખીનો ઉપદ્રવ સહન કરવો પડશે. હિમાલયમાં ચીડનાં જંગલો પુષ્કળ છે અને આ ઝાડ જ્યાં હોય છે ત્યાં એક બારીક એવી જાતની માખી થાય છે કે તે બહુ ઝેરી હોય છે, ચાલતાં ચાલતાં અગર બેઠેલા હોઈએ તે વખતે તે માખી આપણા પગપર બેસે છે અને પોતાની સુંઢ મારી આંમડીમાંથી લોહીની ધારા કાઢી તુરત ઉડી જાય છે. આ ધારા પીચકારીની માફક શેર મારતી ઉડે છે. તેનાપર હાથ લગાવ્યો કે પગ સ્પર્શી આવે છે અને મોટા ફફેલા જેવું થઈ આવે છે તે પાકું છે અને તેમાંથી રસી નીકળે છે, આ વ્યાધી મેં જાતે ભોગવી હતી અને તે મને કાયમ માટે યાદ રહેશે. જો તેવી વ્યાધીથી મુકત રહેવું હોય તો મોજાં પહેરી રાખવાં. આજની વાટમાં વનસ્પતીઓ ધણી આવી હતી પણ અગાડી ધણી આવશે એમ ગોર મહારાજનું કહેવું હોવાથી અહિંથીજ બોલે ઉપાડી સાથે સાથે ફેરવવાનું માંડી વાળ્યું. આગળ પર મુલતી

રાખ્યું પણ અગાડી જતાં કેટલીક વનસ્પતીઓ મળે છે અને કેટલીક નથી મળતી તો રસ્તામાં જ્યાં જ્યાં જ્યારે જ્યારે જે જે મળે ત્યારે ઔષધીઓ લઈ લેવી એજ સલાહ બરેલું છે કે પાછળથી પસ્તાવાનું કારણ ન રહે. આજની મંજલમાં બે પુલ આવ્યા હતા અને તે ટુટેલા હોવાથી પથરામાં થઈ નીચે ઉતરવું પડ્યું હતું તથા ઉપર ચડવું પડ્યું હતું. પગ ડંડીનો માર્ગ લીધો હતો ત્યાં પણ તેવીજ મુશીબતી હતી. નાળાંમાં પાણી નહિ હોવાથી બહુ વીટંબણા વેઠવી નહિ પડી હતી. આખરે કુમરાડા ગામ પાસે થઈને ખેતરોમાં થઈને અમો ચટ્ટીપર પહોંચ્યા. અહિં કુમરાડા ચટ્ટીમાં એક ઓરડી છે. એક ધર્મશાળા જેવું જાપરું છે. એક મોદીની દુકાન છે તથા રસોઈ પાણી કરવાની એક ઓરડી છે. પાણીનું ઝરણું પણ પાસે છે. ધર્મશાળા સામે તમાલપત્રનું ઝાડ હતું અને તેવાં તળનાં ઝાડ અત્રે ઘણાં થાય છે તેવું મોદીએ કહ્યું હતું. મોદીની દુકાનમાં બેઠાંએ તેટલો સીધો સામાન નહિ હતો તો પણ જેટલો હતો તેટલામાંથી સાધુસંતોને તે દેવરાવ્યો. અમો ચાર દિવસનો સીધો સાથે રાખતા હોવાથી અહિંથી ખાસ લીધો નહિ અને જે અમારા પાસ હતું તેથી ચલવ્યું. મોદીની દુકાનમાંથી અમોએ સામાન લીધો હતો તો સાધુસંતો બિચારા ઉપવાસે મરતે. વળી તે લોકો અમારાપર આધાર રાખી સાથે સાથે આવ્યા હતા. તેઓ ગંગોત્રિ જનાર હતા પણ ધરાસુમાં તી. સ્વ. બાઈ તરફથી તમામને સીધા તથા ગરમ ધાબળાં મળેલી હોવાથી અગાડી પણ તે પ્રમાણે સીધા રોજ મળશે તેવી આશાથી ગંગોત્રિ તરફ તે સંગ નહિ જતાં અમારા સાથે જ-મોત્રિ તરફ ખેંચાણા. આશાવંતની આશા ભંગ થાય અને તેમાંથી નીરાશા ઉત્પન્ન થાય તો માણસનો જીવ કેટલો દુભાય છે તે તો જેને વીતી હોય તેજ જાણુ. વળી પહાડનાપર બીજા ધર્મોદો કરવો તેના કરતાં રસ્તાના સાધુસંતોને અન્નદાન આપવું તેના જેવું પુન્ય એકે નથી. આજની મંજલમાં મારી પથારીપટ્ટ સરસીયા તેલનો ડબ્બો કુલીએ રાખ્યો હતો અને વાટમાં તેની બેદરકારીથી તે ડબ્બો પથારીપર ઉધો વળી ગયો અને પથારીપરનું મીલકાપડ તથા આરદાન તથા શણુંનું હોડડોલ તેલવાળાં થઈ ગયાં હતાં. હોલડોલ-

માંથી તેલ અંદર જવા પામ્યું હતું અને અંદર ગરમ પાટલુન તથા ગરમ શર્ટ તેલવાળાં થયાં હતાં. મુકામપર આવતાં તડકામાં કપડાં નાંખ્યાં પણ તેથી કંઈ તેલના ડાઘ જન્ય તેમ નહોતા. આથી એક તેલવાળાં કપડાંને વીંટળો તથા એક પથારીનો વીંટળો તથા એક ખીજાં સારાં કપડાંનો વીંટળો એવા ત્રણ વીંટળા બનાવ્યા, અને મજૂરને સંભાળ રાખવા વધારે તાકીદ આપી. બપોરે જમ્યા બાદ બધાં બેઠાં હતાં ત્યારે અહિંની પહાડી બે સ્ત્રીઓ નાચ કરવા આવી હતી અને નાચ કરી બતાવ્યો હતો. નાચનારી નાચ કરતી જન્ય છે અને તે વખતે એક હાથ કમ્મરપર મુકે છે જ્યારે બીજા હાથની આંગળીપર એક થાડી ગોળ ચકરમાં ફેરવતી જન્ય છે. આ પહાડી નાચ પણ જોવા જેવો છે. થોડી વાર પછી વરસાદના છાંટા આવતા હોવાથી ઠોડી તથા નાચનારીને તેનું મહેનતાણું આપી વીદાય કર્યાં. સુભાગ્યે વરસાદ જોરમાં આવ્યો નહે તો, પણ સહેજસાજ છંટકાર કરી ગયો હતો. રાતના અમો ધર્મશાળામાં સુઈ રહ્યા હતા જ્યારે કુલીઓ તથા સાધુસંતો વીગેરે ખુલામાં ઝાડ નીચે પડી રહ્યા હતા. અત્રે એક છાપરાંવાળી ધર્મશાળાની ખાસ જરૂર છે. એક સાધુ જે જતનો સોની હતો તે અમારી અગાડી બે રોજથી અહિં આવી આવથી પીડાતો હતો. અમારી પાસે દવા હોવાથી તેને દવા આપી તાવ ઉતારી નાંખ્યો હતો. દવા સાંચે રાખવાથી આપણને સારી તબીયતને લીધે કામ ન લાગે તો આવા ખીમાર લોકોને તે કામ લાગે છે. માટે અમુક દવાઓ અવશ્ય સાથે રાખવીજ. તે સાધુએ કાશ્મીરમાં અમરનાથની યાત્રા કરી હતી અને અમરનાથની વીભૂતીની પ્રસાદી અમોને આપી હતી. તે પંચ કેદારની યાત્રામાં તમામ સ્થળે અમારી સાથે સાથે ફર્યો હતો. આજે નવે માઇલ હું પગપેદળ ચાલ્યો હતો.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૨. તા. ૨૫-૪-૧૫. રવિવાર.

આજ રોજ કુમરાડા ચટ્ટીથી દંડીયાલ ગામ ચટ્ટીએ જવા માટે સવારના ૬ા વાગતા અમો ઉપજ્યા હતા અને દંડીયાલ ગામ ચટ્ટીએ બપોરે બે વાગે પુગ્યા હતા. કુમરાડાથી દંડીયાલ ગામ ૧૫ માઇલ થાય છે અને તે બધું હું પેદલ ગયો હતો. આજની મજલ જોકે ૧૫ માઇલની

હતી પણ ચડાણ સખત હોવાથી તે રપ માઇલની હોય તેવું ધાગતું હતું. સીધી જાતી સરસી ચડાઇઓ ઘણી જગ્યાએ આવી હતી અને ઘણી જગ્યાએ વીસામા લેવા પડ્યા હતા. બંને બાજુ ધાટાં ચીડનાં જંગલો આવ્યાં હતા. ચીડના વૃક્ષો એટલાં લાંબાં ઉંચાં હોય છે કે મુશ્કેલી પાંચ માળનાં છાપરાં કરતાં વધારે ઉંચે જાય છે. તેનું થડ કદમાં જનું છે અને તે ઇમારતી લાકડું લેખાય છે. તેની જાલ કાપી જે ગુંદર બહાર આવે છે તે લોકો લઇ લે છે અને વાઉપર એક ઔષધી તરીકે પહાડી લોકો લગાવે છે. આ જાડની અંદરના ભાગનાં છોડીયાં અહિંના લોકો બની તરીકે વાપરે છે. પહાડી લોકો ગ્યાસવેટની અગર ખીજા કોઇ તેડની બતી અગર મીલુબતી વાપરતા નથી, પણ ચીડના જાડના ગર્ભનાં છોડીયાં રાતના ઘરમાં બાળે છે. તે મીલુબતીની માફક બળે છે અને એકદમ બળી ખાખ થતાં નથી. રાતના કામ કાજ હોય અને ખાવાપીવાનું હોય ત્યારે જ્યારે જોઈએ ત્યારે આ છોડીયાં તે લોકો પેટાવે છે અને કામ ખલાસ થયે પાછાં તે બુઝાવી નાંખે છે. તેનો ઉજ્જસ પણ ઠીક ઠીક પડે છે. કુમરાડથી ચાલતાં પ્રથમ જે નાળું આવ્યું તેપર પુલ નહિ હોવાથી પથથરોમાં થઇ નીચે ઉતરી ઉપર ચડતું પડતું હતું. આગળ જતાં જમણા હાથપરનો શાહ રસ્તો મુકી અમો પેદલ ચાલનારા ડાબે હાથે આવેલા પગ દંડીના માર્ગે ચાલ્યા, પણ તે રસ્તામાં અમોને ઘણી વીટંબણા વેડવી પડી હતી. ટુંકો રસ્તો ધારી અમો તે માર્ગે ચાલ્યા પણ ટુંકો રસ્તો પુષ્કળ અવડચવડવાળી કઠણ ચડાઇનો તથા લાંબો થઇ પડ્યો હતો. ચીડનાં જંગલો હોવાથી તમામ જગ્યાએ ચીડના જાડની સળીઓ પથરાયેલી હતી અને તેનાપર પત્ર આવતાં પગ સરી જતા હતા તથા લપસી જવાતું હતું. જ્યાં જ્યાં એ સળીઓ આવે ત્યાં બહુજ સાવચેતીથી તથા સંભાળથી ચાલવાની ખાસ જરૂર છે. સામાનવાળા પહાડી લોક પગદંડીને માર્ગે બોજ સહીત અજબ રીતે ચાલ્યા જાય છે પણ તે રસ્તે આપણુ લોકોને જવા જેવું નથી. ચાલતાં ચાલતાં આખરે ડંડીયાલ ગામ ચડી કે જે એક ટેકરીપર ઉંચાણમાં છે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. અહિં એક નવીજ ધર્મશાળા ડાંક બંધાના આકારમાં ટેહરી સ્ટેટ તરફથી બાંધવામાં આવી

છે તથા મોદીની દુકાન છે. અમોએ આ ધર્મશાળામાં નીવાસ કર્યો હતો. તેમાં બે મોઢા ઓરડા તથા બે રસોડાં તથા એક નાની ઓરડી છે અને રસ્તાપર ખુલ્લો વરડો છે. પાણી પાસે પણ જરા નીચાંણમાં છે, અને તે પહાડમાંથી ઝરણામાંથી વાળી લીધેલું છે. અગાડીના ભાગમાં એક પતર મુકવાથી ધોરીયાની માફક તે પડે છે. તે જગ્યાએ કાદવ પુષ્કળ જીવામાં આવ્યો હતો. પરમાનંદશેઠ હું તથા માવજી ચાર વાગે જમ્યા હતા અને બાકી બધાંને એકાદશી હોવાથી સર્વેએ ફરાળ કર્યો હતો. અમારી સાથે સાધુસંતો જે આવ્યા હતા અને જે ખુલામાં પથારી પાથરી પડ્યા હતા તેણે આજે પણ સીધા સામાનની આશા રાખી હતી પણ એકાદશી હોવાથી તેમને સીધો અપાવ્યો નહિ હતો. મોદીને ત્યાં ફરાળ પણ નહિ મળતો હોવાથી તે પણ અપાવાયો નહોતો. બે ત્રણ જણાએ આખરે સાંજના એવું કહ્યું કે “ અમો ગંગોત્રી જવાના હતા પણ અમોને તમારા તરફથી રોજ સીધા મળશે તેવા ઇરાદાથી અમો તમારી સાથે સાથે ચાલ્યા છીએ અને તેટલા માટે અમોને સીધા મળવા જોઈએ. તેઓને આજે તથા ભવિષ્યમાં કોઈ પણ વખતે સીધા નહિ મળવા વીધેનું જણાવી દીધું અને તે પ્રમાણે તમામને કહી દીધું. પુન્ય કરનાર શ્રદ્ધાથી દાન પુન કરે છે ત્યારે આવા લોકો પોતાનો હક હોય તેમ બતાવી જોર જીલમથી પુન કરાવવા માગે છે. જ્યારે આખરે સીધું નહિ મળ્યું ત્યારે મોદીની દુકાનમાં જઈ પૈસા આપી સીધો લાવી તેમાંના કેટલાક જમ્યા હતા. અમો પણ તેને સીધો અપાવતે પણ તેઓને એકાદશી રખાવવાનો વિચાર હોવાથી આજે સીધો અપાવ્યો હતો નહિ. સાંજના ત્રણ ચાર વાગતે પવન સાથે એકદમ વાદળાંથી આકાશ છવાઈ ગયું અને ગાંજનીજ સાથે જોરથી વરસાદ પડવા લાગ્યો. ડોળ એવો થયો હતો કે જાણે પ્રલયકાળ નજીકજ આવ્યો હોય. વરસાદ સાથે મોઢા કરા પણ પડ્યા હતા અને જમીનપર જમા થયા હતા. પણ આ તોફાન માત્ર એક કલાક રહ્યું હશે. પહાડપરના વરસાદનું તમામ વખતે આ પ્રમાણેનું સમજી લેવું. ડોળ મોટો કરે છે પણ તે ઝાઝીવાર ટકતો નથી. પાછું આકાશ સ્વચ્છ નીર્મળ થાય છે અને વરસાદથી જંગલ ધોવાઈ સાફસુફ લાગે છે. વર-

સાદ પછી આજુબાજુની કુદ્દતી લીલા અલૌકીક લાગતી હતી. ચીડના ઝોડાથી ભરેલા ઉંચા વિશાળ ડુંગરાઓ સુંદર શોભાયમાન દીસતા હતા. નીચેની જગ્યામાં દુર જમનાજી ખજખજ કરતાં વહેતાં હતાં. તે નરી આંખે જોઈ શકાય તેમ નહિ હોવાથી દુરદર્શક યંત્ર જે અમોઝે સાથે રાખ્યું હતું તેની મદદ લેવી પડી હતી. ત્યાં અગાડી એક ગામ જોવામાં આવ્યું હતું અને ત્યાં ટેહરી રાજ્યનો અમલદાર રહે છે. વરસાદ વખતે જે રમમાં મેં મારી પથારી પાથરી હતી તેનાપર પાણી પડવાથી જરા પલળી હતી. આ બાજુનાં છાપરાંપર નળીયાં હોતાં નથી પણ રેલેટના પથ્થર ગોઠવવામાં આવે છે અને તેમાં કંઈ જરા માર્ગ રહી ગયો હોય તો પાણી અંદર ટપકવાનો સંભવ રહે છે. સાધુસંતો જે ખુશ્ખામાં પડ્યા હતા તેને વરંડાના ભાગનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી આપી હતી. તી. સ્વ. બાઇને તે લોકો ભુખ્યા હોવાથી જંપ વળ્યો નહિ હતો. મધ્યરાત્રીએ તે લોકોને સુકો મેવો આપ્યો હતો અને જેના પાસ ઓઢવાનું નહિ હતું તેને ગરમ ધાખલીઓ આપી હતી. આજે દાર પુષ્કળ હતો તથા પવન સખત ફુંકતો હતો. જે લોકો અત્રે બીમાર હતા તેને દવા આપી હતી. કેટલાકને ઝાડા થતા હતા તેને ક્લોરોઝાઇન આપ્યું હતું તથા જેને બે ત્રણ રોજથી ઝાડા થતા હતા તેને વૈદરાજ પરભુરામ વૈદની પેટીમાંથી લાલ ગોળી આપી. દવાથી લોકોને પુષ્કળ રાડેત મળી હતી. ક્લોરોઝાઇન વૈદ પ્રભુરામ વૈદની દવાની પેટી તથા બાળાશંકર વૈદની વાઘેશ્વરી પીલસ ખાસ સાથે રાખવાની જરૂર છે. પહાડના પાણીથી ઘણા લોકોને ઝાડાનું દર્દ થઈ આવે છે અને તેનાપર આ ઔષધીઓ જનદુર્ધરામબાણ અસર કરે છે. રાતના મોડેથી સુતા હતા અને ઠંડી પુષ્કળ લાગતી હતી.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૨ તા. ૨૬-૪-૧૫. સોમવાર.

આજ રોજ દંડીયાલ ગામ ચટ્ટીથી કુતનુર ચટ્ટીએ જવા માટે સવારના વહેલા ઉઠી ચાહ પી ૬ વાગતા ઉપડ્યા હતા અને કુતનુર ચટ્ટીએ બપોરે ૨ વાગતા પહોંચ્યા હતા. દંડીયાલ ગામથી કુતનુર ૧૫ માઇલ થાય છે અને તે બધું હું પગે ચાલી ગયો હતો. વાટમાં દંડીયાલ ગામ પછી ૯ માઇલપર ગંગનાણી નામની ચટ્ટી આવી હતી. આજે

ચાલતાં ચાલતાં કેટલીક જગ્યાએ ઉતરાણુ આવી હતી તથા કેટલીક જગ્યાએ સપાટ જમીન પણ આવી હતી. અખરોટ તથા ચીલુ જે જર-દાણુ જેવાં થાય છે તેનાં વન આવ્યાં હતાં. ચીલુ ઝાડપરથી તોડી ચાખ્યાં હતાં અને સ્વાદમાં ખાટાં લાગતાં હતાં. ચટણીમાં તે લીંધુની ગરજ સારે છે અને સારો સ્વાદ દે છે. ગંગનાણી ચટ્ટીએ આવી પુગતાં અમો અહિં આવેલા ફરસુરામના પિતા જમદગ્ની રૂપીના કુંડમાં સ્નાન કરવા ઉતર્યા હતા. ડંડીયાલ ગામથી ગંગનાણી આવતાં વાટમાં વાટમાં જમણા હાથ-પર એક રસ્તો આવે છે તે નાકુર તથા ઉતરકાશી તરફ આપણને લઇ જાય છે. સીધો રસ્તો જે છે તે ગંગનાણી તરફ તથા જન્મોત્તર તરફ જાય છે. જન્મોત્તરની સડકથી ગંગનાણી ચટ્ટીએ જવા માટે ડાબો એક કેડી માર્ગ છે તે ઉતરીએ એટલે ચટ્ટીપર જવાય છે. આ ચટ્ટીમાં મોદીની એક દુકાન છે તથા તેનું રહેવાનું એક ઘર છે. દુકાનની આસ-પાસ વરંડો માટે હોવાથી તેમાં સાધુસંતો ઉતરે છે જ્યારે ખીજા ગૃહસ્થ ધાર્મીઓ મોદીના ઘરમાં તથા તેના ઘર પછાડીની છાંયું અવસ્થામાં પડેલી ધર્મશાળામાં ઉતારો કરે છે. ધર્મશાળામાં ત્રણ ઓરડીઓ છે પણ તેની મરામત કરાવવાની ખાસ જરૂર છે. મોદીની દુકાન પછાડી શ્રી યમુનાંજને કિનારે એક સુંદર બગીચો છે જેમાં નાસપતી, લીંબુ, દાડમી, ચીલુ તથા ખીજાં ફળઝાડો છે. આ બગીચામાં કાળા પથ્થરથી આધેસા એક કુંડ છે જે ઘણા પવિત્ર લેખાય છે. જમદગ્ની રૂપિએ અત્રે તપ કર્યું હતું અને તે રૂપિજી માટે ગંગા તથા જમનાંજ આ કુંડમાં પ્રગટ થયાં હતાં. કુંડની બહાર નીકળતું જળ વેણીની માફક વહેતું નજરે પડે છે અને બાજુમાં વહેતાં જમનાંજમાં તે મળી જાય છે. કુંડમાંહેલું પાણી સ્વચ્છ નિર્મળ તથા ડંડું છે. આ કુંડમાં સ્નાન કરી કુંડપરની શ્રી ગંગાજમુનાંની મુર્તિનું પુજન કર્યું હતું અને ભોગ ધરાવ્યો હતો. બાજુપર શંકરનું લીંગ છે અને ખીજા બાજુએ રૂપિજના નામનો પીલર છે. અહિં શ્રાદ્ધ વિગેરેની ક્રિયા કરાવવામાં આવે છે. અમારા જન્મોત્તરના ગોર મહારાજ જે અમોને ડંડીયાળ ગામ જતાં ભેગા થયા હતા અને ત્યાંથી અમારી સાથે સાથે ચાલતા હતા તેમણે શ્રાદ્ધ કરવા અતિ આગ્રહ

કર્ચો પણ અમોને તેની આટલી બધી આવશ્યકતા લાગી નહી. વળી તે ગોર મહારાજ જે એક ભરવાડ અગર દેશના દરબારી જેવા દીરતા હતા તે નીરક્ષરો હોવાથી કશી ક્રિયા કરાવી શકે તેમ નહોતા. દાન પુન જે અત્રે કરવાનું હતું તે કરી અમો રસ્તે પડ્યા. આગળ ચાલતાં ચીડના વનમાં જરા વિશ્રાંતિ લેવા અમો ખેડા હતા. અહિં જંગલી માખીનો ઉપદ્રવ ધણું છે, અને તે એક બે જગ્યાએ મારા પગપર કરડી હતી. ડાંખ મારતાં લોહીની ધારા ઉડી હતી, અને તેને હાથ અડકવાથી બહુ પાકી ગયું હતું અને દરદ બહુ થતું હતું. દારૂ હલદી તથા બીજી જંગલી ઔષધી લગાડેથી આસ્તે આસ્તે ધણું દિવસે રૂઝ આવી હતી. ગોર મહારાજે મોજ પહેરવા કહ્યું હતું પણ તે નહિ પહેરવાથી આ દુઃખ સહન કરવું પડ્યું હતું. આગળ ચાલતાં વજ (ગંધીડો વજ) ના છોડો આવ્યા હતા. પાછા ફરતી વખતે આ વજનાં મુળીયાં જમીનમાંથી ઉખેડી થોડાં પાસે રાખવાં કારણુ તે મોટાં તથા નાનાંને ઔષધી તરીકે ધણાં કામમાં આવે છે. આ છોડ પાણીમાં થાય છે અને તેનાં પાંદડાં બાજરાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. અહિંથી આગળ ચાલતાં શ્રી પ્રભુનાં ટારાણી આપણા મારે અતિ શ્રમથી અથાગ મહેનત લેતાં નગરે પડે છે. એક નહિ પણ અનેક ઘંટીઓપર તે દગતાં જીવામાં આવે છે તેમજ અનેક સંગાડીયાનાં કામ ચલાવતાં જીવામાં આવે છે. અસહના વખતમાં શ્રીમંતની સ્ત્રીઓ દરણું દળતી હતી, વસોણું કરતી હતી અને તે અંગ કસરતને લીધે આપ્તાદ તંદોરસ્તી ભોગવતી હતી અને નમુનેદાર પ્રજાને ઉત્પન્ન કરતી હતી. જ્યારે હાલના વખતમાં એક પાંચ રૂપિયાના પગારદારની સ્ત્રી ઉપરનું કામ કરતાં શરમાય છે તથા તે ધરનું કામકાજ કરવું હલકું લેખે છે. આવી તુંમાકીઓર સ્ત્રીઓને અહિં લાવવાની ખાસ જરૂર છે અને પ્રભુની પટરાણી કેવું કામ કરે છે તે બતાવવાની ખાસ જરૂર છે. સંગાડીયા કામમાં અહિંના લોકો લાકડાંના પ્યાલા રકાબી કુડાં બરણી વીગેરે બનાવે છે પણ લીલાં લાકડાં વાપરતા હોવાથી ઉપરની ચીજો જલદીથી તડકી જાય છે. સૂકુ લાકડું વાપરે તો માત્ર સારો તથા ટકાઉ નીકળી શકે તેમ છે. ચાલતાં ચાલતાં આખરે બપોરના રા વાગતા

કુતનુર ચડીએ પુગ્યા. અહિં મોદીની દુકાનમાં તથા જગન્નાથજીના મંદીરમાં અમેએ ઉતારો લીધો. મોદીની દુકાનમાં નીચેના ભાગમાં બેંસનો તબેસો હતો અને તેમાં રસોઇ કરાવવાની હોવાથી તે ખાલી કરાવી સાફસુફ કરવામાં આવ્યો હતો. આ દુકાનની સામેના ભાગમાં એક ખુલો પણ છાપરાંવાળો ભાગ હતો તેમાં બધો સામાન મૂક્યો હતો. અહિંના મકાનમાં પેસવાના દરવાજા સાંકડા નાનાં હોય છે અને ઉપરનું છાપરું છેક નીચું હોવાથી અંદર વાંકા વળી આમ તેમ ફરી શકાય છે. જરા ટટાર થયા કે ધડ માથામાં લાકડાનું છાપરું અથડાય છે. બહુજ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. બરફની પાસેના ગામે તથા ચડીઓમાં તમામ જગ્યાએ આવી જતનાંજ મકાન આવે છે. બોજન કર્યા બાદ મોદું સાફ કરવા જતાં લાકડાંની ફલોર હોવાથી પગમાં છોડીયું લગભગ ૧૧ ઈંચ પેસી ગયું હતું અને પાછું કાઢતાં લોહી નીકળ્યું હતું. એક તો માખીના ડંખનો ઉપદ્રવ પગપર હતો તેમાં વળી આ વધારો થયો. ખેર ! જેવી ઈશ્વર મરજી. અહિં ઉપરના ભાગમાં એક દાદર જેવી ખાલી જગ્યા નીચે ઉતરવા માટે હતી અને તેમાં ઉતરવા માટે સીડી હતી નહિ. ડોસી પાર્વતીને તેનો ખ્યાલ ઉતરી જવાથી તે બાજુથી ચાલતાં નીચે તબેલામાં ઉપરથી પડી ગઈ હતી અને માથામાંથી લોહી નીકળ્યું હતું. ખાંડ દાખી દેવાથી લોહી વહેતું બંધ થયું હતું અને થોડા રોજમાં આરામ થયો હતો. સાંજના આજુબાજુ આવેલાં ખેતરોમાં ફરવા ગયા હતા. ખેતરમાં કાદા ધઉ તથા અશીલુના છોડો જોવામાં આવ્યા હતા. ચીલુ તથા દેવદારનાં ઝાડો પણ ધણાં જોવામાં આવ્યાં હતાં સાંયુંસંતો ઘઉંના ખેતરમાંથી લીલા ઘઉં સેકી પેંખ ખાતા હતા. ખેતરમાંથી પાછાં આવી તી. સ્વ. બાઈએ છોકરાંઓમાં ટોપીઓ ગંજીકાકા તથા પૈસા વાટ્યા હતા. સમી સાંજના જગન્નાથનાં દર્શન કર્યાં હતાં અને તી. સ્વ. બાઈએ મુર્તી આગળ જે ધર્યું તે તુરત પુનઃરીએ ઉપાડી લીધું હતું અને પોતાના ભાગીયાને થોડું બતાવ્યું હતું. આથી તેઓ વચ્ચે તકરાર થઈ હતી અને કદાચ ફોજદારી પણ થઈ હશે. આ કુતનુર ગામ એક દોનખનો નમુનો છે. અહિંની સ્ત્રીઓને લગભગ દરેકને ચાર પાંચ પરણીતર ધણી હોય છે.

અને તેમાંનો જ્યારે એક મરી જાય છે ત્યારે તેને અવસ મંજલે પુગાડે ત્યાં સુધી તેના માનમાં નાકમાંની વાળી કાઢી નાંખે છે. અને પાછી તે થોડા કલાક બાદ પહેરી લે છે. અહિંના લોકો વ્યભિચારી છે ધણી લોકો નોખા નોખા દર્દથી પીડાતા માલુમ પડ્યા હતા. તે સર્વે મારા પાસે દવા લેવા આવ્યા હતા. આ પહાડમાં થોડી ધણી દવા રાખી કોઈ ડૉક્ટરનો ધંધો કરે તો તેને પુષ્કળ કમાણી થાય તેવું લાગ્યું. પુરુષ વર્ગના કરતાં સ્ત્રીઓ ઉધોગી રહે છે. ખતરનું કામકાજ તથા ખાંડણીયામાં કોદાનું અનાજ ખાંડવાનું તે કરે છે જ્યારે પુરુષવર્ગ છોકરાં સંભાળી ઘરે બેસી રહે છે. રાતના મંદીરમાં અમો સુતા હતા અને સીરણાઇ ઢોલ કલાકે કલાકે વાગતાં હોવાથી નાંદ્રામાં ખસેલ પડતી હતી. મોડી રાત્રે તે બંધ કરાવવાં પડ્યાં હતાં. પુનરી તથા લોકો પહેલા નંખરના ઠગ લાગ્યા. અહિંના લોકો વરસાદ માટે નાગનો વરચોડો કાઢે છે અને નાગદેવનું પૂજન કરે છે. રાતના ઠંડી પુષ્કળ લાગતી હતી. કારણ કે અમો હવે સાવ ખરફના પહાડની નજીક હતા. ગરમ ધાબલી બે ચાર સાચવવાને આપેલી હતી તેનો ઉપયોગ કરવાથી ઠાઢથી અમો સર્વે બચ્યા હતા.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૩. તા. ૨૭-૪-૧૫ મંગળવાર.

આજ રોજ કુતનુર ગામથી ખરસાલી ચડીએ જવા માંડ સવારના આઠ પાણી પી છ વાગતે ઉપડ્યા હતા અને ખરસાલી મુકામે બપોરે ૩ વાગતે પુગ્યા હતા. કુતનુરથી ખરસાલી ૧૫ માઈલ થાય છે. કુતનુર પછી રાના તથા આજરીયા ચડીએ આવે છે અને પછી ખરસાલી આવે છે. પગમાં દરદ હતું તો પણ હું બધું પેદલ ગયો હતો. આજની વાટમાં ચડ વધારે હતી અને ઉતાર જીન હતો. વાટ લગભગ જમનાંજીને કીનારે કીનારેજ હતી. રાના ચડીથી પાસેનો પુલ મુકી હું ઝડપથી જતો હતો ત્યાં ઉપરના પહાડપરથી એક પથ્થર ગબડતો ગબડતો અમારી આગળ થઇ જમનાંજીમાં પડ્યો હતો અને અમો સહેજમાં બચી ગયા હતા. પથ્થરના આવવાનો અવાજ ગોરના માલુસ લોકાએ સાંભળ્યો અને તુરત મને આગલ વધતાં અટકાવ્યો હતો. તે છેક પાસે થઇને પસાર થઇ ગયો હતો. આ પહાડોમાં અનેક જગ્યાએ આવી રીતે

પથ્થર કાંતો પોતાથી અગર જનવરના પગના ધક્કાથી ગમડે છે અને કોટલીક વખતે આખો પહાડ ધસે છે અને જન માલની ખુવારી નીપજે છે. અનેક સાવચેતી તથા હુશીયારી અત્રે કામ લાગતી નથી માત્ર ઇશ્વરની મહેરબાની હોય છે તો જયવા પામીએ છીએ બાકી પગલે પગલે જીવનું જોખમ છે તેમજ સમજવું. વાટમાં નદીનાળાં જે આવતાં હતાં તેના પૂરો ઓળંગવા પડ્યા હતા. હનુમાન ચટ્ટી પાસે જરા વિસામો સીધો હતો. આ ચટ્ટીમાં જે ત્રણ ભેજવાલી જીર્ણ ઓરડીઓ છે અને જાતે દિવસે તે ચટ્ટી નીકળી જશે એવું લાગે છે કારણ તે બીલકુલ રહેવા લાયક નથી તથા ત્યાં સીધો સામાન પણ મળતો નથી. અહિંથી આગળ ચાલતાં ખરસાલી પુગવાને જે માઈલ હતા ત્યાં વરસાદ પડ્યો શરૂ થયો અને છેક ખરસાલી સુધી વરસાદ પડ્યો હતો. વરસાદને લીધે તથા ખરસાલી પાસેનો રસ્તો પથ્થરવાળો હોવાથી તથા ચડાવનો હોવાથી તકલીફ વધારે પડી હતી. આખરે ત્રણને સુમારે જન્મોત્ત્રિના ગોરના લાકડાના નીચા ધરમાં ઉતારો કર્યો. તેના ધરમાં જે ઓરડા હતા અને આબુઆબુ વસેલા હતા. નીચેનો ભાગ ખાલી હતો. તેમાં રાંધવા જમવાનું રાખ્યું હતું. આબુઆબુ ખરફના સફેદ પહાડ હોવાથી ટાઢ સીતમ લાગતી હતી. ચુલાપર રાખેલું છોળ વળતું પાણી લઈ અંગપર નાંખતા હતા પણ તે ઠંડા જેવું લાગતું હતું. અત્રે સાધુસંતોને તથા જપાનવાલા તથા કુલીઓને સીધા અપાવ્યા હતા. વરસાદ આવ્યો હતો પણ જે ખોલી અમેને મળેલી હોવાથી આરામ હતો. ખરસાલી પાંડ્યા લોકોનું ગામ છે અને તે ગંદું છે. આવતી કાલે જન્મોત્ત્રિ જવાનું હોવાથી ગોરને પુજાપો તથા તેને લગતો સર્વ સામાન તૈયાર કરવાની વરંધી આપી દીધી કારણ ત્યાં અગાડી કશું એ મળતું નથી. અત્રે મોદીખાનું ઘણું મોંઘું મળે છે. મે. પરમાનંદશેઠને તાવ આવ્યો હતો અને જરા સુંઝવણ પડી હતી પણ ઇશ્વર કૃપાથી તે થોડી વારજ રહ્યો હતો.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૪ તા. ૨૮-૪-૧૫. બુધવાર.

આજ રોજ જન્મોત્ત્રિ જવાનું હોવાથી અમે પ્રભાતના પહોરમાં કડકડતી ઠંડીમાં વહેલા ઉઠ્યા હતા અને ચાહ પાણી પી સર્વ સામગ્રી.

તૈયાર કરી હતી. તમામ પુખ્તપો દુધ, દહી, મધ, સાકર, પુખ્ત, ઘી તથા
 શીની વાટો, વજ્ર, આલુખણ, ખીચડી, ખેટાં, લોટ, નીમક તથા જોષ્ટી
 ડાઘો તથા કર્તુરી વીગેરે સાથે લીધાં હતાં. ખરસાલીથી જન્મોત્તરી
 ૧૦ માંદલ થાય છે અને જન્મોત્તરીમાં રહેવાની જગ્યા નહિ હોવાથી
 જ્ઞાન પુજન કરી પાછા ૧૦ માંદલ આવી ખરસાલીમાં રહેવાની ફરજ
 પડે છે. એટલે કુલે જતાં આવતાં ૨૦ માંદલની મંજલ કરવી પડે છે.
 હું તે અધુનું પેદાશ ગયો હતો. ખરસાલીથી જન્મોત્તરી જવા માટે સવારના
 ૬ વાગે ઉપડ્યા હતા અને જન્મોત્તરીથી પાછા ખરસાલી સાંજના ૬
 વાગે પહોંચ્યા હતા. પ્રથમ ખરસાલી ગામમાં થઈ આવા કાળી કામળીવા-
 ગાની ધર્મશાળા પાસે થઈ ખેતરોમાં થઈ અમો રસ્તે પડ્યા હતા. આવા
 કાળીકામળીવાગાની ધર્મશાળા ડાંક અંગલા જેવી લાગતી હતી અને તે
 ઘણીજ જીર્ણ અવસ્થામાં હતી. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં જમનાંછતો
 પુલ વટાવી ચડાઈ ચડવી પડી હતી. આ ચડાઈમાં જપાનમાંથી
 ઉતરવું પડે છે; કારણ જપાનમાં બેસી જવામાં જોખમ જેવું છે.
 રસ્તો પણ બહુ પહોળો નથી તેથી સાવચેતી રાખવી પડે છે. ચડાણ
 માદ જરા ઉતરાણ આવી હતી અને પછી જરા સપાટ જમીન આવી
 હતી. વાટમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ બરફ પણ આવ્યો હતો. ઝાડી પુષ્કળ
 હતી અને વિધવિધ પ્રકારનાં પુષ્પો જોવામાં આવ્યાં હતાં. રેતગંગા
 નામની નદી પાસે આવતાં ત્યાં આચ્છમન માર્ગનું કંઈ હતું. આ નદીમાં
 મુવર્ણ સરખી રેતી તથા પથ્થરો જોવામાં આવ્યા હતા. તે ગંગાપરનો
 કાકડાં તથા ડંડીકાનો બનાવેલો કામ ચલાઉ પુલ પસાર કર્યો અને ત્યાં
 અગાડી અમોને જપાનમાંથી ઉતરી જવાની ફરજ પડી. અહિંથી આ-
 ગળ જતાં રસ્તો પુષ્કળ ચડવનો તથા ખરાબ હોવાથી જપાન લઇ જવી
 બે સલામતી ભરેલું નથી. કેટલીક જગ્યાએ પગના ફણા ભરાવી હાથના
 કાથી ઉપર ચડવું પડે છે, અને કેટલીક જગ્યાએ બેસી બેસીને ઉતરવું
 પડે છે. માત્ર પરમાનંદશેઠની તપ્તિયત હીક નહિ હોવાથી તેમની જપાન
 ૬ સુધી સાથે લીધી હતી, અને તે મહા મહેનતે આવી હતી. જન્મોત્તરી
 જોંચતાં દિવસે તારા દેખાય તેવું કામ છે. વાટ એટલી વીશ્રમ છે તથા

ચડાંણુ એટલી સખત આવે છે કે ચાલતાં ચાલતાં દમ ભરાઈ જવાથી દસ દસ મીનીટે વીસામે લેવો પડે છે. અર અત્રે પુષ્કળ થાય છે અને તેનાં જંગલો અમારા જોવામાં આવ્યાં હતાં. આગળ ચાલતાં ભેરવની ચોકીની ડેરી આવી હતી. તેમજ ભેરવની મુર્તિ હતી અને તે ડેરીપર યાત્રી લોકો અકેક જીનું ચીથડ ચડાવે છે તે એવા ઇરાદાથી કે ઇશ્વર અનેક જાતનાં કપડાં પહેરવાને આપે. આ માટે નાસ્તીક લોકો એવી દલીલ કરે છે કે ઇશ્વર એક જીના ચીથરાના કટકાથી ઇગાઈ વિધિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્રો આપણને આપે એ માનવું ભૂલ ભરેલું છે પણ તે દલીલ પણ મને ભૂલ ભરેલી લાગે છે. આપણા મહાભારતમાં તેનો દાખલો મોજીદ છે. શ્રી કૃષ્ણપરમાત્મા જ્યારે શેરડી ખાતા હતા ત્યારે આંગળીપર ચાપુ લાગવાથી ઘોકઅંધ લોહી વહેતું હતું. તેનાપર પાટો લગાવવા દ્રૌપદીજીએ ચીરમાંથી ચીથડ ફાડી પાટો આંગળીપર બાંધ્યો હતો. આ ચીથરાના બદલામાં પરમાત્માએ, સતી દ્રૌપદીના જ્યારે ભર સભામાં કૌરવોએ દુષ્ટ દુઃશાસન મારફત ચીર ખેંચાવ્યા હતા ત્યારે એક નહિ પણ અનેક ચીરો દ્રૌપદીજીના અંગપર આપ્યા હતા અને તેની લજ્જાની રક્ષા કરી હતી. • પૂર્ણ શ્રદ્ધા, પરમ પ્રીતિ તથા ભક્તિભાવથી ઇશ્વરનીમીતે જે કંઈ આપણું કરીએ છીએ તે મિથ્યા જતું નથી. બદલાની ઇચ્છા રાખી જે કોઈ નોકરી ચાકરી કરે છે તથા દાન પુન કરે છે તે સદંતર ભૂલ ભરેલું છે. ભેરવની ચોકીથી અગાડી ચાલતાં હનુમાન ચોકી આવી હતી ત્યાં દર્શન કર્યાં હતાં. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ચડાંણુ તથા ઉતરાંણુ ધણી આવી હતી તથા વરસાદ પણ પડવો શરૂ થયો હતો. રસ્તામાં અરફ આવ્યો હતો અને તેપર પહાડી લોકોની મદદ વગર ચલાતું નથી. તેનો હાથ પકડવો પડે છે અને લાંબી બાલાંવાળી લાકડી અરફમાં ખોડી ટેકા લેવો પડે છે જે અરફમાં પગ સરે છે તો લપસી પડી જવાય છે. અત્રે જ-મોત્રિમાં ચારે તરફ અરફ સખત જમ્બેલો છે અને શ્રી જમનાંજી માત્ર ચાર પાંચ વારના પટમાં ધીમાં ધીમાં વહે છે. જળ ઠંડું તથા સ્વચ્છ નિર્મળ છે. અહિંની ધર્મશાળામાં તથા જમનાંજીનું મંદીર અરફમાં તારાજ થયાં હતાં. સર ઍરોનેટ ચીનુબાર્ડ માધવલાલની ધર્મશાળા અર-

ક્રમાં ગીરફતાર હતી અને માત્ર લાકડાંનાં બારસાક જરા જરા ઉપર
 જોવામાં આવતાં હતાં. અત્રે બરફ ધણોજ પડતો હોવાથી ધર્મશાળા
 બંધાવવી એ પૈસાની બરબાદી કર્યાં જોગ છે. જમનાજીનું પાણી ઠંડું
 હોવાથી તેમાં સ્નાન કરવા હિંમત ચાલતી નહોતી પણ આટલે દુર આવી
 સ્નાન કર્યાં વગર જવું એ મુખાંધ બરેલું ગણાય તેથી આરાપર બેસી બે
 ચાર કળશે સ્નાન કરી લીધું અને તરત તપકુંડમાં જઈ ઝંપલાવ્યું. આ
 તપ કુંડનું પાણી અતીશે ગરમ છે અને તેમાં બહુ નાહવાથી માથામાં
 ચકરી આવે છે. આ પણ એક ઈશ્વરની અદ્ભુત લીલા છે. ચારે તરફ
 બરફ તેમાંથી આવતું પાણી પણ તેવુંજ ઠંડું અને તેમાં ચાર પાંચ ગરમ
 પાણીના કુંડ. વાહ! પ્રભુ વાહ! તારી ગતીને કોઈ પામી શકે તેમ નથી.
 અત્રેના ગરમ પાણીના કુંડનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—વિશ્વકુંડ, કેદારકુંડ,
 નારદકુંડ, ગોરખીકુંડ, તથા સુરજકુંડ. આ પાણીમાંથી ગંધકના જેવી
 વાસ આવે છે. નીચેના કુંડો કરતાં ઉપરના બે કુંડોનું પાણી બહુજ
 ગરમ છે અને તેમાં હાથ નંખાવ શકાતો નથી. તેનું પાણી આધરણુદી
 માફક ખદખદે છે અને છોળ મારે છે. આ કુંડમાં લોકો પોટલીમાં બાંધી
 ખીચડી તથા બટેટાં બાફે છે અને તે ખાય છે. રોટલીઓ વણી તેમાં
 નાંખે છે અને તે રોટલીઓ છેક નીચે જઈ બેસે છે. જ્યારે તે પાકી
 જાય છે ત્યારે તે પાછી ઉપર તરી આવે છે અને ચીમટા વતી કાઢી લોકો
 તે ખાય છે. અલ્પત રોટલી કડક થતી નથી અને પાણીમાં પકાવેલી
 હોવાથી પોચી લેંચી પુડા જેવી રહે છે પણ પરીપકવ હોય છે. કશામાં
 બંધકની વાસ આવતી નથી. અમે પણ ખીચડી બટેટાં બાફ્યાં હતાં
 અને શ્રી જમનાજીની પ્રસાદી લીધી હતી. શ્રી જમનાજીના મંદીરપર
 દસ બાર શીટ બરફ જામેલો હોવાથી મુર્તિને એક પથ્થરની ગુફામાં પધ-
 રાવેલી હતી અને ત્યાં અમો દર્શન કરવા ગયા હતા. દર્શન કરવા જતી
 વખતે અમારે બરફના યુગદામાં ચઢીને જવું પડ્યું હતું. તે યુગદો
 લગભગ ૩૦ શીટ લાંબો તથા ૧૦ શીટ પહોળો હતો. ઉપરના ભાગમાં છ
 સાત શીટ બરફ જામેલો હતો. યુગદાની અંદર પણ ગરમ પાણીના
 કુંવારા અમોએ જોયા હતા. યુગદાની અંદર પેસતાં જો યુગદો ધસે તો

અધા બરફમાં દબાઈ જાય તેવું છે. તેમાં જીવનું જોખમ સમાયેલું છે પણ ઇશ્વર કૃપાથી અમોને લેશ માત્ર ઇજા થઈ નહોતી. અતીની મદદવડે છેક અંદર જઈ ભોંયરામાં ગયા હતાં. ત્યાં શ્રી યમુનાજીના તથા ગંગાજીનાં પુજન કરી દર્શન કરી પ્રસાદ ધર્યો હતો. તી. સ્વ. બાઈએ તથા ટમુંભા-સીએ વસ્ત્ર આભૂષણ તથા જીવ વીગેરે ધર્યાં હતાં તથા ભૂખી દક્ષણા સર્વ આહારો વચ્ચે આપી હતી. શ્રી જમનાંજીમાં ધીના દીવા તરતા મુંકયા હતા અને બીજા દાન પુનના સંકલ્પ ગોર મહારાજે કરાવ્યા હતા. સંક-લ્પની ભાષા સંસ્કૃત હતી પણ પોતાનું બોલ્યું પોતેજ સમજતા હતા. નામદાર ગાયકવાડ સરકારનો પુરોહીતનો કાયદો અત્રે અધાં તીર્થોમાં દાખલ કરવા યોગ્ય છે. તીર્થોના ગોર સાવ નીરોક્ષર હોય છે અને યજમાન પાસે અસ્ટમ પરસ્ટમ કરી પૈસા કઢાવવામાં કુશળ હોય છે. વિદ્વાન હોય અને પૈસા લે તો તે માટે દક્ષગીર થવા જેવું નથી પણ અભણ જાણવા જતાં પૈસા આપવા એ જરા મનમાં ખટકે છે. અહિં યાત્રીઓ અનેક સંકટ સહન કરી દુઃખ વેકી આવે છે અને ચોતરફ બરફ હોવાથી અગાડી જવાઈ નહિ શકાતું હોવાથી અત્રેજ જ-મોત્રિનું મુળ માની લેવામાં આવ્યું છે. ખરું જોતાં મુળ તો હજી વધારે દુર છે પણ તે શોધવા જતાં બરફમાં જોખમ ખેડવાનું છે. અત્રે દેવદર્શન કરી અમો પાછા રવાના થયા અને મહામેહનતે પાછા રેતગંગા કે ત્યાં અમારી જપાનો હતી. ત્યાં આવી પુગ્યા. વરસાદ પડવો અંધ થયો હતો, અને તડકો જરા જરા નીકળ્યો હતો. અત્રે જરા આરામ લઈ પાછા જપા-નમાં ફૂચ થયા. પરમાનંદશેઠને તાવ આવવાથી પોતાની જપાન સાથે મારી જપાનના બે કુલીને વધારે લીધા હતા જેથી મારે પાંધું બરસાલી જતાં પગપેદળ જવું પડ્યું હતું. નહિતર થાક પુષ્કળ લાગેલો હોવાથી પાછા ફરતી વખતે જપાનમાં જવાનો વિચાર હતો. છેક સાંજના જ વાગે પાછા મુકામપર બરસાલી પહોંચ્યો હતો. તી. સ્વ. બાઈએ અત્રે ૧૦૦ આહારોને તથા ૮૦ સાધુસંતોને સીધા અપાવ્યા હતા. આવતી કાલે અત્રેથી ગંગોત્રિ તરફ જવાનું હોવાથી અત્રેના જ-મોત્રિના ગોર શામદત્ત જશરામને દાન દક્ષણા તથા શાલ ઘોતર વીગેરે કપડાં આપી

સંતુષ્ટ કર્યાં. તેમજ ખીજ અહિંના લોકોમાં શાલ ટોપી ગંજકાક તથા ધોતરો તી. સ્વ. બાઇએ આપ્યાં હતાં. ખરસાલી પંચ્યા લોકોનું ગામ છે. ઝાડી તથા ખેતરો અત્રે છે. અહિંના ખેતરોમાં કાર્તિક માસમાં ઘઉં વાવે છે અને તેનો પાક છેક બાદરવા માસમાં ઉતરે છે. જે વખતે વાવે છે તે વખતે બરફ પડવાથી નીચે દટાઇ રહે છે અને વૈશાખ માસમાં બરફ ઓગળવા બાદ તે ઉગી નીકળે છે અને બાદરવામાં પાક ઉતરે છે. બરફની પડોસમાં જે જે ગામ તથા ચટ્ટીઓ આવે છે ત્યાં વરસાદ લગભગ હરહમેશ સાજના આવે છે. સવારના સૂર્યના કીરણથી બરફની વરાળ થઇ પાણી ઉપર ચડે છે, બપોરના તેનાં વાદળાં થાય છે અને પવનથી તે બધાં એકઠાં થઈ સાંજના ગાજનીજ સાથે વરસાદના રૂપમાં પડે છે. અહિંના ભરવાડ જેવા બ્રાહ્મણો જ્યારે જન્મવા બેસે છે ત્યારે પાંચે કપડાં પહેરીને બેસે છે. અને જે કપડાં પહેર્યા હોય તે જ્યારે ફાટે છે ત્યારેજ શરીરપરથી ઉતરતાં હોય એમ લાગે છે. બરફ ઓગળ્યા બાદ ખરસાલીથી પહાડી લોકો પહાડને આડે અવળે રસ્તે થઈ ગંગોત્રિ બે દિવસમાં પુગે છે જ્યારે અમોને ગંગોત્રિ પહોંચતાં ૧૦ દિવસ લાગ્યા હતા. અત્રે મસુરીથી આવતાં અમોને ૧૩૦ માઇલની મુસાફરી કરવી પડી હતી જ્યારે હરદ્વારથી દેવપ્રયાગ તથા ટેહરી થઈ જન્મોત્રિ જનારને લગભગ ૧૮૦ માઇલની મજલ કરવી પડે છે. અગર ૨૦૦ માઇલ સુધી કહીએ તો પણ ચાલે. અહિંથી આવતીકાલે ઉપડવાનું હોવાથી ગંગોત્રીનો પ્રોગ્રામ બનાવી લીધો અને રાતના કકડતી ઠંડીમાં ટુંટીયાં વાળી સુઇ રહ્યા હતા.

જન્મોત્રિથી ગંગોત્રી જતાં નીચે લખી ચટ્ટીઓ આવે છે:—

ખરસાલી, ઓજરીયા, રાના, કુતનુર, ગંગનાણી, નાકુર, ઉત્તરકાશી, મનેરી, બટવાડી, બુકીચટ્ટી, ગંગનાણી, સુકી, ઝાલા, હરસીલ, ધરાલી, ભેરવધાટી અને ગંગોત્રિ.

અમારો ગંગોત્રિનો પ્રોગ્રામ નીચે પ્રમાણે હતો.

તારીખ.	વાર.	ચટ્ટીનાં નામ.	માઇલ.
૨૯-૪-૧૫	શુક્ર	ખરસાલીથી ઓજરીયા	૧૨

૩૦-૪-૧૫	શુક્ર	ઑજરીયાથી ગંગનાણી (અ)	૯
૧-૫-૧૫	શની	ગંગનાણી (અ) થી નાકુર	૧૭
૨-૫-૧૫	રવિ	નાકુરથી ઉત્તરકાશી	૬
૩-૫-૨૫	સોમ	ઉત્તરકાશીથી મનેરી	૯
૪-૫-૧૫	મંગળ	મનેરીથી ભટવાડી	૯
૫-૫-૧૫	બુધ	ભટવાડીથી ગંગનાણી (બ)	૧૦
૬-૫-૧૫	શુક્ર	ગંગનાણી (બ) થી સુકી	૧૦
૭-૫-૧૫	શુક્ર	સુકીથી ધરાલી	૮
૮-૫-૧૫	શની	ધરાલીથી ગંગોત્રિ	૧૨
૯-૫-૧૫	રવિ	ગંગોત્રિ	૦

કુલે માઈલ ૧૦૨

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫. તા. ૨૯-૪-૧૫. ગુરુવાર.

ઑજ રોજ સવારના વહેલા ઉડી ચાહ પી સામાન વીગેરે ચલાવી ગંગોત્રિ તરફ જવા માટે સવારના ૬૫ વાગે અમે ઉપડ્યા હતા. ખર-સાલીથી પ્રથમ ઑજરીયા ચડીપર મુકામ કર્યો હતો. ઑજરીયા ખર-સાલીથી ૧૨ માઈલ થાય છે અને ત્યાં અમે બપોરે ૧ વાગે પુગ્યા હતા. ખરસાલીથી નીકળતી વખતે પગમા વધારે દર્દ થતું હોવાથી આરે માઈલ જપાનમાં હું ગયો હતો. અમેને વળાવવાં માટે ત્યાંના ગરીબ લોકો ઢાલ સરણાઈ બજાવતા થોડે દુર સૂઈ આવ્યા હતા અને તેઓને પૈસા આપ્યા બાદ પાછા વીદાય થયા હતા. ચડાંણુ ઉતરાંણુ વીતાવ્યા બાદ શ્રી યમુનાંજના પુલ પાસે આવ્યા અને ઑજ રોજ પુનેમનું શ્રી જમનાંજમાં સ્નાન કરવાનું હોવાથી અત્રે જરા વાર થોભી સર્વે સ્નાન કર્યું હતું. પાછા જપાનમાં સવાર થઈ ઑજરીયા મુકામે પહોંચ્યા. અહિં મોદીની દુકાનમાં તથા તેના ઘરમાં અમે ઉતર્યા હતા. અહિંનાં છાપરાં પણુ નીચાં હોવાથી વાંકા વળી ચાલ્યા વગર છુટકો નથી. અત્રે પાણી બહુ દુર નથી તથા સીધો સામાન સઘળો મળે છે. આવતી કાલે ગંગનાણીનો પ્રોગ્રામ નકી કરી અમે સુઈ રહ્યા.

પ્રથમ વૈશાખ વદી ૧. તા. ૩૦-૪-૧૫ શુક્રવાર.

આજ રોજ ઓજરીયાથી ગંગનાણી ચડી જતા માટે સવારના ૭ વાગતે ચાલ્યા અને ગંગનાણી બપોરે ૧૧૫ મંજ ગયો. ઓજરીયા અને ગંગનાણીની વચમાં રાના તથા કુતનુર ગામે આવ્યાં હતાં આજની મંજલ ૯ માઇલ હતી અને તે સર્વે હું જપાનમાં ગયો હતો. જન્મોત્તિ જતી વખતે અહિં ગંગનાણીમાં અમે કુંડમાં નાહવા માટે ઉતર્યા હતા, અને આજે પણ પાછા ફરસુરામના પીતા જમદગ્રીના કુંડમાં સ્નાન કરવા ગયા હતા. સ્નાન કરી શંકર વીગેરેની પુજા કરી હતી તથા બગીચામાં લાકુ વીગેરે બનાવી સારી રીતે સર્વે જમ્યા હતા. બગીચો સારો મળેતો હોવાથી જમવાની ધણી મજા પડી હતી. અમે ઉતારો મોદીના ધરમાં જઈને હોય છે અને સાંકળમાં ધંડીઓ બાંધેલી હોય છે. જો કોઈ માણસ ધરનાં અગર દુકાનનાં બારણાંને અડકે છે તો સાંકળ હલે છે અને સાંકળના હલવાથી ધંડાનો અવાજ થાય છે જેથી ચોર હોય તો નાશી જાય છે. અત્રે સાંજના પુષ્કળ યાત્રીઓ આવ્યા હતા અને જગ્યા નહિ મળવાથી બીયારા ખુલ્લામાં પડી રહ્યા હતા. શેઠ માધવજી દામોદર ઠાકરસીવાળો સંગ પણ જન્મોત્તિ તરફ જતો હતો અને તેમની એડવાન્સ પાર્ટી અહિં અમોને મળી હતી. તેઓની ખબર અંતર પુછી હતી. આજે ધણું લોકો આવેલા હોવાથી દુધની મારામારી હતી જોકે અમોને તે મળી શક્યું હતું.

પ્રથમ વૈશાખ વદી ૨. તા. ૧-૫-૧૫ શનીવાર.

આજ રોજ ગંગનાણીથી નાકુર ચડી તરફ જવાને સવારના ૭ વાગતે ઉપડ્યા અને નાકુર મુકામે બપોરે ૧૫ વાગતા પહોંચ્યા. ગંગનાણીથી નાકુર ૧૭ માઇલ થાય છે જેમાં હું માત્ર ૩ માઇલ ઉતરાણમાં ચાલ્યો હતો બાકીની બધી મંજલ જપાનમાં કરી હતી. ગંગનાણીથી થોડે દુર એક માઇલપર શેઠ માધવજી દામોદર ઠાકરસી તથા મે. માધવજી શેઠનાં સાસુ વીગેરે આખો સંગ વાટમાં મળ્યો હતો. તી. સ્વ. બાપ્તએ જપાન ઉભી રાખી સર્વના કુશળ સમાચાર પુછ્યા હતા. સુશીલાબાઈની

તથીયત જરા નરમ લાગતી હતી અને તે ઝાઝાની ખીમારીને લીધે હતી. થોડી ધણી વાત કરી એ લોકો જ-મેત્રિ તરફ વિદાય થયાં જ્યારે અમે ગંગોત્રિ તરફને રસ્તે ગયા. તેઓએ જપાનને બદલે બધી ડંડીઓ કરી હતી અને મગુરો પણ પુષ્કળ લીધા હતા. તેઓની કુચનો ઠંકારો એક આદશાહી ઠંકારા જેવો લાગતો હતો. ડંડીયાલ ગામથી ગંગનાણી આવતાં જમણા હાથપર જે રસ્તો આવતો હતો તે પાછા ફરતાં ડાબે હાથે આવ્યો અને તે ડાબા હાથના રસ્તાપર અમે ચાલવા લાગ્યા. આજની વાટમાં નાળાં તથા ઝાડો તથા પુષ્પો ધણાં જોવામાં આવ્યાં હતાં ચડાઇ તથા ઉતર સખત હતી. પર્વતની ટોચપર છેક ચડી પાછું નીચે ઉતરવું પડ્યું હતું. જંગલ ધણું ધીચ દિસતું હતું. હુંગરની ટોચપરથી કુદ-તની લીળા નીલાળતાં ધ્રુવ થતો નહિ હતો. નાકૂર જતાં વાટમાં રેણુંકા જવાનો માર્ગ આવ્યો હતો પણ ગરમી સખત લાગતી હોવાથી તથા મોટું બહુ થઇ ગયેલું હોવાથી રેણુંકા જવાનું માંડી વાળી અમે નાકૂર ગયા. અહિં મોદીની દુકાનપર એ રૂમ હતી તેમાં અમે અમારો નીવાસ કર્યો અને રાંધવા તથા જમવાનું સામેના બાજુના ઝાપરામાં રાખ્યું હતું. આ ચડી છેક ગંગાજના કિનારાપરજ છે. પાણી તદન પાસે છે. અહિં આવ્યા બાદ શ્રી ગંગાજમાં તમામ કપડાં બોળી સ્નાન કર્યું હતું. પાણી ધરાસુ આગળ નિર્મળ લાગતું હતું જ્યારે અહિં સફેદ દુધીયાં રંગનું લાગતું હતું. અત્રે એક નાની સરખી બાગ છે જેમાં કેળ તથા અળ-વીનાં પાંદડાં થાય છે. એક દોરડાંનો ઝુલો છે તેપર થઈને ગામવાળા લોક આવળ કરે છે. આ ઝુલો અસલની ઢબનો હોવાથી માણસ જ્યારે તેનાપર ચાલે છે ત્યારે ઝુલો તથા માણસ બંને હલે છે. ધરાસુથી જમણા હાથપર જે વાટ ફાટે છે તે વાટેથી ચાલોએ તો અહિં અવાય છે, અને વાટમાં એક ઢુંઢા નામની ચડી આવે છે. રેણુંકા (જમદગનીની પત્નિ અને ફરશુરામની મા) મારે તી. સ્વ. માતૃશ્રીએ વસ્ત્ર આભૂષણ બેટ છત્યાદિ અહિંથી મોકલ્યાં હતાં. ગંગનાણીથી જમનાંજી છુટાં પડે છે તે પાછો વાટમાં ક્યે બેટો થતો નથી. રાતના ચાહ પાણી પી સર્વે ઉંઘી ગયા હતા. અને આવતીકાલે ઉતરકાશી જવાનું નક્કી કર્યું હતું.

પ્રથમ વૈશાખ વદી ૩ તા. ૨-૫-૧૫ રવિવાર.

આજ રોજ નાકુર ચટ્ટીથી ઉત્તરકાશી જે પહાડમાં ખાડા
 હાટના નામે ઓળખાય છે ત્યાં જવામાટે સવારે ૬૥ વાગે નીકળ્યા અને
 અહીં દુર નહિ હોવાથી ઉત્તર કાશી ૮૥ વાગે પહોંચ્યા હતા. નાકુરથી ઉત્તર
 કાશી ૬ માઇલ થાય છે અને તે સઘળું હું જપાનમાં ગયો હતો. વાટમાં
 મળનાં ઘઉંનાં તથા ચોખાનાં ખેતરો આવ્યાં હતાં. ડીએટ વાળા બોટ
 લોકો રાવટી ખોડી રસ્તામાં મુકામ કરી રહ્યા હતા. અને યાત્રીઓને
 શીલાજીત વહેંચાતું આપતા હતા. અમારા સંગમાંથી પરમાનંદ શેઠ
 તથા ટમું માસીએ તેની પાસેથી થોડું શીલાજીત લીધું હતું. પણ મને
 તેમાં બરોસો નહિ આવવાથી મેં તે લીધું નહિ હતું. ગોર મહારાજ
 સાથે વાતચીત કરતાં જણાયું કે તેવા બોટ લોકો ઠગ હોય છે અને યાત્રી-
 ઓને ખોટું શીલાજીત આપી ઠગી લે છે. તે લોકો પાસે જે શીલાજીત
 હતું તે અસલ બુટ પૌંલીશ જેવું લાગતું હતું. અહિંથી આગળ ચાલતાં
 સુગંધી કુલોનાં ઝાડો તથા કેળનાં વન આવ્યાં હતાં તથા લેપર એસા-
 • યલમ તથા દોરડાનો ઝુંકતો પુલ આવ્યો હતો. રક્ત પીતીયાં પોતાનો
 દેહ ગંગા કિનારે પડે તો મુકતી મળે તેવા વિચારથી અહિંજ રહે છે.
 અહિં જવા વિચાર કર્યો હતો પણ મુકામે પુગ્યા બાદ પાછા જવું તેવો
 વિચાર દર્શાવવાથી હાલમાં જવાનું માંડી વાળ્યું અને પછી વખત નહિ
 મળવાથી ત્યાં જવાયું નહિ. આ બાબતમાં હું કારણભૂત થયો તેથી
 દિલગીરી થાય છે. અમારા ગોર મહારાજને યાદી દેવા કહ્યું હતું પણ
 જે યાદી આપે તો વાટમાં જે આપવાનું હોય તે અપાઇ નય અને તેને
 માટે જુજ રહે તેવું હોવાથી તેણે કશી યાદી આપી નહિ. અહિં ઉત્તર-
 કાશીમાં બાવા કાળી કામળી વાળાની એ ત્રણ મોટી ધર્મ શાળા છે અને
 તેમાંની એક કે જે ગંગાજીના કીનારાપર છે તેમાં અમો ઉતર્યા હતા.
 અત્રે પાંચ સાત મોટી દુકાનો તથા પોસ્ટ ઓફીસ પણ છે. અને આ
 એક પહાડી શહેર તરીકે લેખાય છે. પોસ્ટ ઓફીસ પહાડમાં ધણે બાજે
 મોદીની દુકાનમાંજ હોય છે. મોદી ટપાલ રાખે છે અને બધા યાત્રી તેને
 સાં જઇ ટપાલ લઈ આવે છે અને ત્યાં રાખેલી ટપાલની પેટીમાં કાગળો

પોસ્ટ કરે છે. અત્રે મણીકર્ણીકા નામનો ધાટ છે તેમાં સ્નાન કરી શ્રી કાશીવીશ્વનાથનું પુજન કર્યું હતું. ત્યાંથી બેરવનાથ તથા ફરસુરામનાં દર્શન કર્યાં હતાં તથા જ્ઞેષ પુરના મહારાજનાં કુંવરી જે જેપુર મહારાજનાં રાણી થાય તેણે સ્થાપેલા ૧૧ રૂદ્રનાં દર્શન કર્યાં હતાં. આ મંદીર તથા જગ્યા તથા ધર્મશાળા ઉત્તમ પ્રકારનાં જે પોરના પથ્થરનાં બનાવેલાં છે. મંદીર તમામ પથ્થર તથા આરસનું બનાવેલું છે. ૧૧ રૂદ્રશ્રી નર્મદાજીના છે તથા તેમાં પાર્વતી ભવાની ચોક તથા ધર્મશાળા છે. રૂદ્રપર ચાંદીનાં મહોરાં હતાં અને તે સારી શોભા આપતાં હતાં. શ્રી કાશી વીશ્વનાથના મંદીરમાં શક્તિનાં દર્શન કર્યાં હતાં. અહિંથી શ્રી ગંગોત્રીનું પવિત્ર જળ ભરવામાટે પીતળની બતકો તથા બાટલીઓ ખરીદ્યાં હતાં તથા અમારા માટે તથા ગરીબોને વાટમાં આપવા માટે મોજાં કપડાંના તાકા કંતાંનના જોડા વીગેરેની ખરીદી કરી હતી. અત્રે શેઠ રતનસી શેઠ તથા બાઈ શ્રી પ્રલાદજીના પત્ની મળ્યા હતા અને પાછા જવાબ લખ્યા હતા. મોદીને ત્યાં બીજા કાગળો આવે તો ગંગોત્રી રવાના કરવા વરંધી આપી હતી. ટપાલ અહિંથી દર ચોથે રોજ કાઢવામાં આવે છે. અત્રે ૨૬ આમલને જમાડ્યા હતા અને અહિંના ગોર પંડ્યા લીલાધર શ્રીચરને શાલ સાથે રૂ. ૨૫) પચીસ દક્ષિણા આપી હતી. અત્રે ખાવા પીવાની તમામ ચીજો મળી શકે છે. અત્રેનાં તીર્થ નીચે મુજબ છે:-મણીકર્ણીકા ધાટ, ગંગાજી દર્શન, સુરજ કુંડ, વીશ્વનાથ દર્શન, શક્તી દર્શન, બેરવનાથ, દત્તાત્રય, ફરસુરામનાથ, એકાદશ રૂપ અને અસી સંગમ. ફરસુરામનાથનાં દર્શન કરી પાછા બહાર આવતાં નીચાં બારણાંનું ધ્યાન નહિ રહેવાથી બારસાક મારા માથાપર સખત લાગ્યું હતું અને લોહી નીકળતાં બચી ગયો હતો. પહાડી મુલકમાં આ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જોગ છે નહિં તર માથું કુટવાનો અવાર નવાર સંભવ રહે છે. ગરીબ ગુરબાં તથા સાધુ સંતોને અત્રેથી બાવા કાલી કામળીશાળા તરફથી ગંગોત્રી જનારને ગરમ ધાનળી મળે છે. અને પાછા ફરતાં તેમની પાસેથી લઈ લેવામાં આવે છે.

પ્રથમ વૈશાખ વદ ૪ તા. ૩-૫-૧૫ સોમવાર.

ઉત્તર કાશીથી મનીરી ચટ્ટીએ જવા માટે આજે સવારે ૭ વાગતા ઉપજ્યા અને ૧૧ વાગતા મનીરી મુકામે પહોંચ્યા. મનીરી ઉત્તર-કાશીથી નવ માઇલ થાય છે અને તે સર્વે હું પેદલ ગયો હતો. ઉત્તરકાશીથી ચાલતાં વાટમાં એક બીજા રાજની ધર્મશાળા આવી હતી. આજને રસ્તો અકદર સારો હતો અને ચડ ઉતર જીજ આવી હતી. આજે પણ મોટીયા લોકો શીલાજીત પોખરાજ નીલમ માણેક વીગેરે લઇ સામા મળ્યા હતા પણ સેવકે કશું લીધું હતું નહિ. વાટમાં સામેના પહાડોમાં શીલાજીત નજરે આવતો હતો પણ વચ્ચેમાં ગંગાજી ધુધવતાં પુર જોસમાં વહેતાં હોવાથી સામેપાર જઈ શકાય તેમ ન હોતું. આજની મંજલમાં મોટાં મોટાં ઝાડો તથા જંગલ ઠીક ઠીક આવ્યું હતું. મનીરી ચટ્ટીમાં ત્રણેક ધર્મશાળા છે તથા બે મોટીની દુકાન છે જ્યાં અગાડીથી ખાવા પીવાની તમામ ચીજો મળી શકે છે. એક ધર્મ શાળા માળવાળી હતી પણ તે પરનો ભાગ ચાર સુરતી યાત્રીએ દબાવી લીધેલો હોવાથી અમારે નીચેના ભાગમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. તે સુરતીઓ ઉત્તરકાશીથી અમારી સાથે થયા હતા અને બીજે મુકામે અમો જઈએ તે પહેલાં કલાક અગાઉ તેઓ નીકળી સારી જગ્યા સર કરી લેતા હતા. આજે આ રીતે થયેલું હોવાથી આવતી કાલે ગોર મહારાજના માણસ શકુંને સવારના વહેલો મોકલી દેવા અને સારી જગ્યા હાથ કરવા તાકીદ આપી હતી. અહિં જમી કારવી સાંજના જરા લેટતાં લેટતાં ઉંઘ આવી ગઈ હતી અને સવારના ચાર વાગતા જગ્યા હતા. અત્રે પાણી પાસે છે તથા દૂધ વીગેરે મળી શકે છે. આજે સાંજના કરા સાથે વરસાદ થોડો વખત પડ્યો હતો.

પ્રથમ વૈશાખ વદ ૫ તા. ૪-૫-૧૫ મંગળવાર.

આજ રોજ મનીરી ચટ્ટીથી ભટવાડી ચટ્ટીપર જવા માટે આજ પાણી પી સવારના પાંચ વાગે ઉપજ્યા હતા અને ભટવાડી મુકામે ૧૧ વાગતા પુગ્યા હતા. મનીરીથી ભટવાડી ૯ માઇલ દૂર થાય છે અને તે સર્વે હું પેદલ ગયો હતો. વાટ આજની એકંદરે સારી હતી. જમણી

આબ્જુ ગંગાજી જ્ઞેરમાં વહેતાં હતાં તથા જમણી આબ્જુના પહાડપર ગંગોત્રિ થઇ કેદારનાથ તરફ જતા યાત્રિઓ જ્ઞેવામાં આવતા હતા. કેદારનાથ જવાનો રસ્તો મનીરી અને ભટવાડી વચ્ચેથી ફાટે છે અને ગંગાપરનો પુલ વટાવી સામેના ડુંગરમાં થઇને તે રસ્તો જાય છે. અમારે હાલ તે રસ્તાનું કામ નહિ હોવાથી સીધા ગંગોત્રિના રસ્તાપરજ ચાલ્યા અને ભટવાડી મુકામે પહોંચ્યા. અહિં ખાવા કાળી કામળી વાળા મારશ્વત બંધાયેલી બે ધર્મશાળા છે જેમાંની એક ધર્મશાળાના ઉપરના ભાગમાં અમે ઉતારો લીધો હતો. ખાવા પીવાનું સામેની ધર્મશાળામાં રાખવાનું હતું પણ ત્યાં જોગ નહિ ખાવાથી અમે ઉતર્યા હતા તેની નીચેના ભાગમાંજ જમવા ખાવાનું રાખ્યું હતું. અત્રે પાણી પાસે છે અને દુધની મારા મારી છે સુરતી લોકો પણ અત્રે આવ્યા હતા અને કુથે સામેની આબ્જુની ધર્મ શાળામાં ઉતર્યા હતા. અહિં દાણો દુણી બહુ મોંઘો મળે છે અને મોં માગ્યાં દામ આપવાં પડે છે. અહિં ટેહરી સ્ટેટનો એક ફોરેસ્ટ ઓફીસર રહેતો હતો. ગંગોત્રિથી પાછા ફરતાં અહિં આવવાનું હોવાથી કેટલોક વધારાનો સામાન કે જેની અમને ત્યાં અગાડી જરૂરિયાત નહોતી. તે અહિં મોદીના હવાલામાં સોંપી ધર્મશાળાની નીચેની એક ઓરડીમાં મુક્યો હતો. કુલે ૨૩ દાગીના સોંપ્યા હતા અને મળુરોને તેટલો બોન્ને ઉચકવાનો કમી થવાથી ખુશ થયા હતા. રાંજના અત્રે આવેલા મહાદેવના મંદીરે દર્શન કરવા ગયા હતા અને અહિંના મળે પડુ ગોર લોકોએ પોતાના ચોપડામાં લેખ લખી આપવા અતિ આગ્રહ કર્યો પણ તે લખી આપવાની કશી જરૂર નથી કારણ કે આ સ્થળ કંઈ તીર્થનું નથી. અહિં ઉપાન (પગરખાં) સારાં મળે છે અને અમારામાં જેને જરૂર હતી તેમણે તે ખરીદ્યાં હતાં. દર બેડીનો અફેક રૂપિયો પડે છે. ઉપાન સારાં ઉત્તી ગુંથેલાં ટકાવ હોય છે. રાતના ચાહ પી સુઈ રહ્યા હતા.

પ્રથમ વૈશાખ વદિ ૬-૭ તા. ૫-૫-૧૫ બુધવાર.

આજરોજ ભટવાડીથી ગંગનાણી ચડીએ જવા માટે ચાહ પાણી પી સવારના ૭ વાગતા ઉપજ્યા અને ૧૧ વાગતે ગંગનાણી પુગ્યા. રસ્તો

ગંગાજીને કિનારે કિનારે હતો. બટવાડીથી ગંગનાણી દસ માઇલ થાય છે જેમાં હું આઠ માઇલ પેદલ ગયો હતો અને એ માઇલ જપાનમાં ગયો હતો. આજની વાટમાં ચડ ઉતર જીજ હતી અને એકંદરે રસ્તો સારો હતો. બટવાડીથી ચાલતાં યુકી (સત્ય નારાયણ) ચડી પાસે દોરડાંથી બાંધેલો એક જીર્ણ ઝુલો આવ્યો હતો અને તેપર થઈ અમો યુકી ચડીપર પહોંચ્યા હતા. અહિંથી પાછાં ગંગાજી ડાબે હાથે થયાં. યુકીથી અગાડી ચાલતાં જરા ચડાઈ તથા ધાડું વન તથા પાણીના થોથો આવ્યા હતા. વાટમાં એક લાકડાનો જીર્ણ પુલ છે તે પર અફેક આદમી નઈ શકે છે કારણ તે સદંતર જરજરીત હોવાથી વધારે વજનથી ટુટી જવાનો સંભવ રહે છે. આસ્તે આસ્તે અમોએ એને પસાર કર્યો હતો. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં પાછો એક મોટો લાંબો ઝુલો આવ્યો હતો અને તે પણ વીના હરકતે પસાર કર્યો હતો. તે જીર્ણો પસાર કરતાં ગંગાજી પાછાં જમણી બાજુ થયાં અને ઝુલથી થોડેક છેટે અમો ચડીએ પુગ્યા. અહિં કાલી કામળીવાળા બાવા મારફત બંધાયેલી પીલી ભીંતવાળાની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા હતા. ધર્મશાળા સારી મજની તથા મોટી છે, અને તેવીજ બીજી એ ત્રણ ધર્મશાળા હોવાથી યાત્રીઓને રહેવા માટે પુષ્કળ જગ્યા મળી શકે છે અને વીટબજારા વેડવી પડતી નથી. અત્રે સદાવ્રત અપાય છે તથા મોદીની દુકાનમાંથી મોંઘો પણ સર્વ સામાન મળી શકે છે. ચડીમાં ભોટીયા લોકો ગરમ કામળીઓ વેંચવા આવ્યા હતા રૂપિયા પ્રત્યેક ધાબલીના દસ બતાવતા હોવાથી વાત પડતી મુંઝી. સાંજના થોડો વરસાદ પડ્યો હતો. ચડીથી લગભગ ૨૦-૨૫ કદમ દુર એક ઘોષ ઉપરથી એક પથ્થરની કુદરતે બનાવેલી કુંડીમાં પડે છે અને તેમાં થઈ પાણી બહાર પડે છે જે પાણી યાત્રીઓ નાહવા ધોવામાં તથા પીવામાં વાપરે છે. પાણી નીર્મળ તથા મીઠું છે. સામેના પહાડમાં તપત કુંડ તથા પારાસર રૂપીને આશ્રમ છે પણ સામી બાજુ જવાનો ગંગાપરનાં ઝુલો સદંતર ટુટી ગયેલો હોવાથી અમો ત્યાં નઈ શક્યા નહોતા. ભોજન પાણી થયા બાદ સાંજના આજૂઆજૂ કરવા નીકળ્યા હતા. ભોટીયા લોકો જે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ હરહમેશ ફર્યા કરે છે તેઓએ ગંગા કિનારે

પોતાનો મુકામ નાંખ્યો હતો. રાવટી ખોડી તેમાં તેઓ રહેતા હતા તથા સામાન જે બકરાંપર તેઓ મંજલ વખતે લાવે છે તે રાવટીમાં રાખી ડુંગરમાં બકરાં તથા ઘોડા ચરાવતા હતા. રાતના ચાહ પાણી પી ઉંઘ નહિ આવતી હોવાથી તંબુરા તથા કડતાલ સાથે નીચે પ્રજાણે બજન ગાયું હતું:—

કાચખા કાચખીના ભજનનો રાગ

જેને વીતી હોય તે જાણે, અજાણ્યો કાઈ ન જાણે. ટેક.
કાંટો બરાબર બોરડી ફેરો, હાથમાં વાગ્યો હોય
વાગ્યા વિનાની વેદના એની, જાણી શકે શું કાચ
અનુભવ હોય ન જેને રે, શેણે સમજાવીએ એને-જેને.
અગ્નિએ અંગ બળ્યું હોય તેથી, બળતર જે બહુ થાય
ઉતું પાણી નહિ ઓળખે એથી, કેમ કરી સમજાય
હૈયાની વેદના એવી રે, નથી સમજાય તેવી-જેને.
વેદના થાય સુવાવડીને, તે જાણે શું વાંઝણી બાઇ
પાસે રહી હોય બેન કુંવારી, જાણી શકે શું કાંઈ
કેતું છે દુઃખ અટાણે, જાણી હોય તે જાણે-જેને.
વેદના લેશ ન જાણે શુભાની, પાસે ઉભેલા લોક
હાથ ધર્યામાં વેદના કેવી, કેમ જાણે ધનિ લોક
વખાની વાત છે એવી રે, નથી સમજાય તેવી-જેને.
ડાંખ્યા વિના ન જાણાય કદાપી, વીછીની વેદના જેમ
સાથરે સૂવાની વેદના ભુંડી, જીવતો જાણે કેમ
ખરેખર એક છે ખામી, નથી કોઇ અંતર જામી-જેને.
શંખણી સાંપડી હોય જો નારી, કેવો કરે છે કલેશ
કર્મ તણા કારમે યોગે, વંઠી વગાવે વેશ
દિયે દાગ દેહમાં દારા, એથી વનવાસી યો સારા-જેને.
ચાકરી કેવી આકરી છે તે, જાણી શકે શું શેઠ
દુઃખ દખાણે સદા સમજે છે, હોય દખાણે હેઠ
ભુખ્યાનું દુઃખ શું જાણે રે, જામ્યો હોય બાવતું બાણે-જેને.

વાણુ ભાંગે ભવ સાગર ત્યારે, ઉપજે જે ગભરાટ
 આળ બચ્ચાંના થાય વિલાપો, હાય રે હૈયા ફાટ
 એને જે અંતરે થાશે, બિભ્મથી કેમ કળાશે-જેને.
 નિર્ધનનો તો ક્યાંય ધડો નહિ, કોમ્મ ન સાંભળે વાત
 એક સાંધે ત્યાં તેર ટુટે છે, દોડે બંલે દિન રાત
 ધનિકને હોય શું પીડા, કરે કસોલમાં ક્રીડા-જેને.
 મુર્ખ પ્રજ્ઞથી માત પિતાનું, અંતર જે અકળાય
 લાજ પ્રતિષ્ઠા જાય લુટાતાં, ધુળ ધાણી ધન થાય
 દિવાના દીકરા જેના, બળે ભાઈ ભોગ છે તેના-જેને.
 નાથ તજી પરલોક જાયથી, બાળ પણ રંડાય
 હડહડ થાય અધેય બિચારી, કેમ કરી ભવ જાય
 સુવાણુ હોય જે નારી, શકે કેમ તે વિચારી-જેને.

આટલું ભજન ગાઇ ઉંઘ આવતી હોવાથી સર્વે ઇશ્વર સ્મરણ કરી
 સુષ ગયા.

પ્રથમ વૈશાખ વદી ૮ તા. ૬-૫-૨૫ ગુરુવાર.

આજરોજ ગંગનાણી ચડીથી સુકી ચડી જવા માટે સવારના
 ૬ વાગે ઉપડ્યા અને સુકી ચડી ૧૦ વાગે પુડ્યા. ગંગનાણીથી સુકી ૧૦
 માઇલ થાય છે અને તે સર્વે હું પગ પેદાશ ગયો હતો. રસ્તો ચડ ઉતર-
 વાળો તથા નાળાં વાળો હતો. વચ્ચેમાં એક જાપરું વાળું ઘર આવ્યું હતું
 જેમાં કોઇપણ રહેતું નહિ હતું. વરસાદ વખતે આ જાપરું તથા તેની
 પાસેની એક યુક્ત એક આશીરવાદ સમાન ચર્ચ પડે છે. આલુ, અખરોડ
 તથા દેવદારનાં ઝાડો પુષ્કળ આવ્યાં હતાં તથા બંને બાજુએ ઉંચા પહાડો
 એવી રીતે આવેલા હતા કે સૂર્યનો પ્રકાશ ખીણમાં માત્ર એક કલાક
 રહેતો હશે. વાઢની વનઘીલા સારી હતી તથા જે નદી નાળાં આવતાં
 હતાં તેની રેતીમાં સુવર્ણનો ચળકાટ લાગતો હતો. પહાડમાં પણ અખરખ
 નજરે પડે છે. અહિંના હિમાલયના પહાડોમાં અનેક પ્રકારની ધાતુઓ
 મળી આવે એમ છે પણ પ્રયાસ કેમ થતો નથી તેની સમજ પડતી નથી.

આજની ચડી ખેતરો ઉપર જરા ચડાવવાળી જગ્યાએ આવેલી છે. તેમાં ત્રણ ઓરડા ઉપર તથા ત્રણ ઓરડા નીચે છે. અમો ઉપરના ભાગમાં ઉતર્યા હતા અને નીચેના ભાગમાં જમવા ખાવા પીવાનું રાખ્યું હતું. અત્રે પાણી તદ્દન પાસે છે. ચડી પાસે એક કુંડ છે જેમાં લોકો નહાય ધુવે છે તથા તે કુંડમાં બે ધોરીયા વાટે પડતું પાણી પીવા કારવવામાં વાપરે છે. આ નામની ચડી વાળું ગામ જરા દૂર છે ત્યાંથી દુધ મંગાવવું પડે છે. ચડીમાં મોદી હોવાથી ખાવા પીવાની ચીજો અત્રેજ મળી શકે છે. આ ચડીમાં માંકડનું જોર વધારે હોવાથી ઉંધ બરાબર આવી નહોતી. ચડીમાં બેઠે બેઠે સામેના પહાડનો બરફ તથા પાણીના ધોધ જોવાની ઘણી ગમત પડતી હતી. આજુબાજુ પણ પહાડો બરફથી સદંતર ઢંકાયેલા લાગતા હતા. અત્રે ખતરોમાં અનાજ સાથે આલુ (બટેટાં) પણ વાવવામાં આવે છે. અહિંની ગાયો રંગે કાળી તથા કીંગણી મોટા બાળ વાળી છે. એક સાધુ જે બહુ બીમાર હતો તે ગંગોત્રી જવા બહુ મથન કરતો હતો પણ બીમારીને લીધે તથા અશક્તીને લીધે તેનાથી આગળ જવાયું નહિ. રાતના ચાહ પાણી પી અમો વહેલા સુઈ ગયા હતા. રાતના આજુબાજુ બરફમય ટુંગરોને લીધે ડંડી વધારે લાગતી હતી.

પ્રથમ વૈશાખ વદી ૯ તા. ૭-૫-૧૫ શુક્રવાર.

આજ રોજ સુકી ચડીથી ધરાલી ચડી જવા માટે સવારના પાલ વાગતા ઉપડ્યા અને ધરાલી મુકામે લા વાગતા પહોંચ્યા હતા. સુકીથી ધરાલી ૯ માઇલ દૂર થાય છે અને તે બધું હું ચાલીને ગયો હતો. વાટ એકંદરે સારી મળતી હતી જે કે શરૂઆતમાં જરા જરા ચડાઈ આવી હતી. સુકી ચડીથી સુકી ગામ સુધી ચડાઈ સખત હતી. આ ગામમાં લગભગ પચાસેક ઘર હતાં અને તેના બાપરાં પર રસેટના પથ્થરો ગોડવામાં આવ્યા હતા. દુરથી દેખાવ મળતો લાગતો હતો. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં અખરોટનું વન પસાર કર્યું હતું અને એક નાળાનો પુલ ભાંગેલો હોવાથી પાણીમાં ચઢીને જવું પડ્યું હતું. નાળાથી અગાડી ચાલતાં રસ્તામાં કાળા પથ્થરની પગથીઓ આવે છે તે ચડવી પડે છે. કોઇ પડી ન જાય તેટલા માટે એક લાકડાનો કંઠો કરવામાં આવ્યો છે. તે પગ-

થીઓ પછી જરા ઉતરાંણ આવે છે તે ઉતરી વીશાળ ગંગાજીના પટપાસે અવાય છે. હરદ્વાર પછી વીશાળ પટમાં વહેતાં ગંગાજી નાકુર પછી અત્રે જોવામાં આવ્યાં હતાં. જરા રેતીમાં ચાકી એક નાળું જે ગંગાજીને મળે છે તેની પાસે આવ્યા અને ડંડીકાનો કામ ચાલાઉ પુર ઉતરી અમો રસ્તે પડ્યા. અત્રે ડાબી બાજુના ડુંગરો છેક ઉપરથી તે નીચે સુધી અર-
કથી જ દાયેલા હતા. અરક પર કચરો ઇત્યાદી પડવાથી તે દેખાવમાં ખરાબ લાગતો હતો પણ ઉપરનો કચરો કાઢી નાંખી જોઈએ તો સ્વચ્છ સફેદ માલુમ પડતો હતો. તેના ગોળા બનાવી ગમત કરી હતી. અહિંથી છેક ધરાલી સુધી અમારે દેવદારના વનમાં થઇને જવું પડ્યું હતું અને વાસ સુખડ સરખી આવતી હતી. ઝાઝા ગામ પછી હરસીલ ચડી આવે છે જે બીલકુલ રહેવા લાયક નથી. અત્રે હરસીલ સાહેબ જે ટેહરી રોટના જંગલ ખાતાનો કોન્ટ્રાક્ટર હતો તેનો બંગલો તથા બગીચો છે જેમાં સારા સારા પૈસાદાર યાત્રીઓને તથા અમલદારોને રહેવાનું મળી શકે છે. આ બંગલાથી આગળ ચાલતાં એક નાળું વટાવી અમો હરસીલ ચડી-
પર પુગ્યા અને તેની પાસેના ગંગાપરનો ઝુલો વટાવી ધરાલી તરફ ચાલ્યા. અહિંથી ગંગાજી ડાબે હાથે થયાં. હરસીલ તથા ધરાલી ચડી વચ્ચે પણ નાળાના પુલો વટાવવા પડે છે અને જંગલનો દેખાવ ધણી મનોહર લાગે છે. પાણીના ધો ધો પણ જોવા જેવા મળે છે. આખરે ધરાલી ચડી પાસેનું નાળું વટાવી અમો ચડીએ પુગ્યા. અહિં આ ચડીમાં જેપુર મહારાજની બનાવેલી લાકડાની ધર્મશાળા બે માળવાળી છે. અમો પહેલે માળે ઉતર્યા હતા અને જમવા ખવાનું નીચેના ભાગમાં રાખ્યું હતું. ધર્મશાળા સારી મજબૂતી કુશાદે છે. જાપરૂં છેક નીચું હોવાથી અંદર નીચા વળી ચાલવું પડે છે. મોદીની દુકાન ધર્મશાળા બહાર છે જ્યાંથી સીધો સામાન મોંઘો પણ તમામ મળી શકે છે. ધર્મશાળાની બહાર સામેના ભાગમાં મહાદેવનું મંદીર છે અને શંકર મંદીરમાં પાણીમાં ગુપ્ત રહે છે. મંદીર પાસે ગુપ્ત ગંગા અગર દુધ ગંગાનું ઝરણું છે જેમાં જીવ પાણી હતું. અત્રે પણ ગંગાજી વીશાળ પટમાં વહેતાં હતાં. અને ઠંડો પવન સખત ધુંકાતો હતો. અત્રે તી. સ્વ. આર્ચ વીગેરેએ ગંગા-

સ્નાન કર્યું હતું જ્યારે બીજાએ ધરે ગરમ પાણીથી સ્નાન કર્યું હતું. ઠંડા પાણીથી તથા ઠંડા પવનમાં સ્નાન કરવાથી બાઈની તથા ટમું માસીની તબીયત જરા નરમ લાગતી હતી. પુનાવાલી નાતુ સરદારની અને સો. ગોપાબાઈની ઓળખીતી એક દક્ષણી બાઈ જે મુંબઈથી અમારા સાથે આવેલી હતી અને જેને ના પાડવામાં આવી હતી તે અત્રે અમેને મળી હતી. ધરાલી ચટોના સામેના પહાડમાં ગંગાને સામે કિનારે ગંગોત્રીના પંડ્યા લોકોનું મુખવા નામનું ગામ છે જ્યાં તે લોકો રહે છે. આ ગામથી એક માઇલ પર માર્કડયનું સ્થાન છે જ્યાં ગંગાજીની છમાસ સુધી પુજા થાય છે. ગંગોત્રી પર બરફ પડે તો શરૂ થાય છે ત્યારે શ્રી ગંગોત્રીની મુર્તિ અત્રે પાલખીમાં લાવે છે અને બરફ ઓગળતાં સુધી એટલે છ માસ સુધી અત્રે તેમનું પૂજન થાય છે. રાતના ચાલ પાણી પી અમે સુઈ રહ્યા હતા અને ઠંડી પુષ્કળ લાગતી હતી.

પ્રથમ વૈશાખ વદી ૧૦. તા. ૮-૫-૧૫. શનીવાર.

આજ રોજ સવારના પાા વાગતા ધરાલીથી શ્રી ગંગોત્રી મુકામે જવા માટે નીકળ્યા અને બપોરે બાર વાગતા ગંગોત્રી પહોંચ્યા. ધરાલીથી ગંગોત્રી ૧૨ માઇલ થાય છે અને તે સર્વે હું પેદાજ ગયો હતો. આજની વાટ સખત ચડાઈની હતી અને કેટલેક ઠેકાણે બરફ પર થઈને જવું પડ્યું હતું. ધરાલી છોડ્યા બાદ પહેલાં રસ્તો સારો આવ્યો હતો અને તે દેવદાર તથા અખરોટના વનમાં થઈને પસાર થતો હતો. ત્યાર બાદ એ જગ્યાએ બરફ આવ્યો હતો અને તે પર થઈને જવું પડ્યું હતું. પહાડની છેક ઉપરના ભાગથી તે નીચે ગંગાજી વહેતાં હતાં ત્યાં સુધી બરફ ચીકાર જાહેરો હતો અને તે પર યાત્રાગુઓએ ચાલી ચાલીને ફેડી માર્ગ બનાવ્યો હતો. આ બરફમાં એક જગ્યાએ વચ્ચેમાં એક મોટું ગાબડું પડ્યું હતું અને તેમાં જતાં પંદર વીસ ફીટથી વધારે નીચે અંદર પાણી ધોધમાર વહેતું હતું, અને અંદરને અંદર બરફ નીચે વહીને તે પાણી ગંગાજીને મળતું હતું. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ગંગાજી પરનો લાકડાંનો પુલ વટાવી સામે ટેહરી નરેશનો લાકડાંનો બંગલો આવે છે ત્યાં ગયા. આ બંગલાની કાંચની બારી કેવળ તુટેલી હતી. શ્રમ લાગેલો હોવાથી અત્રે સર્વેએ

વિશ્રાંતિ લીધી આબુઆબુનો મનોહર દેખાવ નીહાળ્યો. અદિથી ગંગાજી જમણે હાથેજ રલાં હતો. આ અંગલાથી આગળ ચાલતાં ભોટ લોકોનો ટીબેટ તથા બુતાન જવાનો રસ્તો જે આપણા ડાબા હાથે આવે છે તે તે અમોએ જોયો હતો. આપણે ત્યાં જવાની ધમ્મજા હોય તો રસ્તાપર ચાપરંગની સરકારી ચોકી આવે છે ત્યાં સુધી જઈ શકાય છે. ત્યાંથી અગાડી જવા માટે સરકારી પાસની જરૂર પડે છે. ભોટીયા લોકો વેપારી હોવાથી પાસ લઈ અવારનવાર આવજા કરે છે. તે લોકોના મુલકમાં ઔષધિની અજબ અસર હોવાને લીધે તેઓ રાતના મુસાફરી કરે છે અને દિવસના મુકામ કરી પડી રહે છે. રાતના મુકામ કરી પડી રહેવામાં ત્યાં અગાડી અતિ જાણી છે. સૂર્યનો પ્રકાશ રાત્રે નહિ હોય અને તે લોકો હાલી ચાલીને જે પોતીકા શરીરને ગરમ નહિ રાખે તો પવન સાથે ઔષધિ મુસાફરના દમ સાથે શરીરમાં જાય છે અને તે ઝેરી હોવાથી મરણને વશ થાય છે. આ ભોટના મુલકનો રસ્તો મુકી આગળ જતાં ભોટ ગંગા જે ટીબેટ આબુથી આવે છે તે તથા ભાગેરથી ગંગાનો સંગમ આવ્યો હતો.

- આ ભોટ ગંગાનું જોર પણ ભાગેરથી ગંગા જેવુંજ છે અને પહાડને ફાડીને આવતી હોય તેવું લાગે છે. ભોટ ગંગાને ઝાટ ગંગા પણ કહેતામાં આવે છે. અગાઉ આ ઝાટ ગંગાપર ઉંચેના ભાગમાં એક ઝુલો હતો તેપર થઈને બધાને જવું પડતું હતું, પણ તે ઝુલું હોવાથી તથા રસ્તો અતિ લાંબો તથા વીકટ હોવાથી તે રસ્તો રદ કરી પાસે નીચે સંગમ પાસે ટેહરી સરકારે એક લાકડાનો નવો પુલ બનાવી રસ્તો કાઢ્યો છે. આ પુલ વટાવી અમો સામી આબુએ ગયા ત્યાં ગોર મહારાજે બરાબર સંગમ પાસે એક ગુફા તથા જગ્યા બતાવી અને અમોને કહ્યું કે અત્રે જાંહનવી ઋષિ તપ કરતા હતા. ત્રણ ત્રણ પીઠીથી તપ કરી છેવટે ભગીરથ રાજાની પૂર્ણ ભક્તિથી શંકર પ્રસન્ન થયા અને તેના કુટુંબના ઉદ્ધારાર્થે શ્રીશંકરે આકાશમાંથી ગંગાજી ઉતારી પોતાની જટાગાં રાખ્યાં અને બાળની એક લટમાંથી બહાર કાઢી ભગીરથ રાજાની પછાડી પછાડી જઈ તેના કુટુંબનો મોક્ષ કરવા ફરમાવ્યું. છેક ગંગોત્રીથી આગળ રાજા ભગીરથ અને પાછળ ગંગાજી ચાલવા લાગ્યાં. ચાલતાં ચાલતાં જાંહનવી

ઋષિ જ્યાં તપ કરતા હતા ત્યાં આવતાં ઋષિને ગંગાજી આવતાં હોવાથી તેને માર્ગે આપવા વિનંતિ કરી, કારણ કે જો ઋષિજી ત્યાંથી હટે નહિં તો ગંગાજીમાં તણાઈ જાય તેવી ધાર્મિક ભગીરથ રાજાને લાગતી હતી. ઋષિજી પોતાની જગ્યાએથી ખીલકૂલ ખસ્યા નહિ. ગંગાજી પુર જોસમાં આવતાં હતાં અને રૂષિજી તેમાં તણાઈ જશે તેવો ભયથી ભગીરથ રાજાને લાગવા માંડ્યો; પણ ગંગાજી આવતાં રૂષિજીએ ઓંઓ ધર્યો અને તેમાં ગંગાજી આવતાં તેનું પાન કરી ગયા. રાજા ભગીરથ રૂષિની અજબ શક્તિથી અચ્ચો પામ્યા અને ઘણાજ નિરાશ થયા. તેણે રૂષિજીની ઘણી પ્રાર્થના કરી અને પોતાની વાત જણાવી. રૂષિજીએ તેથી પ્રસન્ન થઈ પોતાની જાગ ચીરી તેમાંથી ગંગાને કાઢી પ્રવાહ ચલાવ્યો જેપરથી તે જાંહનવી ગંગાના નામથી ઓળખાય છે. ગંગાજી ત્યાંથી ચાલ્યાં અને જ્યાં ભગીરથ રાજાના વડીકોનાં હાડકાં હતાં તેને પાવન કરી મોક્ષ આપ્યો. ગંગોત્રીથી ગંગાજી ભગીરથ રાજા ગયા ત્યાં સુધી સીધાં આવ્યાં છે અને પછી જ્યાંથી ભગીરથ રાજા સાથે નહિ હતાં ત્યાંથી છિન્ન ભિન્ન રીતે વહી સમુદ્રને મળી ગયાં છે, તે વિષેની વાત આપણા મહાભારત તથા ભાગવતમાં છે જે વાંચેથી વધારે ખબર પડશે. જાંહનવી રૂષિની જગ્યા સંગમપર જરા ઉંડાણમાં છે અને તે આપણે માત્ર ઉપરથી જોઈ શકીએ તેમ છે. પાસે જઈ શકાય તેમ નથી. આ જગ્યાએ ગંગાજી પણ છેક ઉંડી ખાઈમાં વહેતાં નજરે પડે છે. સંગમપરથી ઉપર ચડતાં એક જગ્યાએ પીળી માટીમાં થઈને એક ઝરણું વહેતાં નજરે પડે છે, જેનું પાણી ખાઈ તથા કસાણું સ્વાદમાં લાગે છે. વિલાયતના મીનરલ વૉટર જે અત્રે બાટલીમાં આવે છે તેની જાતનુંજ આ પણ હશે. ગોર મહારાજ કહેતા હતા કે આ પાણી પીવાથી જીલ્લા લાગે છે તથા સોજવાળા માણસને પાવાથી સોજ નાખી દે છે. આ સંગમપરથી ભેરવ ધાટીની ચઝાઈ શરૂ થાય છે અને ગંગાજી આંખણથી વિખુટા પડે છે. ગંગાજી આપણને છેક દેવે ગંગોત્રી પાસે મળશે. ભેરવ ધાટીની ચઝાઈ ઘણી વીરામ તથા સખત છે. પુષ્કળ વીરામ લીધા બાદ છેક સવારે સાડાનવ વાગે અમો ભેરવ ધાટી ચડી પર પુગ્યા. ધરાલીથી ભેરવ ધાટી ૬ માઇલ થાય છે. અત્રે

સર્વેએ સારી પેઠે વીસામો લીધો હતો કારણ કે ચડાઈ ચડતાં નાકમાં દમ આવ્યો હતો. અહિં ચડી સાધારણ હોવાથી જો પગમાં જોર હોય તો ઉતરવું નહિ પણ સીધા ગંગોત્રી જઈ થોભવું સલાહકારક છે. પહેલાં પાણીની અત્રે બહુજ વીટંબણા હતી પણ કાઈ સખી ગૃહસ્થે દુરથી નળ-વાટે અત્રે પાણી આણી લોકોને મોટું સુખ કરી આપ્યું છે, બલકે પાણીનું ચલુ પરમ બાંધી આપ્યું છે કે જેનો ઉપભોગ સર્વે કરે છે. ગઈ કાલે તી. સ્વ. બાપ્રએ ધરાલીમાં ગંગાજીનું સ્નાન કરવાથી ઠંડી બદનમાં પેસી ગઈ હતી અને આજે અહિંથી તખીયત જરા નરમ લાગતી હતી. માત્ર એવેની લાગતી હતી જો કે તાવ નહિ હતો. તખીયત નરમ છતાં પણ અમો ભેરવ ધારીથી ૧૦ વાગે ઉપજ્યા અને ચડ ઉતર પસાર કરી અપોરે આર વાગતા શ્રી ગંગોત્રી મુકામે પહોંચ્યા, અને મંદીર તથા મોદીની દુકાન પાસેની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. આ ધર્મશાળામાં ચારેક ઓરડીઓ છે તથા આગળ વરંડો છે. અંદરના ભાગમાં છેક નીચા નખી દલાય ચલાય છે. આજુબાજુ બમ્ફમય પહોડો હોવાથી ઠંડી અતિશે લાગતી હતી અને તેને કીધે તી. સ્વ બાપ્રની તખીયત પણ વધારે નરમ દીસવા લાગી. દવાના ઉપચારથી રાતના ઠીક થવાથી અમો સર્વ રાતના આર્તી વખતે ગંગામા-તાનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. મંદીરમાં ગંગોત્રી, જન્મોત્રી, ભગીરથ રાજ, અન્નપૂર્ણા તથા શંકર વીગેરેની મૂર્તિઓ છે. ઉપરના ભાગમાં ભેરવ તથ. બાજુમાં શંકરનું મંદીર છે. અહિં મંદીર બહાર ધર્મશાળા પાસે મોદીની બે દુકાન છે અને ત્યાંથી ખાવા પીવાની ચીજો મેઘે ભાવે પણ મળી શકે છે. ઉપરના ભાગમાં ખીણ ધર્મશાળાઓ પણ છે જ્યાં સાધુ સંતો વીગેરે ઉતર્યા હતા. અત્રે એક જણાએ ચોરી કરેલી હોવાથી ટેહરી સ્ટેટના પોલીસે તેને પકડ્યો હતો અને તેને ટેહરી લઈ ગયા. એક પત્રું મે. રતનશીશેઠપર લખી તે પોલીસને આપ્યું હતું અને જ્યાં ટપાલતી પેટી આવે ત્યાં નાંખવાનું તેને કહ્યું હતું. રાતના ચાહ પી સુધરિયા હતા અને ઠંડી ઘણી લાગતી હોવાથી વરંડામાં સગડી આખી રાત ચાહુ રાખી હતી.

પ્રથમ વૈશાખ વદિ ૧૨. તા. ૯-૫-૨૫ રવીવાર.

આજ રોજ સવારના ઉડી દાતણ પાણી કરી શ્રી ગંગોત્રીમાં સ્નાન કર્યું હતું, તથા કાંઠે ગોર મહારાજે ત્રપણ કરાવ્યું હતું. ત્યાર બાદ દેવળમાં ગંગોત્રીમાનાં દર્શન કરી ચરણસ્પર્શ કર્યા હતાં. ત્યાર બાદ અપોરના અમારી બાટગાળા તથા બનકામાં પવિત્ર ગંગોત્રીનું જળ ભરવા અમે ગંગોત્રીપર ગયા હતા અને ત્યાંથી પવિત્ર જળ ભરી મંદીરમાં પૂજન માટે રાખી આવ્યા અહિં મંદીરમાં એક રાત ગંગાજી રાખવાં પડે છે અને બીજે દિને પૂજન આર્તી થયા બાદ આપણને તે પાછાં મળે છે. અહિં પરમાનંદશેઠે કેટલીક છાત્રીઓ લીધી હતી. આજે એકાદશી હોવાથી સર્વેએ ફરાજ કર્યો હતો અને સાધુસંતો તથા નાગડા બાવાઓને ફરાજ અપાવ્યો હતો. સાંજના બગીરથ શીલા, કે જ્યાં બગીરથ રાજાએ ગંગાજી માટે દારુણ તપ કર્યું હતું તે શીલા તથા ગણપતી શીલા સૂરજકુંડ તથા ગૌરીકુંડ વીગેરે જોવા ગયા હતા. બગીરથ શીલા ગંગોત્રીમાના મંદીર નીચે છે. ગણપતી શીલા પણ પાસેજ છે ત્યાંથી અગાડી જતાં એક નાળું જે ગંગોત્રીને મળે છે તે ક્રેદાર ગંગા પાસે થઈ અમે ગૌરીકુંડ ગયા હતા. આ જગ્યા જરા દુર છે અને રસ્તો પણ અવડ અવડનો છે. તે રસ્તો પસાર થયા બાદ એક લાકડાનો જીર્ણ પુલ આવ્યો હતો અને તે એકેક જણ જીવ ચપટીમાં રાખી પસાર કર્યો હતો. આ પુલ નીચે પાણી ધોધમાર પૂર જસમાં વહે છે અને નીચે નજર નાંખતાં ચકરી આવે તેવું છે. ત્યાંથી જરા આગળ જતાં જે ધારા ગૌમુખના મોઢામાંથી જળ પડતી હોય તેવી લાગે છે ત્યાં જોવા ગયા હતા. આ ધારા નીચે ગોર મહારાજના કડેવા પ્રમાણે શંકરનું લોંગ છે અને તે શ્રી શંકરાચાર્યે સ્થાપેલું છે. તે ઉપર થઈને ધારા પડે છે. અલગત આ દેખાવ પણ જોવા લાયક છે. તી. સ્વ. ટમુભાસીની તળીયત ઠીક નહિ હતી, તોપણ પાળપર જઈ જોવા બેઠાં હતાં. ત્યાંથી પાછા ફરી પ્રથમની માફક પુલ ઉતરી બીજે ગંગાનો ધોધ પડતો હતો તે જોવાને ઉભા. તે ધોધ પણ જોવા લાયક હતો તેમાંથી ગંગા લાવવા ધણું મથન કર્યું પણ ધણું નીચાણમાં હોવાથી તે લોટામાં ભરી લાવવાની

ઈની હિમત આશી નહિ. આખરે ગોર ગયાપ્રસાદ નીચે ગયા અને ઠાઠા ભરી આવ્યા. બધાએ તેનું પાન કર્યું. અહિં પથ્થરની કાતરેલી કામાં એક સાધુ રહેતો હતો તેને ધાબલી વીગેરે આપી અમો ઉતારે આવ્યા. સાંજે ગંગાજીની આર્તી જે મંદીરવાળાઓ રા. રા. ચીતુભાઈ ધવલાલ ખેરોનેટના બંધાવેલા ઘાટપર ઉભી કરે છે તે જોવા અમો આ. જેવી રીતે મથુરામાં વીશ્રામ ઘાટપર જમનાંજીની આર્તી ઉતાર-માં આવે છે તેજ પ્રમાણે અહિં પણ આર્તી ઉતારવામાં આવે છે. આર્તીનાં દર્શન કર્યા બાદ અમો ગંગાજીપર ગયા હતા અને દડીયામાં ના દીવા તરતા મુક્યા હતા. અત્રે મંદીરમાં જે કંઈ ધરવામાં આવે તેમાંથી અર્ધ ભાગ ગોર મહારાજ લઈ જાય છે અને અર્ધ ભાગમાંથી યાંના બ્રાહ્મણોને મહેલે છે અને તે બ્રાહ્મણ ભાગમાંથી પણ ગોર પોતાનો પાંતીનો ભાગનો હીસો લેછે. ગઈ કાલે તી. સ્વ. બાઈની તથા ટમુમા-ની તખ્તીયત ખીલકૂલ ઠીક હતી નહિ. આજ રોજ જરા ઠીક હોવાથી બાઈએ ગંગોત્રીમાં સ્નાન કર્યું હતું અને પાણી એટલું ઠંડું હતું તે એકથી જી કુબ્જી મારવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નહોતી. ગંગાજી જોરમાં હેતાં હોવાથી વચ્ચમાં જઈ સ્નાન કરી શકાતું નથી. આ ગંગાજીનું જી ધણું દુર છે પણ આજી બાજી સખત બરફ હોવાથી તથા વાટ શમ હોવાથી અને તેને લીધે અગાડી નહિ જઈ શકાતું હોવાથી અત્રે જી માની લેવામાં આવ્યું છે. અહિં આ પહાડમાં કરતૂરી મૃગ થાય અને છેક બરફમાં લાંબે રહે છે. તેના શીકાર માટે પરવાના ઢવામાં આવ્યા છે અને પરવાના વગર શીકાર થઈ શકતો નથી. ત્રેથી સર્વની ઇચ્છા ગંગાજી વધારે લઈ જવાની હતી પણ જગે જગે રવાનું ધણું હતું અને સાથે સંભાળથી ગંગાજી સાથે ફેરવવાનું મુશ્કેલ થઈ હતું જેથી બધાની વતી મેં ધીના બે ડા. લઈસાફસુફ કરાવી માં જળ ભરી રેણુ મારી સીલ કરી એક મજૂર સાથે અમારા હરદ્વારના બર ખેજનાથપર મોકલાવી આપ્યા અને મજૂરીનાં રૂ. ૨૦) વીસ હરદ્વાર ધીના રોકડા ગોરને આપ્યા. સદરહુ બે ડા. અમોને હરદ્વારમાં બજ-સ મળ્યા હતા. ટેહરીથી ગંગોત્રી ૮૭ માઇલ થાય છે અને ત્યાં અગાડી માઇલનો પથ્થર પણ છે.

ગંગોત્રીની નોંધ:—આ જગ્યા દરીયાઇ સપાટીથી લગભગ દસથી બાર હજાર ફુટ ઉંચે છે. આજુ બાજુ સખત બરફ હોવાથી ઝાડની ઘટા કમી જોવામાં આવે છે. ત્યાંના પંખ્યા લોકો ધરાલી સામેના પહાડમાં જે ગામ દેખાય છે ત્યાં રહે છે અને બરફના દીનમાં ગંગોત્રી માની મુર્તિને પાલખીમાં બેસાડી આ જગ્યાએથી પોતાને ગામ લઇ જાય છે અને ત્યાં સેવા પુજા કરે છે અને બરફ પીંગળ્યા બાદ પાછાં મુર્તિને પાલખીમાં અહિં પધરાવે છે અને પુજા પાછુ અહિં થાય છે. અહિં મોદીની દુકાન એક બે છે અને બે ચાર ધર્મશાળા છે. મંદીરપર આપણા માનવંત બેરોનેટ સર ચીનુભાઇ શેઠની બનાવેલી ધર્મશાળા છે, તથા એક અમનોજ બંધાવેલો ઘાટ છે. બીજો ઘાટ જે છે તે અહલ્યાબાઇ હોલકરણીએ બંધાવેલો છે એમ કહેવામાં આવે છે. ચોકની અંદર કાળા પથ્થરો જડેલા છે અને એક ગંગોત્રીનું તથા બીજું ગંગેશ્વરનું એમ બે મંદીરો છે અને તે બંને ઉપર સોનાના કળશો છે. ગંગેશ્વરના મંદીરમાં સામી બીટે પોઠીયાપર બીરાજેલ શીવ તથા પાર્વતીની મુર્તિ આરસમાં છે તથા ખુણામાં શીવલિંગ છે. ગંગોત્રીના મંદીરમાં ગંગોત્રીની મુર્તિ સફેદ તથા જ-મેત્રીની શ્યામ મૂર્તિ છે. તે ઉપરાંત સરસ્વતીજીની ભગીરથ રાજની, શંકરાચાર્યજીની તથા અન્નપુરણની મુર્તિઓ છે. ગંગાજીપર ચાર હાંસવાળું ચાંદીનું છત્ર છે તથા એક સોનાનું છત્ર છે. ચાર હાંસવાળા છત્રમાં ચાર બીજાં નાનાં છત્રો લટકાવવામાં આવ્યાં છે. માજીનો પુજાનો સામાન તમામ ચાંદીનો છે અને તેમાં સુમેર ખાસ જોવા લાયક છે. સુમેર એક ચાંદીનું પાત્ર છે અને ઝારીના આકારનું છે. તેને પકડવા માટે કમંડલના જેવો હાથો બનાવેલો છે. તેના નાળાંપર ગોમુખનો આકાર છે અને ઝાલવાના હાથાપર ગંગાજીની મુર્તિ છે. આ મુર્તિવાળો ભાગ ઉઘડે છે અને તેની નીચે જળણી છે જેપર ગંગાજી રેડી પાછું સુમેર બરવામાં આવે છે. કડાં નીચે પાત્રપર ચાર મુખવાળી શંકરની મૂર્તિ છે અને તે ચાર મુખપર એક શંકરનું હેમનું લીંગ છે, જે હાટકનાથનું ખરેખરું સ્મરણ આપે છે. માજીના દર્શન કરવા લાયક છે. તેમના બે ચપરાસી છે અને તેઓ પાસે ચાંદીની છડીઓ છે, માજીનું મંદીર જે જીના વખતનું છે તેને સદંતર નવું કરવા માટે જેપુરના મહા-

૧ તરફથી તજવીજ ચાલે છે અને આશા છે કે હિમાલયના પહાડમાં જેપૂરની કારીગીરીનો નમુનો થોડા વખતમાં થવા પામશેજ. મંદી-ઉપરના ભાગમાં ભેરવનાથની મુર્તિ સાથે મંદીર છે. અત્રે ગંગાનાં બાવા કાળી કામળીવાળાનું સદ્ગૃહ છે અને જેને જોઈએ તેને ૧ ધાબળા વીગેરે ઓઢવા પાથરવા મળી શકે છે. અહિં કંડી ધણીજ ૧ છે અને તાપણું કરવાથી પણ તેનું જોર કમી પડતું નથી. આવી તે રખરની ગરમ પાણીની થેલીઓ તથા જપાનીઝ વૉરમરો ધણું ફકારદાયક થઈ પડે છે.

આવતી કાલે અહિંથી અમારે કેદારનાથ તરફ જવાનું હોવાથી અમે એક પ્રોગ્રામ ધડી કાઢ્યો, તથા બ્રાહ્મણોને જમાડવાના હોવાથી પણ તજવીજ સીધા પાણી વીગેરેની કરી નાંખી.

ગંગોત્રીથી કેદારનાથ જતાં નીચે લખી ચડીઓ આવે છે. ધાટી, ધરાલી, હરસીલા. ઝાલા, સુકી; ગંગનાણી, ભટવાડી, છુંણા, પીયાણા, ઝોલો, બુઢાકેદાર, ભોટ, ગવાણા, ગવાણામાંડા, પવાલી, માડા, ત્રીજોગીનારાયણ, ઝલમલ (સોન પ્રયાગ), ગવરીકુંડ, જંગ-ની, રામવાડા અને કેદારનાથ.

અમારો કેદારનાથનો પ્રોગ્રામ નીચે પ્રમાણે હતો:—

તારીખ.	વાર.	ચડીનાં નામ.	માઇલ.
૫-૧૫	સોમ	ગંગોત્રીથી ધરાલી	૧૨
૫-૧૫	મંગળ	ધરાલીથી સુકી	૮
૫-૧૫	બુધ	સુકીથી ગંગનાણી (બ)	૧૦
૫-૧૫	ગુરુ	ગંગનાણી (બ) થી ભટવાડી	૯
૫-૧૫	શુક્ર	ભટવાડીથી છુંણા	૧૦
૫-૧૫	શની	છુંણાથી પગરીયાણા	૯
૫-૧૫	રવિ	પગરીયાણાથી ઝોલો	૫૥
૫-૧૫	સોમ	ઝોલોથી બુઢાકેદાર	૩૥
૫-૧૫	મંગળ	બુઢાકેદારથી ભોટ	૧૧

તારીખ.	વાર.	ચટ્ટીનાં નામ.	માઇલ.
૧૯-૫-૧૫	બુધ	ભોટથી ગવાણા	૧૦
૨૦-૫-૧૫	ગુરુ	ગવાણાથી પવાલી	૧૫
૨૧-૫-૧૫	શુક્ર	પવાલીથી ત્રિજુગીનારાયણ	૧૪
૨૨-૫-૧૫	શનિ	ત્રિજુગીનારાયણથી ગૌરીકુંડ	૬
૨૩-૫-૧૫	રવિ	ગૌરીકુંડથી કેદારનાથ	૮

કુલે માઈન ૧૩૨

પ્રથમ વૈશાખ વદી ૧૨ તા. ૧૦-૫-૧૫ સોમવાર.

આજ રોજ પ્રભાતના પહોરમાં સર્વે વહેલાં ઉઠી દાતણ પાણી કરી સ્નાન કરી લીધું. તી. સ્વ. માતૃશ્રી રતનબાઈએ ગંગાજીના કંઠા જળથી સ્નાન કર્યું જ્યારે બીજા બધાંએ ગરમપાણીથી સ્નાન કર્યું હતું. આજ રોજ શેઠજીનું સંવતશ્રી હોવાથી ૫૬ બ્રાહ્મણો તથા ૮૦ સાધુસંતોને શીશિ પુરી જમાડ્યા હતા. અહિંના જે બ્રાહ્મણો છે તે જમવા વખતે નહાઈ ઘોઈ અમોઢીયાં પહેરી જમવા બેસતા નથી પણ પહેરેલાં વસ્ત્રો સાથે જમવા માટે બેસી જાય છે. આજ પડીયા પાંદડાના હોતા નથી પણ ભોજ પત્રના હોય છે અને તેમાં તેઓ ખાય છે. બ્રહ્મ ભોજન થયા બાદ સર્વને દક્ષણ આપી હતી, અધિક માસમાં સંવતશ્રી કરવામાં આવતું નથી પણ અત્રે તીર્થ સ્થળ હોવાથી તીર્થ સાચવી ભોજન આપ્યું હતું. બપોરના ગંગાજીના મંદીરમાં ગયા અને યથાવિધિ જે ગંગોત્રી અમોએ ભર્યા હતાં તેમનું પૂજન કર્યું. પુષ્પ દુનાપાતી જે ત્યાં તુલસીને અભાવે તુલસી તરીકે વપરાય છે તે ચડાવી અમો અમારી લોટીયો લઈ આવ્યા. મંદીરમાં ગંગોત્રીના ગોર ગંગાદત્ત, શીવદત્ત, ગૌરીદત્ત, તથા દેવીશરણ જે ગોર રતીરામના પુત્રો થાય છે તેમણે અમોને સુદ્ધ આપ્યું. રતીરામના છોકરાને તથા મંદીરમાં સર્વ બ્રાહ્મણોને દક્ષણ આપી તથા સર્વને શાલ કપડાં આપી સંતુષ્ટ કરી અમો હિતારે આવ્યા અને જમી કારવી અમો ઉપાડવાને સજ થયા. ગોર રતી-

રામ તે વખતે આવ્યા અને ગોરાના નિયમ મુજબ પેતાની લાચારી બતાવવા લાગ્યા અને ગરીબી સ્થિતિનું બયાન કરવા લાગ્યા. ખીજા પંડ્યા લોકોવળી ગંગાજી માયની પાલખી કરાવી આપવા માગણી કરવા લાગ્યા. તી સ્વ. માતુશ્રીનો હુકમ થતાં પાલખીનું માપ મેં લઈ લીધું અને બનશે તો કરી આપવા કહ્યું હતું. ગોર મહારાજને જે મળ્યું તેનાથી સંતોષ રાખવાનું કહી અમે અહિંથી બપોરે બે વાગે ઉપડ્યા. અમારો મુકામ ભેરવચટ્ટી કરવા વિચાર હતો પણ અત્રે ચટ્ટીની વ્યવસ્થા સારી નહિ હોવાથી તથા વખત પુષ્કળ ફાળવેલ હોવાથી ધરાલી થોભવાનું નક્કી કર્યું. ગંગાત્રીથી ભેરવધાટી લગભગ છ માઈલ થાય છે પણ તે રસ્તો ઘણીજ ઝડપમાં અમોએ કાપ્યો હતો. સાંજના સાતને સમયે સર્વે સુખરૂપ ધરાલી પુગ્યા અને અત્રે સાંજના આવેલા હોવાથી અમોને જગ્યા પણ થોડી મળી હતી. એક રૂમ ઉપર મલ્યો હતો જેમાં તી. સ્વ. બાઈ વીજેરે ઉતર્યા હતાં અને નીચેને મળેલે લોખંડીમાં અમે સર્વ સુતા હતા. ઉધાડામાં ઠંડી વધારે લાગતી હતી. રાતના ચાહ કરી પીધી હતી. આજની અમારી મંજલ ૧૨ માઈલની હતી અને સર્વે હું પગે ચાલી ગયો હતો. સાંજના ભેરવધાટી અને ધરાલી વચ્ચેનો ભાગ મહાબલેશ્વરનું સ્મરણ આપતો હતો. ટાઇગર પાથથી મુંબઈ પોંદિટ જતાં જેવી ઝાડી તથા રસ્તો મહાબલેશ્વરમાં છે તેવીજ ઝાડી તથા રસ્તો હતાં.

પ્રથમ વૈશાખ વદી ૧૩ તા. ૧૧-૫-૧૫ મંગળવાર.

આજ રોજ ધરાલીથી સુકી ચટ્ટીપર જવા માટે સવારે છ વાગતા ઉપડ્યા હતા અને ૧૧ વાગે ત્યાં પુગ્યા હતા. ધરાલીથી સુકી ૮ માઈલ થાય છે અને તે સર્વ હું પગે ચાલી ગયો હતો. વાટમાં ચડાઇ ગંગાજીનો પુલ દેવદારનું વન હરસીલ ચટ્ટી તથા હરસીલનો બગીચો તથા બંગલો તથા ઝાલા ગામ વીજેરે આવ્યાં હતાં. ઝાલા ગામના ખેતરમાંથી અમોએ તાળાં મોટાં બોટાં લીધાં હતાં અને તે પણ મહાબલેશ્વરના જેવાં લાલ હતાં. મીઠાશમાં પણ સારાં મળેનાં હતાં. અખરોટના જંગલમાં પહાડી લોકો અખરોટનો મેલો (મગજ) સફેદ

આસ્તા જેવો વેંચતા હતા અને અમોએ તે થોડો ખરીદી તેને ધન-સાક્ષ આપ્યો હતો. વાટમાં ખચચરો તથા બકરાંઓ સામાનથી લાદેલાં મળ્યાં હતાં. સુકી ચટ્ટીમાં આવ્યા ત્યારે જે સાધુ બીમાર હતો અને જેને જતી વખતે એક ધામળી આપી હતી તે આપડો અંતઃકાળપર પડ્યો હતો. તે ખુલ્લી જગ્યામાં પડેલો હોવાથી તેને અંદર ચટ્ટીના ભાગમાં લેવા મોદીને કહ્યું પણ તેમ કરવાથી તેને ઠંડી લાગશે તેમ કહેવાથી તેને ખુલ્લામાં સૂર્યના તડકામાંજ રાખ્યો. થોડી વાર બાદ બટ માવજી એ તેને પાણી પાતું અને ત્યાર બાદ સાંજના તે રામશરણ થયો. તેને કોઈ અવલ મળે નહિ પહોંચાડતા હોવાથી મોદીને દમદારી દેવી પડી હતી અને છેક સંધ્યાને સમયે કાયદાસર પંચ કરી મોદીએ તેની લાશને એક ગાંસડીમાં બાંધી ગંગાજીમાં દફન કરાવી હતી. શેઠ માધવજી દામોદર ઠાકરસીનો સંગ ગંગનાણી આવતી કાલે આવી પુગવાનો હોવાથી અને અમો પણ ત્યાં આવતી કાલે પહોંચવાના હોવાથી અમોએ જગ્યા માટે શકુને વહેંચા મોકલી આપ્યો હતો અને રાતના ચાહ પી થોડીવારે અમો સુષ રહ્યા હતા.

પ્રથમ વૈશાખ વદ ૧૪ તા. ૧૨-૫-૧૫ બુધવાર.

આજરોજ સુકી ચટ્ટીથી ગંગનાણી (બ) ચટ્ટી પર જવા માટે સવારના સવા છ વાગતે નીકળ્યા હતા અને ૧૧ વાગતા ગંગનાણી પુગ્યા હતા. આજની મંજલ ૧૦ માઇલની હતી અને તે સર્વ હું પગે ચાલી ગયો હતો. આજે કુદરતની લીલા અજબ દેખાતી હતી અને મંજલ કાપતાં લેશ માત્ર પણ થાક લાગતો નહોતો. ગંગનાણી ત્રણેક માઇલ દુર હશે તેટલામાં પહાડપરથી એક પથ્થર ગબડતો ગબડતો આવ્યો અને અમેાનં પસાર થઇ ગંગાજીમાં પડ્યો. ઈશ્વર કૃપાથી ગોરનાં મણસો ગોર તથા હું સહેજમાં અચવા પામ્યા હતા. વાટમાં ભોટીયા લોકો પાસેથી એક ગરમ ઉનની પટ્ટી ૩ હ) માં લીધી અને તે ૧૭ હાથ લાંબી હતી. તેનો મેં યનુસ કરાવ્યો અને આજી બાજી રેશમી પટ્ટી લગાવી હતી. બખ્તરમાં બતાવતાં તે રંગની કીંમત રૂ. ૪૦) થી ૫૦) અંકાણી હતી. ગંગનાણી ચટ્ટી પાસેથી રૂ. ૧૨) ની ૧૮ હાથ

વાલી પટ્ટી માવજીએ લીધી અને અમારી પટ્ટીઓ જોઇ તી. સ્વ. બાઇએ બે તથા ટમુંમાસીએ એક પટ્ટી લીધી. એક તૈયાર ગરમ બનુસ રૂ. ૫) માં સફુએ લીધો પણ તેણે નહિ રાખવાથી તે મેં રાખ્યો હતો, ગંગના-ણીમાં અમારા પુગવા અગાઉ શેઠ માધવજી દામોદર ઠાકરશી વીગેરે સર્વ આવી પુગ્યા હતા. અમોને પણ સારી જગ્યા મળી હતી. તેઓ સર્વને અમો અત્રે મલ્યા હતા અને બહુ આનંદ આવ્યો હતો. શુશીત્રાબાઇને અત્રે જમવા માટે નોતર્યો હતાં. બહારના ભાગમાં એક યુરોપીયન પાદરી બે બાનું સાથે ઉતર્યો હતો અને તે ગંગોત્રી શીકાર માટે જતો હતો, રાતના અમો તેમજ માધવજીશેઠનાં માણસોએ ભજનનો જલસો છેક મોડી રાત સુધી જમાવ્યો હતો. અને ત્યાર બાદ સર્વ નીરાંતે સુઇ રહ્યા હતા.

પ્રથમ વૈશાખ વદ ૧૪ તા. ૧૩-૫-૧૫ ગુરુવાર.

આજરોજ ગંગનાણીથી ભટવાડી જવા માટે ૬૫ વાગે સવારના રવાના થયા અને ભટવાડી મુકામે ૧૧ વાગે પહોંચ્યા. માધવજીશેઠ વીગેરે પણ સુકી ચટ્ટી જવા માટે અમારી માફક સવારના પહોરમાંજ ક્ષિપ્યા હતા. આજની અમારી મંજલ દસ માઇલની હતી અને તે સર્વ હું પગે ચાલી ગયો હતો. વાટમાં ગંગાજીનો મોટો ઝુલો આવેલો તે પસાર કરી ચડ ઉતરી રસ્તે પડ્યા હતા. એક જગ્યાએ લાકડાનો કામ ચલાઉ પુલ જે પથ્થરના પડવાથી ટુટી ગયો હતો તેથી તે રસ્તો પડતો મુંકી નીચેના ભાગમાં થઇ જરા આડો રસ્તો લઈ અમો સીધી વાટે પુગ્યા હતા, અને ખુકી ઉર્ફે સત્યનારાયણ ચટ્ટી પર જરા વીશ્રાંતી લીધી હતી. ત્યાંથી આગળ વધતાં પાછો એક પુલ વટાવી ભટવાડી પુગ્યા હતા. અહિં અગાડીની માફક બે ઓરડી મલી હતી, અને સાધુ લોકોની ગડદી વધારે હોવાથી રસોઇ પાણીની તજવીજ ચટ્ટીના સામેના ભાગમાં સરકારી મકાનમાં રાખવી પડી હતી. ભોજન લીધા બાદ જે દાગીના ગંગોત્રી જતી વખતે મોદીના હવાલામાં સોંપ્યા હતા તે પાછા તેની પાસેથી અમોએ સંભાળી લીધા. ચટ્ટીની બહારનો ભાગ ચીકાર ભરાઇ જવાથી બે ઓરડીમાં બંધાનો સમાવેશ સ્ત્રવા કારવવાનો થઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી

ત્યાં અગાડી આવેલો ટેહરી રાજ્યનો એક ડાક બંગલો તેના રખેવાળ પાસે ઉધડાવ્યો અને તેમાં અમો ગયા. આ બંગલામાં ચાર ઓરડા તથા એક ઓશરી હતાં. બે ઓરડા એક રાજ્યના નોકરે દબાવ્યા હતા અને બીજા બે અમોએ રાખ્યા હતા. રાજ્યના નોકરે જરા ધાંધલ મચાવી હતી પણ સર્વનું મન રંજન થયેથી કશો વાંધો આવ્યો નહોતો. અત્રે મહાદેવના દહેરામાં શંકરનાં દર્શન કર્યાં હતાં. રાતના ચાહ બનાવી હતી પણ દૂધની આજે મારામારી હતી. જેમ તેમ કરી થોડું દુધ મેળવ્યું હતું અને તે બધાની ચાહમાં પુરું પડે તેમ નહોતું. આથી અમોએ જેને ચાલી શકે તેમ હતું તેને માટે નેસલ્સ કંન્ડેન્સડ મીલ્ક વાપર્યું હતું અને જેને નહિ ચાલી શકે તેમણે દુધ વાપર્યું હતું. ધર્મશાળાના સંબંધમાં જણાવવાનું કે જે લોકો ધર્મશાળા બંધાવે છે તે સાર્વજનિક ઉપયોગને માટે માટે હોવાથી સારા ગૃહસ્થને તેવી જગ્યામાં ઉતરતાં બહુ અડચણ પડે છે તેથી સારા ગૃહસ્થને માટે આવા ડાક બંગલા જેવાં મકાન બંધાવે તો ઘણાં આવકારદાયક થઈ પડે.

પ્રથમ વૈશાખ વદ ૦) તા. ૧૪-૫-૧૫ શુક્રવાર.

આજરોજ ભટવાડીથી છુંણા ચટ્ટી માટે સવારના ૬ાા વાગતા ઉપજ્યા હતાં અને છુંણા મુકામે ૧૧ાા વાગતા પહોંચ્યા હતા. ભટવાડીથી છુંણા ૧૦ માઈલ થાય છે, જેમાં હું સાત માઇલ પગે ચાલ્યો હતો અને ત્રણ માઇલ જપાનમાં ગયો હતો. ભટવાડીથી પ્રથમ મનીરી ચટ્ટીવાલી સડક એક માઇલ સુધી આવી અને ત્યાર પછી ડાબે હાથે ક્ષેદરનાથ તરફ જવાનો રસ્તો ફાટેલો હોવાથી અમો તે રસ્તા પર ગયા. અહિં ગંગાજી-પરનો જીર્ણ લાકડાનો ઝુલો પસાર કરી અમો રસ્તે પડ્યા. અહિંથી ગંગાજી જમણા હાથે થયાં અને અત્રેથી તે જુદાં પડતાં હોવાથી આચ્છમન માર્જન વીગેરે કરી લીધું તથા ગંગાજીના પવિત્ર જળમાં અમારી જેષ્ટીકા પણ ઝોળી લીધી. જપાનમાં બધાં કુલ સુધી બેઠાં હતાં અને પછી રસ્તો અવડ ચવડનો તથા ચડ ઉતરનો આવતો હોવાથી બધાં પગે ચાલતાં હતાં. આ ઝુલો પાસે એક દુકાન હતી જેમાં શ્રી જગન્નાથજીના પંડ્યા લોકોએ નીવાસ કર્યો હતો. આગળ વધતાં

- ઘઉં તથા ભાતનાં ખેતરો તથા નદી નાળાંઓ આવ્યાં હતાં તે વટાવ્યા બાદ સૌર નામના ગામમાં થઇને એક મોટા નાળા પાસે આવ્યા હતા. સૌર ગામ જેવું દુરથી લાગતું હતું તેવું પાસે જતાં ખીલકુલ લાગ્યું નહિ. અત્રે મ્યુનીસીપાલીટી નહિ હોવાથી ઉકરડાના જંગ જામ્યા હતા અને ચોમેર ગંધ ફેલાઈ રહી હતી. અહિંના લોકો આવી હવામાં કેમ રહી શકતા હશે ? નાળાનું પાણી મીઠું મધુર અને સ્વચ્છ હતું. આ નાળા-પર ઝુલો નહિ હોવાથી સર્વે લાકડી ટેકાવી તે પસાર કર્યું હતું, અને ફેટલા કે જપાનમાં પસાર કર્યું હતું. સાંમે કાંઠે આવ્યા બાદ જરા વિશ્રાંતી લઇ ઠુંગો પાણી કરી લીધાં કારણ કે અહિંથી હુંણા જતાં કોઇ ઠેકાણે પાણી આવતું નથી, અને ચડાઇ પુષ્કળ હોવાથી પાણીની તૃષા ધણીજ લાગે છે. ઉંટની માફક પાણી પેટમાં ભરી અમો હંસ ગતીએ ચાલવા માંડ્યા. અહિંથી માત્ર ચડાઇ અને ચડાઇજ હતી. દસ દસ અને પંદર પંદર મીનીટે જાતીમાં શ્વાસ ભરાઈ જતો હતો અને વીસામે લીધા વગર છુટકો થતો નહિ. આજની ચડાઇ જાતી સરસી હતી અને જે લોકોએ પાણી પીધું નહિ હતું તેમને આપદા વેઠવી પડી હતી. ઉપર ચડતાં એક મોદીની દુકાન જે ગાય ભેંસના ગોઠા જેવી ચટ્ટીમાં હતી ત્યાં આવી પુગ્યા, અને બધાએ સારી પેઠે વિશ્રાંતી લીધી. જપાની કુલી તથા ખીજા લોકો કે જેને જીખ લાગી હતી તેમણે મોદીને ત્યાંથી સાતુ લઈ ખાધો અને મોદીએ છેક ઉપર વાસની એક નાળામાંથી બાંયુની પરનાળીકા વાટે જે પાણી અહિં આવતું હતું તે પીધું. પાણી ધણુંજ થોડું થોડું આવે છે અને તૃષા વાળો માણસ ઉપર જઇ પરનાલીકાનો સંબંધ તોડી પાણી લે દે તો પાણી નીચે ખીલકુલ આવતું નથી અને બુમરાણ મચી રહે છે. અહિંથી આગળ ચાલતાં શાક્ષા ગામ આવે છે. તેમાં થઇને અમો પસાર થયા હતા. અહિં રસ્તો સીધો ચડતો સાંકડો અને વીકટ છે અને ચડતાં ચડતાં નાકમાં દમ આવી જાય છે. ગરમી પણ સખત લાગતી હતી અને પરસીનાનાં ઝરણાં શરીરમાંથી ફૂટવા લાગ્યાં હતાં. આખરે મહામહેનતે એક નેસ કે જ્યાં ચોમાસામાં જનવર બંધાય છે ત્યાં આવી પુગ્યા. અહિંથી જરા જરા ઉતરાઇ આવી હતી, અને સાથે ધાતું જંગલ પણ

આવવા લાગ્યું. આ જંગલ અતિશે ઘાટું છે. તેમાં ગગનસાથે વાત કરે તેવા મોટાં ઝાડો છે જેથી ખરે મધ્યાને પણ સૂર્યને પોતાના પ્રયંડ કીરણ અંદર ફેંકવામાં મુશી બની નડે છે. અહિં જે ઝાડો ઉગે છે તે પાછાં પોતાની જગ્યાએજ મરે છે અને તેને કોઇ ઉઠાવી દૂર કરી શકતું નથી. ઝાડનાં જાડાં મોટાં થડો આડા અવળાં રસ્તામાં પડેલાં હોવાથી તેની નીચે થઇને અગર થડપર ચડીને અમોને જતું પડતું હતું. આડું જંગલ મેં મારી છાંદગીમાં કદી જોયું નથી. ખરું હિમાલયી જંગલ આજેજ જોવામાં આવ્યું. આજની ચડાઇ ત્રણ સાડા ત્રણ માઇલની હતી પણ તે ચડતાં દીવસે તારા દેખાણુ હતા. આખરે જેમ તેમ કરી છુંણા ચડીપર બપોરના આવી પહોંચ્યા. અહિં ધીચ જંગલમાં ભેંસના તમેલા જેવી બે ચડીઓ છે તથા એક જુની ધર્મશાળા છે. આ જુની ધર્મશાળા અંદર જગન્નાથના પંડ્યા લોક ઉતર્યા હતા અને તેમણે અમોને બે ખોલી કાઢી આપવાથી અમોએ અમારો ગુજરો સાંકડ મોકળે કરી લીધો. સામેથી સાધુઓને જરા ટંઠા બાદ ખસેડ્યા અને સામાન ગોઠવ્યો. જગન્નાથના પંડ્યા લોકોએ ભાંગ બનાવી હતી અને અમે જરા જરા લીધી હતી ધર્મશાળામાં કુલે ચાર પાંચ ઓરડાઓ છે અને તે લગભગ અંધારા, ભેજવાળા અને ચાંચડોથી ભરપૂર છે. પાણી ધર્મશાળા પાસેજ છે. મોંઘો સોંઘો પણ સીધો સામાન મલી શકે છે જમીન ભેજ વાળી હોવાથી મુસાફરીના ખાટલા જેની પાસે હોય તેમને ઉપયોગ કરવા કહ્યું હતું પણ કોઇએ તે નહિ વાપરતાં હમેશની માફક પથારી પરજ સર્વ સુતાં હતાં. જેની પાસે મુસાફરીના ખાટલા હોય તેમણે ખાસ તે સાથે લેવાના કે જેથી આવી જગ્યાએ તે ખપ લાગે. સાંજના વાદળાં ચડી આવ્યાં હતાં અને ગાજવીજ સાથે વરસાદ આવ્યો હતો. રાતના ચાહ પી અમો સુઈ રહ્યા હતા પણ ઉંઘ બરાબર આવી નહોતી.

વૈશાખ શુદ્ધ ૧ તા. ૧૫-૫-૧૫ શનીવાર.

આજ રોજ છુંણા ચડીથી પગરીયાણા જવા માટે સવારના સાડા છ વાગતા ઉપડ્યા હતા અને પગરીયાણા બપોરે બાર વાગતા પહોંચ્યા હતા. છુંણાથી પગરીયાણા ૯ માઇલ થાય છે અને તે સર્વ હું ચાલીને

ગયો હતો. આજની વાટપણુ સખત ચડાઇની હતી તથા ધીચ જંગલમાં થઇ ગઈ કાલની માફક થડોપર થઇને તથા તેની નીચે થઇને અમોને જવું પડ્યું હતું આજના પહાડમાં વન લીલા જેવા જેવી હતી. કુદરતે પોતાની અધી ખુબી અહિં વાપરી હોય તેમ લાગતું હતું. આજનું વન વિશાળ હતું અને વચમાં વચમાં બાગ બગીચા જેવું આવતું હતું, કુશળ માળીઓ ગમે તેટલી માથા કુટ કરે પણ આ બગીચા જેવો બગીચો તેઓ કદી બનાવી શકતા નથી તરેહ તરેહનાં ફૂલોના ગલીયાઓ જ્વરામાં આવતા હતા અને બહુજ શુશોભીત લાગતા હતા. ઇશ્વરને વનમાળી આટલાજ માટે કહેવામાં આવતો હશે, કારણકે આ વનમાળીની કારી આગળ આપણે બધા હેંક છીએ. આ પુષ્પના મેદાન આગળ એક ભેંસોનું ઝુપડું આવ્યું હતું અને ફેટલાકોએ અહિં દુધ પીધું હતું. ત્યાંથી અગળ વધતાં રંગબેરંગી પીળાં ઘોળાં આસમાની પુષ્પોના કુદરતી ગલીયાઓ આવ્યા હતા અને તમામ જગ્યા લીલી જમ નજરે પડતી હતી. બાબુના અરફમય પગડોની હાર તેની શોભામાં વૃદ્ધી કરતી હતી. અહિંથી આગળ ચાલતાં ઉતરાઇ આવી હતી અને તે એકદમ સીધી ઉતરાણુ હોવાથી જરા વીશમ હતી. વીશમ વાટ તથા તડકો હોવાથી લોકો થાકી જાય છે પણ ઝાડી બહુ હોવાથી ગરમી લાગતી નથી અને ઠંડે કાંઠે જે આનંદથી રસ્તો કપાય છે. આખરે બાર વાગે પગરીયાણા ચડીપર પુગ્યા. અહિં ચારેક ઝુંપડાં છે જેમાં એક પથ્થરનું તથા બીજાં કાચાં છે. પાકામાં મોટીનો નીવાસ હતો. ચડીનાં જાપરાં સ્લેટના પથ્થરને બદલે ઘાસથી જવાચેલાં હતાં જેમાંથી પથારીપર કોઇ કોઇવાર જીવજંતુઓ નીચે ખરતા હતા. અત્રે ટમુંમાસીને તાવ આવી ગયો હતો પણ રાતના ઉતરી ગયો હતો. જંગનાથજીના પંજ્યા લોકોની ભાંગની પ્રસાદી લીધી હતી અને તેમણે અહિંના પહાડી લોકો પાસેથી શ. ૪) માં જે કુતરો લીધો હતો તે દરકત ન હોય તો અમોને વેંચાતો આપવા કહ્યું. કુતરો વચમાં કેવળ નાનો હતો અને સીંહના બચ્ચાંની માફક લાગતો હતો. તેને કુતરો ધણી ગમતો હોવાથી તેમણે આપવા ના કહી. અત્રે સતાવરી, વજી દંતી, ભુતચોટ, રીંગાલ તથા દેવદારનાં છોડો તથા ઝાડો ધણાં છે. રીંગાલને

ઉદ્યોગ અત્રે પહેલાં સારો હતો. તેના કાગળો બનતા હતા પણ વિલાય-
તના વેપારને ઘોંઘા પુગે તેટલા માટે આ ઉદ્યોગને ખીલવવામાં આવ્યો
નહિ અને તેને ખીલકુલ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું નહિ. જો તેના
તરફ લક્ષ આપવામાં આવ્યું હતે તો કાગળને માટે આપણે ખીજા દેશો-
પર આધાર રાખવો પડતે નહિ. હાલ તો માત્ર રીંગાલની સાદરીઓ
બનાવવામાં આવે છે અને તે ઉત્તમ પ્રકારની હોય છે. અત્રે પક્ષીઓ
મીઠો મધુરો અવાજ કરે છે અને કાનને ઘણા પ્રીય લાગે છે. આજને
દેખાવ ઘણો દીલ પસંદ હતો અને આજની ચટ્ટી પણ ઠીક જગ્યાએ હતી.
પાણી પાસે હોવાથી કશી આપદા પડતી નથી. મોદીની દુકાનમાંથી મોંઘો
સોંઘો પણ સીધો સામાન મલી શકે છે અને દુધની મુશીબતી
અહિંથી હવે સદાને માટે દુર થાય છે. રાતના ચાહ પાણીપી સુધ
રહ્યા. હતા અને બે દિવસથી સખત ચડાઈ ચડવાથી શ્રમને લીધે ઉંગ
પણ ઠીક આવી ગઈ હતી.

વૈશાખ શુદ્ધ ૨ તા. ૧૬-૫-૧૫ રવિવાર.

આજ રોજ પગરીયાણા ચટ્ટીથી ઝલોચટ્ટી જવા માટે જમી
કારની બપોરે ૧ વાગે ઉપજ્યા હતા અને ઝલો ચટ્ટીએ સાંજના પાા વાગતા
પહોંચ્યા હતા. પગરીયાણાથી અમારે ખુદ્દા કેદાર જવાનું હતું પણ અમુક
અડચણને સબબે વચ્ચમાં ઝલો ચટ્ટીનું મુકામ રાખવું પડ્યું હતું. અને
તે ચટ્ટી નજદીક હોવાથી જમી ખાઇ પીને સર્વ ઉપજ્યા હતા. પગરી-
યાણાથી ઝલો ચટ્ટી પાા માઇલ થાય છે અને તે સર્વ હું પગે ચાલી ગયો હતો.
ઝલો ચટ્ટીમાં ગાયના ગોઠા જેવાં ત્રણ જાપરાં છે અને અમો પુગતાં એક
જાપરાંમાં જરા મુશ્કેલીથી જગ્યા મેળવી શક્યા હતા. કારણ કે સવારના
આવેલા યાત્રીઓથી ચટ્ટી ચીકાર બરાઈ ગઈ હતી. જપાની કુલી તથા ખીજાં
માણસોને બાલગંગાના કીનાપર ખુલ્લામાં પડી રહેતું પડ્યું હતું. આજની
વાટમાં પ્રથમ ૧૧ માઇલની સખત ચડાઇ આવી હતી અને ત્યાર બાદ
ચાર માઇલની સખત લપસી જરાય તેવી ઉતરાંણ આવી હતી. વાટમાં
રંગબેરંગી ફુલના ગલીયા તથા નાળાંઓ આવ્યાં હતાં અને કેટલીક

જગ્યાએ ચંદન તંથા અગરના જેવી વાસ આવતી હતી. ઉતરઘે વખતે ધણુંજ સંભાળવાનું છે અને આસ્તે આસ્તે લાકડી ટકાવી ઉતરવું પડે છે. ચીડનાં ઝાડ ઉતરાધમાં ધણું આવે છે અને ઝાડ પરથી ખરી પડેલી સળીઓ લપસણી હોવાથી જો પગ તેનાપર વગર સાંવયેતીથી પડે છે તો લપસી જવાય છે. આજની ઉતરાંજમાં હું તથા ખીજ એક બે જણા લપસી જવાથી જરા પડી ગયા હતા પણ ઇશ્વર કૃપાથી અમારામાંના કોઇને વાગ્યું હતું નહિ, તથા કશી ઇજા થઇ હતી નહિ. ઝલો ચટ્ટીની પાસે બાલગંગા નામની નદી વહે છે. અત્રે સીધો સામાન તથા દુધ વીગેરે મળી શકે છે પણ અમારે જમવાનું નહિ હોવાથી રાતના આઠ પી સુઇ રહ્યા હતા. અહિં દારૂ હલદીનાં ઝાડ ઘણાં છે અને અમારા પાસે જે કાયનો હતો તે વતી એક ઝાડમાંથી થડ ખોદાવી કટકો લીધો હતો. દારૂ-હલદી પછાડાટ તથા સોજા વીગેરે પર ધસી ચોપડવાના કામમાં આવે છે.

વૈશાખ શુદ્ધ ૩ તા. ૧૭-૫-૧૫ સોમવાર.

આજ રોજ ઝલોચટ્ટીથી બુદ્ધકેદાર જવામાટે સવારના ૬૫૫ વાગતાઃ ૬૫૫યા અને સવારે ૬૫૫ વાગતે ત્યાં પુગ્યા હતા. ઝલોચટ્ટીથી બુદ્ધકેદાર માત્ર ૩૫ માઇલ થાય છે અને તે સર્વ હું પગે ચાલી ગયો હતો. આજ નો રસ્તો બહુ વીકટ નહિ હતો. પ્રથમમાં જરા ચડાઈ આવી હતી અને પછી વાટ સપાટ આવી હતી, અને બાળગંગાને કીનારે કીનારે હતી. બાળગંગા ઝલોચટ્ટીમાં ડાખી બાળુ હતી અને બુદ્ધકેદાર પુલપર થઇને જવું પડતું હોવાથી તે છેક સુધી જમણી બાળુએ રહે છે. વાટમાં કુદ્રતી દેખાવો સારા મળના હતા અને એક જગ્યાએ મોટા મંદરજી મળ્યા હતા. બુદ્ધકેદારમાં બાળગંગા અને ધર્મગંગાનો સંગમ છે અને તે ધર્મપ્રયાગના નામથી ઓળખાય છે. અહિં સર્વે સ્નાન કરી શ્રી બુદ્ધકેદારનું પુજન કરવા ગયા હતા અને બેઠ વીગેરે ધરી હતી. અત્રે ટેહરી નરેશનાં કુળમાતા રાજરાજેશ્વરી માતા છે અને એક જુના પુરાણા મકાનમાં છેક ખીજે મળેલે ખીરાજે છે. મકાન તદન હાલહવાલ સ્થિતિમાં છે અને પોતાની કુળમાતાના મકાનની મરામત કરવા સરકાર કેવળ બેદરકાર હોય તેમ લાગ્યું. રખેને આધુનીક પવન તેમને પણ

જાગ્યા હોય. યુદ્ધકેદારનું લીંગ પસરાયેલું છે અને મોટું છે. અત્રે બીજી પલ્લુ મુર્તિઓ મંદીરમાં ધણી છે. આ ગામ પહાડી ગામોમાં શહેર તરીકે લેખાય છે અને ખાવા પીવાની તમામ ચીજો મલી શકે છે. આ ગામ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. જે જગ્યામાં અમો ઉતર્યા હતા તે યાત્રીનું રહેવાનું, તથા અમારી સામેના ડુંગરમાં કે જ્યાં ચમાર તથા મોચી લોકો રહે છે તે અને ત્રીજું જ્યાં ત્યાંના મુળવતની લોકો રહે છે તે. અત્રે પગરખાં સારાં અને છે અને આજ રોજ અખાત્રીજ હોવાથી અમારી સાથેના આમણાને જોડા આપ્યા હતા, તેમજ માંણસોને પણ અપાવ્યા હતા. અહિં ખેતરો ધણાં છે અને તેમાં ઘઉં તથા ચોખાનો પાક પુરકળ થાય છે. રાતના જે ધર્મશાળામાં અમો ઉતર્યા હતા ત્યાં સીધપુરના એક સાધુસાથે જરા બપોડો જામ્યો હતો, અને થોડી ધણી તકરાર બદ તે સમી જવા પામ્યો હતો. કમ નસીએ ટુંમ્માસીને આજે હીસ્ટીરીયા આવ્યું હતું, અને થોડી વારે તે શાંત પામ્યું હતું. જે ધર્મશાળામાં અમો ઉતર્યા હતા તેમાં ઉપરની તથા નીચેની મલી જ ખોલી અમોએ રાખી હતી. ગાનારા તથા નાચનારાઓ આવ્યા હતા તેને ધનામ વીગેરે આપ્યાં હતાં તથા જે આમણુ અહિંનો ગોર થયો હતો તેને રૂ. ૫) પાંચ પકડાવી આપ્યા હતા. અહિં કુતરાઓ સારા જોવામાં આવ્યા હતા પણ હજુ અમારે ઘણું ફરવાનું હોવાથી તથા અગાડી સારા કુતરા મળશે તેવું કહેવાથી અમોએ અહિંથી કુતરાની ખરીદી કરી નહિ. સુરતવાળા યાત્રી જે ઉતરકાશીથી અહિં સુધી અમારી સાથે સાથે ચાલતા હતા તેઓ એક બે દિવસ વધારે રોકાવા માટે અહિંજ રહ્યા. યુદ્ધકેદારના માનમાં લાડનું ભોજન કરેલું હોવાથી રાતના ધસધસાટ નીંદ્રા સર્વને આવી ગઈ હતી. ગોરની બાજતમાં જણાવવાનું કે આવી નાની નાની જગ્યાએ ગોરપડું આમણુને આપવાથી સંજ્યા વધી જાય છે તો તેવી જગ્યાએ નામની દક્ષણ આપી અલગ થઈ જવું બહેતર છે.

વૈશાખ શુક્ર ૪ તા. ૧૮-૫-૧૫ મંગળવાર.

આજ રોજ યુદ્ધકેદારથી લોટ ચટ્ટીએ જવામાટે સવારના ૯ વાગે ઉપજ્યા અને ત્યાં બપોરે બે વાગતા પુજ્યા હતા. આજની મજલ ૧૧

માઈલની હતી અને તે સર્વ પેદલ જવા વિચાર હતો પણ એકાદ માઈલ ચાલ્યા બાદ પગમાં કાંટો ભોંકાવાથી જપાનનો આશરો લેવો પડ્યો હતો. બુઢકેદાર છોડ્યા બાદ ધર્મગંગાનો પુલ આવ્યો હતો અને કેટલાંક નાળાંઓ પણ આવ્યાં હતાં. આજની વાટ જરા ચડાંબુવાળી હતી પણ એકંદરે રસ્તો સારો ધાટી છાંયામાંથી પસાર થતો હતો. આજના જંગલમાં બાસ્કેટ શેષપનાં ક્રૉટ્સ જોવામાં આવ્યાં હતાં અને તે અનહદ શુશોભીત લાગતાં હતાં. આ જંગલમાં જંગલી જનવર તથા બાહુ એટલે રીંછ વીગેરેની ધાસ્તી રહે છે પણ ધનુર કૃપાથી અમોને કોઈનો સમાગમ થયો નહોતો, હિમાલયના પહાડમાં જંગલી પ્રાણીઓનો વસવાટ છે પણ યાત્રીઓ નૃથામાં જતા હોવાથી તેઓ દેખાવ દષ્ટ શકતાં નથી. ભોટ મુકામે પુગતાં અમાને ચટ્ટી સારી મળી હતી અને દહીં સાઈ મળતું હોવાથી અહિં મેં કઠી પણ બનાવી હતી અને તે સારી બની હતી. અત્રે પાણીનું ઝરણું તદ્દન પાસે હોવાથી કશી આપદા પડતી નથી. ચટ્ટીમાંથી જરા નીચે ગામનો દેખાવ પણ સુંદર લાગતો હતો. રાતના ચાહ દુધ પી સર્વ સુષ્ટિ રહ્યા હતા. અત્રે ઠંડી જરા વધારે લાગવા માંડી હતી.

વૈશાખ શુદ્ધ ૫ તા. ૧૯-૫-૧૫ બુધવાર.

આજ રોજ ભોટ ચટ્ટીથી ગવાણા મુકામે જવા માટે સવારના ૬૫ વાગતા ઉપડ્યા અને ૧૧ વાગે ત્યાં પુગ્યા હતા. આજની મંજલ ૧૦ માઈલની હતી અને એક માઈલ પેદલ જવાથી પગમાં દર્દ થવા લાગ્યું જેથી બાકીનો ભાગ જપાનમાં ગયો હતો. વાટમાં ટેલરીથી આવતો રસ્તો મલ્યો હતો તથા ભૃગુગંગા જોરથી વહેતાં જમણા હાથ પર આવ્યાં હતાં. ખેતરમાં ચોખાના છોડ લીલા જમ જેવા નજરે પડતા હતા. ભૃગુ ગંગા પાસેનો રસ્તો ટુટી જવાથી આડે રસ્તે થઈ ગંગાપરનો પુલ વટાવી અમે સામે કિનારે ગયા હતા અને ત્યાં શ્રી રામચંદ્રજીના મંદીરમાં દર્શન કર્યા હતાં તથા મંદીરની પાસે જે વજ્ર ઉગી હતી તે થોડી લઈ લીધી. અત્રે ભૃગુગંગાએ તપ કર્યું હતું અને તેમને માટે ગંગાજી ખાસ અત્રે પધારેલાં એમ ગોર મહારાજ કહેતા હતા. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં કેટલાંક નાળામાં થઈને અમોને પસાર થવું પડ્યું હતું, અને પછી

થોડી ચડાઇ ચડી મુકામે પુગ્યા. આજની ચડી સારી હતી અને ઠંડી બહુ ન લાગે તેટલા માટે તેના છાપરાં જરા નીચાં હતાં. સાંજના વરસાદનું ઝાપટું આવ્યું હતું અને તેણે ઠંડીમાં વધારો કર્યો હતો. અળવીનાં પતાં અહિં મળતાં હોવાથી ભજી યાંની નવી વાની બનાવી હતી. અત્રે મોદીખાનું મોંઘું મળે છે પણ બધુંએ મલી શકે છે. અમારો કોમ્મ માણસ ઝંડીની અંદર જંગલ ગયેલો હોવાથી તેનો લોટો સીપાઇએ લઈ લીધો હતો અને તેને વીવેકથી પાછો આપી દેવા કહેતાં તેણે તેમ કર્યું હતું અને બદલામાં સરકારના અમુલ્ય બે શબ્દ થેન્કયુ કહી પાછા અમો ઉતારે આવ્યા હતા. રાતના ઠંડીએ પોતાનું જોર બતાવ્યું હતું પણ તાપણું કરેલું હોવાથી તે કમી લાગતી હતી. અત્રે ગામ અને ચડી લગભગ એકી જગ્યાએ છે જેથી વસ્તી પણ ઠીક લાગે છે. આજુબાજુ ખેતરો છે જેમાં ત્યાંના વતનીઓ ધાન્ય નીપજાવે છે, રાતના અમો જલદી સુઈ ગયા હતા કારણ કે આવતી કાલે લાંબી મંજલ હોવાથી તથા સખત ચડાઇ ચડવાની હોવાથી અમારે જેમ બને તેમ જલદીથી ઉપડવાનું હતું.

વૈશાખ શુદ્ધ ૬. તા. ૨૦-૫-૧૫ ગુરુવાર.

આજરોજ ગવાણા ચડીથી પવાલી જવા માટે ચાહ પાણી પી સવારના ૬ા વાગે ઉપડ્યા અને પવાલી મુકામે સાંજના ૪ વાગે પહોંચ્યા હતા. ગવાણાથી પવાલી પંદર માઇલ થાય છે પણ વાટ લાંબી ચડાઇવાળી તથા વીશમ હોવાથી ૩૦ માઇલ જેટલી લાગતી હતી. બધો રસ્તો ચડાઈતો જ હતો. જોકે તે ચડાઈ છુંણા તથા પગરીયાણા જેવી છાતી સરસી સખત નહિ હતી પણ લાંબી હોવાથી અને જરાપણ ઉતરાણ તથા સપાટ જમીન નહિ હોવાથી નાકમાં દમ આવી ગયો હતો. આજની વાટમાં પાણી પણ એક બે જગ્યાએ આવ્યું હતું. ગવાણાથી બે માઇલ પર પાણીનું પરબ એક મારવાડીએ રાખ્યું છે અને તે ઘણું જ આવકારદાયક છે. આ પરબથી બે ત્રણ માઇલ પર ગવાણા ભોડા નામની ચડી આવે છે અને ત્યાં ચડીથી જરા દુર નીચેના ભાગમાં પાણી મળે છે. અગાડી પાણી મળતું નહિ હોવાથી અહિં જરા ઢુંગો પાણી કરી પાણી પીવાય તેટલું પી લીધું હતું. અહિંથી આગળ ચડતાં એક જગ્યાએ પાણી મળ્યું હતું જે

ધણીજ ધીમી ધારે વહેતું હતું. સુર્ય પુર્ણ પ્રકાશથી તપતો હતો પણ
 ઝાડીને લીધે અમોને તાપ લાગતો હતો નહિ. અહિંથી આગળ ચાલતાં
 લીલા ધાસનું મેદાન આવ્યું હતું અને રંગભેરંગી ફુલોનાં મેદાન આવ્યાં
 હતાં. અહિં જરા વિશ્રાંતી લીધી હતી અને કુદરતની લીલા નીહાળી તૃપ્ત
 થયા હતા. આ જગ્યા બહુજ મનહર તથા રળીઆમણી છે અને એટલી
 ઉંચાઇપર આવેલી છે કે સામે દીસતા જન્મોત્રી ગંગોત્રી કેદાર તુંગનાથ
 તથા બદ્રીનાથના બરફમય પહાડોની સફેદ હાર ચોખી નજરે પડતી
 હતી, અને શ્રૃષ્ટીના સૌન્દર્યમાં વધારો કરતી હતી. કેન્દ્રાસ કે જ્યાં
 શંકરનો વાસ છે તે પણ અહિંથી સામે નજરે પડે છે. અહિંથી આગળ
 ચાલતાં મેદાનો પર થઇ અમો ચડી પર આવ્યા હતા. આજની ચડીએ
 સારી હતી. મોદીખાનું મોંધું મળ્યું હતું. સાંજના કરાનો વરસાદ
 પડ્યો હતો અને કરા ખારેકીયા બોર જેવડા મોટા પડ્યા હતા. છાપરાં
 તથા રસ્તા કરાથી છવાઇ ગયા હતા અને દેખાવ સારો લાગતો હતો.
 આ વરસાદનો ડોળ ધણો હતો પણ તે ઝાઝીવાર ટક્યો હતો નહિ. ઠંડી
 વધારે પ્રમાણમાં લાગતી હતી. આજનો પંથ વીશમ હતો અને ગોર
 મહારાજ કહેતા હતા કે “ કાબુલની લડાઇ અને પવાલીની ચડાઇ સરખાં
 છે. ” અહિંની કુદરતની લીલાનું વર્ણન જે કોઈ લેખક અહિં આવે તો તેને
 લખવાનું ધણું મલી આવે. પ્રથમ શ્રમ લાગવાથી જરા એકાદ કંઠાક
 આરામ લઇ જમ્યો હતો અને ત્યાર બાદ જરા ગપ્પાં સપ્પાં મારી અમો
 સર્વ નાંદાવશ થયા હતા. આજની મંજલ તમામ પગ પેદાજ કરી હતી.

વૈશાખ શુદ્ધ ૭ તા. ૨૧-૫-૧૫ શુક્રવાર.

આજરોજ પવાલીથી ત્રીજીગી નારાયણ જવા માટે સવારના
 ચાહ પાણી લઈ ફાા વાગતા ઉપજ્યા હતા અને ત્રીજીગી નારાયણ સાંજના
 સાડા ચારને સમયે પહોંચ્યા હતા. પવાલીથી ત્રીજીગી નારાયણ ચૌદ
 માઇલ થાય છે અને તેમાં દસ માઇલ હું પેદલ ગયો હતો અને બાકીના
 ચાર માઇલ જપાનમાં ગયો હતો આજની વાટમાં પ્રથમ દસ માઇલ
 ચડાઇ આવી હતી જ્યારે બાકીનો ભાગ ચડ ઉતરનો હતો, અને જરા

વીશમ હતો. પવાલી છોડ્યા બાદ કેટલાક ભાગમાં ડુંગરના બરડાપર થઇને જરૂં પડ્યું હતું. બરડો એટલે વચમાં ડુંગર અને આજુબાજુ ઉંડી ખાઈ. આ બરડા પરનો રસ્તો લગભગ છ ફીટ પહોળો અને એક માઇલ સુધી લાંબો હશે. કટકે કટકે મલી ત્રણથી ચાર માઇલ સુધી બરફમાં ચાલવું પડ્યું હતું. કોઇ કોઇ જગ્યાએ વચ્ચે ગાયડાં પડી ગયાં હતાં અને તેમાંથી નીચેના ભાગમાં ધોધમાર વહેતું પાણી જોવામાં આવતું હતું. આવાં ગાયડાં જ્યારે બરફમાં આવે ત્યારે તેની પાસેનો રસ્તો મુંકી જરા ઉપરના ભાગે જવામાં સલામતી સમાયેલી છે અને પાસે થઈ જવામાં જો ગાયડાનો ભાગ પગના ઠોકાથી પડે છે તો તેમાં આપણા જીવનું જીવન રહે છે. ચાલતાં ચાલતાં દસમાઇલ બાદ મગોમાડા નામની ચડી આવી જ્યાં સર્વને જરા વિશ્રાંતી લેવાની ફરજ પડી હતી. સર્વે નાસ્તા પાણી કરી લીધા અને ફૂલી તથા જપાનીએ મોદીને ત્યાંથી આટો લઇ રોટલા કરી ઉતાવળે ઉતાવળે કાચા પાકા બનાવી ખાઈ લીધા હતા. અહિં મગોમાડા સુધી ટહેરી નરેશની હદ છે અને તે છોડ્યા બાદ ખ્રીટીશ સરહદ શરૂ થાય છે. આ ચડી છોડી અમો ખ્રીટીશ હદમાં દાખલ થયા. મગોમાડા પછી તમામ ઝાડોમાં ઉતરાઈ આવે છે. ખ્રીટીશ હદની ઝાડી તથા જંગલ ટેહરી જેવાં મોટાં તથા ઘટ નથી તો પણ એકંદરે ઠીક ઠીક હતું. સાંજના ત્રીજેગી નારાયણ પહોંચ્યા અને ગોર મહારાજે જે મકાન અમારા માટે તૈયાર રાખ્યું હતું તેમાં મુકામ કર્યો. ચડીના ઉપરના ભાગમાં સુવા બેઠાનું તથા નીચેના ભાગમાં રાંધવા જમવાનું રાખ્યું હતું. અમારા ઉતારા સામેજ નારાયણનું મંદીર હતું. દસ બાર દુકાનવાળું ત્રીજેગીનું પહાડી ગામ જોઈ અમો નારાયણનાં દર્શન કરવા ગયા હતા, અને આર્તીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. પ્રથમ બહાર પાંચ ડેરી શંકર, પાર્વતીજી, લક્ષ્મીજી. અન્નપુરણા તથા ગણેશજી વીજેગેની હતી; તથા ત્રણ કુંડ હતાં જેમાં રનાન થાય છે અને એકમાં આચ્છમન લેવાય છે. પછવાડના ભાગમાં સરસ્વતી વહે છે જ્યાં ત્રણ છત્યાદિ વીધી કરાય છે. અંદર શંકર પાર્વતીનાં લગ્ન થયાં તે વખતની વેદી છે અને તે આજ દીન સુધી જળતી છે. તેને જળતી રાખવા માટે ટેહરી સ્ટેટ તરફથી

લાકડાં પુરાં પાડવામાં આવે છે તથા યાત્રીઓ પણ લાકડાંઓ આવે છે. આ વેદીમાં યાત્રીઓ હોમાદી ક્રીયા કરે છે. મંદીરના અંદર નારાયણ જમણે પડખે તથા ડાબી બાજુએ લક્ષ્મીજી તથા અન્નપુરણાજી છે. અહિં ધર્મશાળાઓ છે જેમાં યાત્રીઓ ઉતરે છે અને બજાર પણ હીક હીક હોવાથી ખાવા પીવાની ચીજો દુધ મીઠાઈ કપડાં વીગેરે મળી શકે છે.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૮ તા. ૨૨-૫-૧૫ શનીવાર.

અજ રોજ સવારના ઉઠી મંદીર બહારનાં ત્રણે કુંડમાં સ્નાન આચ્છમન કર્યાં હતાં. પ્રથમ બ્રહ્મકુંડમાં સ્નાન કર્યું હતું. આ કુંડમાં ખીળા સર્પ રહે છે અને નાહવા પડતા યાત્રીઓને વીંટળાઈ જાય છે પણ કરડતા નથી, એવું અમારા ગોર મહારાજ તથા લાંના વતનીઓ કહેતા હતા. અમારી નજરમાં તેવો એકે સર્પ આવ્યો નહોતો. બ્રહ્મકુંડનું પાણી જરા ડોળું હતું જ્યારે રૂદ્રકુંડનું પાણી સ્વચ્છ દીસતું હતું. ત્યાર બાદ વિષ્ણુકુંડમાં આચ્છમન કર્યું હતું અને સરસ્વતીને તીરે ત્રપણ ધન્યાદિ કર્યું હતું. પછી શ્રી ત્રીજેગી નારાયણની પૂજા કરવા મંદીરમાં ગયા. પણ મુર્તિને અડકી સેવા પુજા કરવા નહિ દેવાથી અમેએ દુરથી પૂજા કરી હતી, અને જળ પુષ્પ ચંદન વીગેરે દુરથી ચડાવ્યાં હતાં. મુળ મુર્તિ પાશાણની છે પણ તેના પર ચાંદીનું મોહરું મુકવાથી મુળ મુર્તિનાં દર્શન થઈ શકતાં નથી. તી. સ્વ. માતૃશ્રીએ અત્રે શ્રી નારાયણને વસ્ત્ર આભુષણ ધર્યાં હતાં તથા ભેટ ધરી હતી. ત્યાર બાદ ભોગની વરધી આપી હતી. મંદીરમાંથી બહાર નીકળતાં શંકરની વેદી આવે છે અને ત્યાં અમે સર્વેએ યજ્ઞ કર્યો હતો, અને તેની વીજુતી પ્રસાદ તરીકે સાથે લીધી હતી. અહિંના ગોર શીવદત્ત રતીરામ રૂઢનાથદાસને એક ગાય દાનમાં આપી હતી તથા ધાસ ચારા માટે પૈસા પણ આપ્યા હતા. વળી વીદાયગીરી વખતે રૂપિયા રોકડા તથા શાલ કપડાં વીગેરે પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. અત્રે ૨૧ બ્રાહ્મણોને સીધા આપવામાં આવ્યા હતા; અને શ્રી નારાયણના ભોગમાં રૂ. ૧૭૧૮ નો સીધો અપાવ્યો હતો. અહિંથી બપોરના કામ આટોપી ચાર વાગે ગવરીકુંડ જવા અમે ઉપડ્યા અને ગવરીકુંડ સાંજના સાત વાગતા પહોંચ્યા હતા. ત્રીજેગીથી ગવરી-

કુંડ છ માઇલ દૂર છે અને આખે રસ્તે વરસ દ હોવાથી હું ડોલીમાં ગયો હતો. અમો નીકળ્યા કે વરસાદે પણ પડવાની શરૂઆત કરી અને ગવ-રીકુંડ પુગ્યા ત્યાં સુધી તે એક ટસે વરસતો હતો. સામાન જરા જરા ભીંજાણો હતો જોકે કુટ્ટી લોકોએ પોતે ભીંજાઈ પોતાની કામળીઓ અમારા સામાન પર રાખી તેની પુરતી સંભાળ રાખી હતી. આજની વાટમાં ઝાડી ઠીક ઠીક હતી જોકે બહુ આવી હતી નહિ. વાટમાં એક માતાનું મંદીર આવ્યું હતું ત્યાં દર્શન કરી અમોને આગળ ચાલતાં પાટીઘાટથી આવતો રસ્તો જમણી બાજુએ મળ્યો હતો. પાટીઘાટથી એક રસ્તો સીધો કેદારનાથ જાય છે અને બીજો ત્રીજો તરફ જાય છે. કેદારનાથ જતાં ત્રીજો તરફ તીર્થ રહી ન જાય તેટલા માટે લોકો પાટીઘાટથી સીધા નહિ જતાં ડાબી બાજુના રસ્તે થઈ ત્રીજો જાય છે અને પછી જે રસ્તે અમો કેદાર ગયા તે રસ્તે તેઓ પણ કેદારનાથ જાય છે. પાટી-ઘાટથી આવતો જમણી બાજુનો રસ્તો મુઠ્ઠી અમો સીધો ડાબા હાથ તરફના રસ્તા પર ચાલ્યા અને આખરે ઝલમલ ચટ્ટીએ આવી પહોંચ્યા. આ ઝલમલ ચટ્ટી સોનપ્રયાગના નામથી પણ ઓળખાય છે. અત્રે સુધી ઉતારાઈ હતી અત્રે સોનગંગા પર પાકો ઝુલો અંગ્રેજ સરકારે મજબૂત બનાવ્યો છે અને હિંદની પ્રજા પ્રત્યે તેઓ કેવી ઉત્તમ કાળજી ધરાવે છે તે બતાવતી આપે છે. ટેહરીના રાજ્યમાં ધણા ઝુલાઓ આવ્યા હતા પણ આવા સરસ ઉત્તમ પ્રકારના તે નહોતા. અહિં કેદાર કંકણ બનાવવાવાળાની દુકાનો છે અને કેદારનાથથી પાછા વળતા યાત્રીઓ તે ખરીદે છે. આ પ્રયાગમાં કેદારનાથથી આવતી મંદાકની ગંગા તથા સોનગંગાને સંગમ થાય છે અને તેમાં સ્નાનાદીકનું મહાત્મ લેખાય છે. નહાવા જતી વખતે ધણું નીચે જવું પડે છે અને જરા જોખમ ભરેલું છે. આ સોનગંગા પરનો ઝુલો વઘાવી અમો અમારે રસ્તે પડ્યા અને રસ્તો છેક કેદારનાથ સુધી ચડતો હોવાથી તે ચડતા લાગ્યા. રસ્તો મંદાકની ગંગાને કીનારે કીનારે છે અને માછ ઉંડાણમાં જોસ બંધ વહેતાં નજરે પડે છે. વાટમાં માથા વગરના ગણપતી આવ્યા હતા અને તેનાં દર્શન કર્યાં હતાં. ગણપતી રંગે કાળા હતા. બીજાં પણ અનેક ડેરાંઓ આવ્યાં હતાં.

આખરે સુમારે સાતને સમયે સર્વ મવરીકુંડ આવી પુગ્યા. વરસાદનું જોર સખત હોવાથી છેક ચટ્ટીમાં જપાનો લમ્બ જઈ ત્યાં ઉતર્યા હતા. જપાનીઓમાં માંહોમાંહે કજીઓ ઠંટો થયો હતો પણ અમોએ વચમાં પડી સમજવી પતાવટ કરી હતી. વરસાદને લીધે શરદી વધારે લાગતી હતી. ચટ્ટીના ઉપરના ભાગમાં અમોએ ઉતારો લીધો હતો. સાંજના ગરમ કુંડપર તથા ઠંડાપાણીના કુંડપર ગયા હતા તથા પાર્વતીજીના મંદીરે ગયા હતા જ્યાં આર્તીનાં દર્શન થયાં હતાં. ત્યાં ભોગ માટે સીધો અપાવ્યો હતો. અહિં ચટ્ટીઓ સારી તથા ઘણી છે અને મોદીની દુકાનો પણ સારા જથ્થામાં છે કે જ્યાંથી તમામ ખાવા પીવાની ચીજો તથા કપડાં વીગેરે ખીજી ચીજો પણ મળી શકે છે. કેદારનાથથી પાછું અહિં આવવું પડતું હોવાથી વધારાનો સામાન જે જેખમ વગરનો હોય તે અત્રે મોદીના હવાલામાં સોંપી ઉપર જવું અને પાછા ફરતાં તે સંભળી લેવો. રાતના ચાહ પાણી લઈ અમો સુઈ રહ્યા હતા. આજની વાટ કુદ્રતી લીલાથી ભરપૂર હતી અને જુદી જુદી જાતનાં પક્ષીઓનો અવાજ મનને અતિ આનંદ આપતો હતો.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૯ તા. ૨૩-૫-૧૫ રવિવાર.

આજ રોજ ગવરીકુંડથી શ્રી કેદારનાથ જવા માટે ઉપડવાનું હોવાથી અને પ્રથમ અત્રે તપ્ત કુંડમાં તથા ઠંડા કુંડમાં સ્નાન કરવાનું હોવાથી સવારના વહેલા ઉઠી તે કામ તથા દર્શન દેવનું કામ સમાપ્ત કરી લીધું અને જે સામાન સાથે નહિ રાખવાનો હતો તે ભરોસેદાર મોદીના હસ્તક સોંપી સવારે સાત વાગે અમો ઉપડ્યા અને બપોરે બાર વાગતા શ્રી કેદારનાથ પુગ્યા. ગવરીકુંડથી કેદારનાથ માત્ર ૯ માઇલ દૂર છે પણ તે નવ માઇલનો તફાવત કાપતાં નાકમાં દમ આવે છે. આજની વાટમાં ખીલકુલ ચડાઈજી હતી અને તેથી જાા માઇલ પગ પેદાજ ચાલી બાકીના જાા માઇલ માટે જપાનનો આશરો લેવો પડ્યો હતો. ગવરીકુંડ મુક્યા બાદ જંગલ ચટ્ટી આવે છે અને ત્યાર બાદ રામવાડા આવે છે અને પછી કેદારનાથ આવે છે. રસ્તો બધો ગંગાને કિનારે કિનારે હતો.

રામપુર ચટ્ટી પાસે આવી પુગતાં બે વખત જપાનમાંથી ઉતરી બરફમાં થઈ જવું પડ્યું હતું. પછી પણ કટકે કટકે બરફ આવ્યો હતો. રામપુર ચટ્ટી મોટી છે અને તે રામવાડા ચટ્ટીના નામથી ઓળખાય છે. અત્રે ગંગાજી બરફની નીચે જોડેથી વહેતાં માલુમ પડે છે. અત્રે થોડી વિશ્રાંતિ લેવા વિચાર હતો પણ જરા કાલેરા જેવું હોવાથી જરા પણ નહિ થોભી અમો વીજળીને વેગે ઉપર ચડવા લાગ્યા હતા. વાટમાં સામેના પહાડમાં શ્રી કુબેરજીના ભંડારની ગુફા ગોર મહારાજે બતાવી, અને તે ગુફા જોવા જવાનું અને શ્રી કુબેરજી મળે તો ભેટવાનું તથા ઓળખાણુ થાય તો તેનો અસભ્ય લાભ લેવાનું બહુ મન થયું પણ વચ્ચેમાં ધોધમાર ગંગાજી વહેતાં હોવાથી હિંમત ચાલી શકી નહિ. આ સમયે જો એરોપ્લેન હતે તો ગંગા વટાવી ગુફામાં જતે અને કુબેરજીની મુલાકાત લઈ લાભ મેળવતે. અહિંથી આગળ ચાલતાં જ્યારે શ્રી કેદારનાથનું મંદીર નજરે પડ્યું ત્યારે સર્વે જપાનમાંથી ઉતરી પગ પેદળ ચાલવાનું શરૂ કર્યું. અહિંની જમીન મશરૂમની માફક પોચી હતી. જમીનપર ચાલતાં જમીનમાં ખાડો પડી જતો હતો અને પાછો પગ ઉપડતાં તે સીધી સપાટ થઈ જતી હતી. ગંગાજીનો પુલ જે પુરી પાસે છે તે વટાવી અમો પુરીમાં દાંખલ થયા પુરીમાં બંને બાજુ ધર્મશાળાઓ છે અને તે સર્વે ગોરના હવાલામાં છે. બીજી જગ્યાએ ધર્મશાળા કોના નામની છે તેનો આરસનો પથ્થર દીવાલમાં જડવામાં આવે છે જ્યારે અહિં ધર્મશાળાપર તે આરસ છુટો રાખવામાં આવે છે. આવી રીતે છુટો પથ્થર રાખવાથી ફરેબી થવાનો ધણી સંભવ છે. ભાવીક યાત્રીઓ જ્યારે અહિં આવે છે ત્યારે તેને ધર્મશાળા બંધાવી આપવા ગોર મહારાજ તરફથી સમજવવામાં આવે છે અને આવી દુરની જગ્યામાં થોડાકમાં તે બની નહિ શકતી હોવાથી મોટી રકમ બતાવે છે. તેના કહેવાપર ભરોસો રાખી ભોળા દીલના યાત્રી તે બંધાવી આપવા વચન આપે છે. ગોર મહારાજ બનતી સગવડે જ્યારે પાછા યાત્રીઓને તેઓના દેશમાં જઈ મળે છે ત્યારે પાછી ધર્મશાળાની યાદી આપી તેનાં પુરેપુરા નાણાં લઈ જાય છે અને વધારામાં પુરેપુરો વિશ્વાસ બેસાડવા માટે

બંધાવનાર ધણીના નામનો શીલાલેખ પણ સાથે પોતાને ખર્ચે ઉપાડી
 લઇ જાય છે. દેશમાં ગયા બાદ નાણાં ગોર મહારાજના ધરમાં રહે છે
 જ્યારે આરસનો પથ્થર કૈલાસમાં કેદારનાથ હજીર સદાને માટે મોજીદ
 રહે છે. ભોગ ભોગે નાણાં આપનાર ધણીનો ઓળખીતો તે બાજુ
 આવી ચડે છે તો તેની ગોરના જસુસો મારફત ગોરને તુરત ખબર
 મળે છે અને શીલાલેખ કાઢી પણ ધર્મશાળાપર ગોઠી તેને જતાવવામાં
 આવે છે કે “ આ પેલા શખ્સની બંધાવેલી ધર્મશાળા, ” આ પ્રમાણે
 એકજ ધર્મશાળા કેટલા લોકોની થતી હશે તે કહી શકાતું નથી. કેદાર-
 નાથમાં યાત્રીઓનું આવાગમન થોડું છે જ્યારે ધર્મશાળાઓ જોઇએ
 તે કરતાં વધારે છે એટલે ગોર મહારાજની અરજ ઉપર ધ્યાન આપવા
 પહેલાં પૂર્ણ વિચાર કરવાની જરૂર છે. અહિં કેદારનાથમાં અમારે કયા
 ગોરને ત્યાં ઉતરવું તેની મૂશીબતી જરા નડી હતી. બોલો જે ટમુમા-
 સીના ગોરનો માણસ હતો અને જે ગોર અમોને મુંબઈમાં પ્રથમ મળ્યો
 હતો તેણે પોતાને ત્યાં લઈ જવાને આગ્રહ કર્યો જ્યારે બીજા ગોર કે જે
 અમોને મસુરીમાં આવી મળ્યો હતો અને જેની પાસે નરોત્તમશેઠનો
 લેખ હતો તેણે તેને ત્યાં લઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો. મેં નરોત્તમશેઠ
 તી. સ્વ. શ્રીમતી બાઈ ધનકુંવરબાઈ સાથે જ્યારે બદીનાથ ગયા હતા
 ત્યારે કેદારનાથ ગયા હતા નહિ. પણ કેદારવાળા ગોરને શ્રીનગરમાં
 મળવાથી તેને ગોર તરીકે માની સર્વને માનવાનો લેખ તેના ચોપડામાં
 લખી આપ્યો હતો. વધારે ઝગડો ચલાવવા ન પામે તેટલા માટે પ્રથમ ભોલાના
 શેઠની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા અને ગોર તરીકે કોને કમ્બુલ રાખવો તે નક્કી
 કરવાનું હાલ તુરત મુલતવી રાખ્યું. જે ધર્મશાળામાં અમો ઉતર્યા હતા
 તે સારી હતી અને ગોર મહારાજ તેમાં ગલીયા પાથરી ગરમ રજો રાખી
 કોલસા વીગેરેની તજવીજ રાખી હતી. અત્રે સામાન સુમન રાખી પ્રથમ
 શ્રી કેદારેશ્વર મહાદેવના મંદીરે જઈ ત્યાં તેમનાં દર્શન કરી અમો પાવન થયા.
 તથા દેશમાં એક બીજા ધણા વખતે મળ્યા બાદ જેવી રીતે ભેટ છે તેવી રીતે
 પૂણ આનંદથી લીંગને ભેટયા. દર્શન કર્યા બાદ પાછા મુકામપર આવ્યા.
 અત્રે ઠંડી પુષ્કળ લાગતી હતી અને થરમોતીઠરમાં જોતાં પડ ડીઝી

દેખાતી હતી. ઠંડીનું પ્રમાણ જોતાં તે થરમોમીટર સાચું હોય તેનો મનમાં શક જતો હતો. અહિં અમો દરિયાની સપાટીથી ૧૨૦૦૦ ફીટ કરતાં વધારે ઉચાઈપર હતા અને ચારે બાજુ છેક ઉપરથી તે નીચે સુધી બરફથી ઢંકાયેલા મોટા પહાડો હતા. મારા મનમાં લાગતું હતું કે આટલી બધી ઉંચાઈએ આવેલા હોવાથી આપણે કંઈક આકાશની નજદીક આવી લાગ્યા હોયું પણ આકાશ તો બધી જગ્યાએથી સરખું જ દેખાતું હતું. બપોરના જમી કારવી સાંજના પાછા દર્શન કરવા ગયા હતા, જે વખતે કેદારનાથના લીંગપર ગુલાબી ચદર ઓઢાડવામાં આવી હતી. આર્તી પહેલાં કપુરની પછી ૧ વાટની પછી ૫ વાટની પછી ૩ વાટની અને છેવટે પાછી ૫ વાટની કરવામાં આવી હતી. રાતના ધરે આવ્યા બાદ તી. સ્વ. બાઈએ કેદારનાથપર ચદર ઓઢાડવાની ઈચ્છા બતાવી પણ કપડાને અભાવે તે બર આવવી મુશ્કેલ હતી. સારી નસીબે (મોટાનાં નસીબ મોટાં જ હોય છે) મસૂરીમાંથી પહેરણુ માટે જે એક તાકો મેં લીધો હતો અને જે પહેરણુ નહિ સીવાયેલાં હોવાથી સાથે જ ફરતો હતો તે મેં તી. સ્વ. બાઈને સુપુર્ણ કર્યો અને દરજી મુળીયાએ તાબડતોબ રાતના ચદર તૈયાર કરી દીધી. રાતના ચાહ પાણી લઈ સુત, પણ ઠંડી અતિ હોવાથી ઉંઘ બરાબર આવી નહિ. અહિંથી હવે શ્રી બદ્રિનાથજી જવાનું હોવાથી અમોએ નીચે પ્રમાણે પ્રોગ્રામ ધડી કાઢ્યો.

કેદારનાથથી બદ્રિનાથ જતાં નીચેની ચટ્ટીઓ આવે છે:—

રામવાડાં, જંગલચટ્ટી, ગવરીકુંડ, ઝલમલ, પાટીગાડ, રામપુર, સેરસી; બદલપુર, ફાટા, મહેસમર્દની, છોટાબ્યુંગ, બ્યુંગ, ભેટ (નારાયણ) નાલાગામ, ગુપ્તકાશી, ઉખીમઠ, કંથા, (ગણેશ), ગોવાલીયાબગડ, દબેડા, પોથી, દાબડબીડા, બનીયાકુંડ, ચોપતા, તુંગનાથ, ભુલકરણ, ભીમચટ્ટી, જંગલ, મંડલ, સેટાણા, વેતરણી, ગોપેશ્વર, લાત્રસાંગા (ચ-મોલી), મઠ, છીનકા, બૌલા, જાંબાલેણ, ફાટ, પીપળકોટી- ગરૂડગંગા, ટંગણી, ખેલાકુરડી, પાતાળગંગા, ગોલાકોટી, કુમારકોટી, પેની, સિંહ ઉધાર, જોશીમઠ, વિષ્ણુપ્રયાગ, ઘાટચટ્ટી, પાંડુકેશ્વર, શેશધારા, રામબગડા હનુમાનચટ્ટી, કાચનગંગા અને બદ્રીનાથ.

બદ્રિનાથથી વસુધારા એક દિવસમાં અવાય જવાય છે અને તેમાં ઈંદ્રધારા, માતાગર્ભ અને માનાગામ થઇ વસુધારા પુગાય છે, અને ત્યાં સ્નાન કરી પાછા સાંજ સુધીમાં આવી શકાય છે.

અમારો બદ્રિનાથનો પ્રે.ગ્રામ નીચે મુજબ હતો:—

તારીખ.	વાર.	ચટીનાં નામ.	માઠલિ.
૨૪-૫-૧૫	સોમ	કેદારનાથથી ગવરીકુંડ	૯
૨૫-૫-૧૫	મંગળ	ગવરીકુંડથી ફાટા	૧૦
૨૬-૫-૧૫	બુધ	ફાટાથી ગુપ્તકાશી	૮
૨૭-૫-૧૧	ગુરુ	ગુપ્તકાશીથી દુએડા	૮
૨૮-૫-૧૫	શુક્ર	દુએડાથી ચોપતા	૬
૨૯-૫-૧૫	શની	ચોપતાથી મંડલ	૧૨
૩૦-૫-૧૫	રવિ	મંડલથી લાલસાંગા (ચમોલી)	૧૦
૩૧-૫-૧૫	સોમ	લાલસાંગાથી પીપળકોટી	૧૦
૧-૬-૧૫	મંગળ	પીપળકોટીથી કુમારકોટી	૧૧
૨-૬-૧૫	બુધ	કુમારકોટીથી જ્ઞેશીમઠ	૭
૩-૬-૧૫	ગુરુ	જ્ઞેશીમઠથી રામબગડ	૧૦
૪-૬-૧૫	શુક્ર	રામબગડથી બદ્રિનાથ	૯
૫-૬-૧૫	શનીથી	} બદ્રિનાથ	કુલે ૧૧૦
૧૦-૬-૧૫	ગુરુસુધી		

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૦ તા. ૨૪-૫-૧૫ સોમવાર.

આજ રોજ સ્નાન વિધિ, દેવદર્શન. પુનપાઠ તથા બ્રહ્મભોજન કર્યા બાદ ઉપડવાનું હોવાથી અમે પ્રભાતના પહોરમાં કકડતી ઠંડીમાં વહેલા ઉઠ્યા અને મંદાકની ગંગામાં સ્નાન કરવાને સજ થયા. આવી કકડતી ઠંડી જે હાડકાંને હલબલાવી નાંખતી હતી અને જે દાંતને સામ-સામા અથડાવતી હતી તેમાં મંદાકની ગંગાનું જળ કેવું ઠંડું હશે તે ખ્યાલ આવતાં પરમાનંદશેઠ તથા મેં ઉતારેજ ગરમ પાણીથી સ્નાન કરી લીધું જ્યારે બાકીનાં અધાંએ પુલ પાસે ગંગામાં સ્નાન કર્યું હતું. ગંગા-

જીનું જળ એટલું બધું શીતળ હતું કે તેમાં એક ડુબકીથી ખીજી ડુબકી મારવાની હિંમત કોઈની થઈ નહિ અને આંખના પલકારાની સાથે જે ડુબકી મારવામાં આવે તેમાં શરીર તથા કપડાં કેટલાં ભીંજાય તેનો ખ્યાલ કરી લેવો. તેના કરતાં ગંગાનું પાણી ગરમ કરી ઘરે સારી રીતે સ્નાન કરવું ઉત્તમ છે. અત્રે સ્નાન વિધિ થયા બાદ ત્રપણની વિધિ કરવામાં આવી હતી અને વખતો વખત ઠંડા પાણીમાં હાથ ઘોળાવાથી હાથ બહાર મારી ગયા હતા અને છેવટે લાલ થઈ સુઝી ગયા હોય તેવા લાગતા હતા, અને અકડાઈ ગયા હતા. આંગળાં વાળવાનું દરેકે બહુએ કર્યું પણ કેમે કરે તે વળતાં નહોતાં. આખરે અગ્ની પાસે જ્યારે જરા સેક્યાં ત્યારે કંઈક આરામ થયો. અહિંથી જળ ભરી અમે શ્રી કેદારનાથનું પૂજન કરવા ગયા હતા. મંદીરમાં ભીડ હોવાથી અમારે બહાર જરા થોભવું પડ્યું હતું અને ગડદી ખતમ થયે અંદર જઈ વીધીથી શ્રી કેદારનાથનું સર્વેએ પૂજન કર્યું હતું, અને ગંગોત્રીનું પવિત્ર જળ શંકરપર ચડાવ્યું હતું. ત્યાર બાદ કેશરીયું ચંદન પુષ્પ ખીલીપત્ર જે ખાસ મંગલવામાં આવ્યાં હતાં તે ચડાવી આરતી કરવામાં આવી હતી અને પછી સપ્તેમ પૂર્ણ આનંદથી શ્રી કેદારનાથના લીંગને ભેટી અમારો જન્મ મરણનો ફેરો સફળ થયો માની કૃતાર્થ થયા હતા. તી રવ. માતૃશ્રીએ પૂજા કર્યા બાદ સફેદ ચદર લીંગપર ઓઢાડી હતી અને તે વખતનો દેખાવ મનપર સચોટ અસર કરે તેવો હતો. શ્રી કેદારનાથના લીંગનો આકાર ભેંસના ઘડ જેવો છે. અને દ્વાદશ જ્યોતીર્લીંગ માંહેલું એક લીંગ છે. પાંડવો જ્યારે આખરે હિમાલયમાં ગયા ત્યારે શ્રી શંકરનાં દર્શન કરી પોતાને પાવન કરવાની તેમની ઇચ્છા થઈ પરંતુ ગુરૂ, ભાઈઓ, મિત્રો, સગાંવહલાં તથા સંબંધીઓને કુરૂક્ષેત્રના યુદ્ધમાં હણેલા હોવાથી પાંડવોને પાપી લેખી દર્શન નહિ દેવાનો વિચાર શંકરે કરી ત્યાં આવેલા ભેંસના ટોળામાં ભેંસનું સ્વરૂપ ધારણ કરી મળી ગયા. પાંડવોને આમ થવાથી અતિ ખેદ થયો અને કોઈ પણ પ્રકારે શંકરનાં દર્શન કરવાનો દૃઢ ઠરાવ કર્યો. ભેંસના ટોળા પાસે જઈ અર્જુને પોતાના પગ પહોળા કર્યા અને પગ નીચે યજ્ઞને સઘળી ભેંસોને હાંકવાનું ભીમને કહ્યું.

કારણ કે ખરી ભેંસો પગ નીચેથી પસાર થશે નહિ. ભેંસોને હાંકતાર્કિ સઘળી ભેંસો પગના બનાવેલા દરવાજામાંથી પસાર થઈ ગઈ અને શંકર ભેંસના સ્વરૂપમાં ભુમીમાં અંદર જવા લાગ્યા. આ વખતે શંકરે એવું લાંબું સ્વરૂપ ધર્યું કે પોતાનું માથું નેપાલમાં કાઢ્યું કે જે પશુપતેશ્વર અગર પશુપતિનાથના નામે ઓળખાય છે અને જ્યાં માત્ર શિવરાત્રિને રોજ સંગ સાથે એક જ દિન જવાય છે જ્યારે પાછળનો ભાગ અને પગ છેક કાશ્મીરમાં કાઢ્યાં જે અમરનાથના નામે ઓળખાય છે અને જ્યાં જવાનું માત્ર શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૫ ને રોજ બને છે. અહિં કેદારનાથમાં માત્ર ધડ જ રહ્યું છે, અમે તેની પુજા તથા દર્શન થાય છે. દર્શન નહિ મળવાથી પાંડવો ધણા ખિન્ન થયા અને શંકરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. ભક્તાધિન ભગવાન હોવાથી તેની સ્તુતિ અંતરમાં ઉતારી પ્રસન્ન થઈ શંકરે આખરે પાંડવોને દર્શન દીધાં અને પાંડવોએ આ ધડની અત્રે સ્થાપના કરી. આ પ્રમાણે શંકર છેક દ્વાપરયુગથી અહિં ખીરાજેલા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. બુઢાકેદાર કરતાં આ લીંગ સહેજસાજ નાનું છે. ગોર મહારાજે આ લિંગ પાસે મંદીરમાં એક ખાડો બતાવ્યો અને જણાવ્યું કે “ આ ખાડામાં જે કંઈ ચીજ નાંખીએ તે છેક નેપાલમાં પશુપતિનાથના મંદીરમાં પુગે છે. ” તેઓ કહેતા હતા કે નેપાલના વઝીરે પોતાની હીરાની વીંટી અજમાયસ ખાતર નાંખી હતી અને તે નેપાલમાંથી મલી આવી હતી. આ વાતમાં કેટલું સત્ય છે તે ગોર મહારાજ જાણે અગર શ્રી કેદારનાથ જાણે. શ્રી કેદારનાથનું પુજન થયા બાદ બહાર પાર્વતીજી તથા સરસ્વતીજીનું પુજન કર્યું હતું. મંદીરમાં પેસતાં ડામે હાથે પાર્વતીજી ખીરાજે છે અને જમણા હાથપર સરસ્વતી છે. બહારના ભાગમાં ભોગમુર્તિ લક્ષ્મીજી ખીરાજે છે, તથા ધુમટ જેવા ભાગમાં ફરતી દીવાલના ગોખલામાં પાંચે પાંડવો, માતા કુંતાજી, સતી, દ્રૌપદી, નારદજી ગરુડજી વીગેરેની જુદી જુદી મુર્તિઓ છે અને વચમાં ઓઠાપર મોટા પીતળના નંદી તથા ગણપતિજી છે. મંદીર બહાર એક મોટો ધંટ ટાંગવામાં આવ્યો છે અને ચોકમાં મોટો કાળા પથ્થરનો એક નંદી છે. મંદીરની પરિક્રમામાં બન્સીધર કૃષ્ણ ભગવાનના તથા

ખીજાં દર્શનો તથા ગુપ્તકુંડ દ્રૌપદીકુંડ વીગેરે આવે છે. મંદીર કાળા
 પથ્થરનું ઉંચું ગોથીક ઢાંચ મુજબ આંધવામાં આવ્યું છે અને તેની શોભા
 અતિ સુંદર લાગે છે. પૂજા તથા દર્શન થયા બાદ હંસકુંડ કે જ્યાં પીંડ-
 દાન મુકાય છે ત્યાં તથા રેતકુંડ કે જ્યાં બોમબોમ કરવાથી પાણીમાં
 બરબડીયાં આવે છે ત્યાં ગયા હતા. ત્યાંથી ઉદકકુંડ તથા મહા ત્રવેણીમાં
 આચ્છમન માર્જન કર્યું હતું. રેતકુંડમાં જેવી રીતે ઢોર પાણી પીએ તેવી
 રીતે આપણાથી આચ્છમન લેવાય છે. વાંકા વળી પાણી પીવું અને
 પછી બોમ બોમ કરવું એટલે બરબડીયાં ઉપર આવે છે. એક વખતે
 વગર પુકારે પણ બરબડીયાં ઉપર આવ્યાં હતાં. કેદારનાથથી કેલાસ
 બહુ દુર નથી પણ બરફને લીધે ત્યાં કોઇથી જઇ શકાતું નથી. કેદાર-
 નાથથી બદ્રીનાથ બરફના ડુંગરની વાટે માત્ર ૨૫ કોસ થાય છે પણ તે
 ડુંગર ચડી નહિ શકવાથી લાંબો ચકરાવો ખાઈ જવું પડે છે અને બદ્રિ-
 નાથ પુગતાં લગભગ ૮ દિવસ લાગે છે. તે પરથી બોલાય છે કે “ નવ
 દિન અઢાઇ કોસ ” આ મોટો ચકરાવો બનાવવાનો આરોપ પાર્વતીજીના
 શીરે છે. એક વખત તેઓ ક્યે બહાર ગયાં હશે અને નારાયણનો ભોગ
 આવેથી શંકર પોતે આરોગી ગયા. પાર્વતીજીએ આવી પ્રસાદની
 માગણી કરી અને તે શંકર પાસે નહિ હોવાથી તેમણે દલગીરી દર્શાવી.
 પાર્વતીજીને રોશ ચડવાથી વચ્ચે એક એવો જાજરો મોટો પહાડ મુકી
 દીધો કે શંકરને રોજ પ્રસાદ મળી શકે નહિ. શંકર પાર્વતીના કળ્યાને
 લીધે આપણને બદ્રિનાથ જતાં ૧૧૦ માઇલનો ચકરાવો ખાવો પડે છે.
 મોટાના કળ્યામાં ગરીબોને ફેટલું કદ ખમતું પડે છે તથા ફેટલું સહન
 કરવું પડે છે તે આ પરથી જણાશે. કેદારનાથપર લઘુરૂદ્ર કરાવી તી.
 સ્વ. માતૃશ્રીએ બ્રહ્મભોજન કરાવ્યું હતું. કુલે ૨૮૦ બ્રાહ્મણ થયા હતા
 અને તેને માટે ૪૫ મણુ શેરો તથા ૨૫ મણુ પુરી તથા બોટાંની ભાજી
 બનાવવા હલવાઇને વરધી આપવામાં આવી હતી. ગોર લોકો પોતે
 બનાવવાની ખટપટમાં પડતા નથી પણ ઉધડો ઠેકો હલવાઇને આપી દે
 છે. હલવાઇએ બધાના મલી ૩. ૧૦૮) લીધા હતા. હરદ્વારથી જે
 માણસ ધાબળીઓનું બંડલ લાવ્યો હતો તેને મજુરીના ૩. ૧૮૫ આપ્યા

હતા. મંદીરમાં જે દર્શન કરવા જાય છે તેની શી દર માથા દીઠ દોઢ આનો લેવાય છે તે પણ તેના અધિકારીને ચુંકવી આપ્યો. દક્ષણા વીજેરે અપાયા બાદ અમો પણ જમી કારવી પરવાયા ત્યાર બાદ પૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી નક્રી કર્યું કે જેને નરોત્તમશેઠ લેખ લખી આપ્યો હતો. તેને ગોર તરીકે માન્ય કરવો અને બોલાનાશેઠને પણ તેની ખાતર બરદાસ માટે કંઈક આપવું. આથી ગોર રામદત્ત રામચંદ્ર તેવારીને બોલાવી તેના ચોપડામાં લેખ લખી આપ્યો અને વીદ્યાગીરી વખતે દાન દક્ષણા તથા વસ્ત્ર આપી પ્રસન્ન કર્યો હતો. બોલાનો શેઠ તે ટમુમાસીનો પ્રથમથીજ ગોર હતો અને તેથી ટમુમાસીએ તેને લેખ લખી આપ્યો અને ટમુમાસી તરફથી જે દક્ષણા આપવામાં આવી તે તેણે સ્વીકારી જ્યારે તેના મહેનતાણુ બદલ તી. સ્વ. બાઇએ જે આપ્યું તે તેણે લીધું નહિ. તેને ઘણુંએ સમજાવવામાં આવ્યો પણ તે એકનો એ થયો નહિ. ખેર જેવી તેની ઇચ્છા ! અત્રે ટમુમાસીનું પાનનું પાર્સલ આવ્યું હતું અને પાન તમામ સુકાઈ ગયેલાં નીકળ્યાં હતાં. અહિંની પુરીમાં બંને બાળુ ધર્મશાળાઓ છે અને મોદી હલવાઇ પહાડી તથા પંડ્યા લોકો પટ બંધ થતાં સુધી રહે છે. શિયાળામાં કેદારનાથનું પૂજન ઉખીમઠમાં મઠાધીશને હાથે કરવામાં આવે છે. પટ ફરી ખુલ્લો થતાં એવું લાગે છે કે હાલ તુરતજ કોઈ પૂજા કરી અહિંથી વીદાય થયું હોય. સાંભળવા મુજબ પટ બંધ દરમીયાન દેવતાઓ કેદાર નાથનું પૂજન કરે છે અને તેથીજ બોલતી વખતે તમામ તાળું નજરે પડે છે. અત્રેના ગરીબ લોકોને ધાબળા તથા વસ્ત્ર તી. સ્વ. બાઇએ આપ્યા બાદ અમોએ અમારો સામાન ગવરીકુંડ રવાના કર્યો અને અમો પણ ત્રણ ચાર વાગતાં ગવરીકુંડ જવાને ઉપડ્યા. આજના નવે માઈત્રિ હું જપાનમાંજ ગયો હતો અને સૂર્ય અસ્ત પહેલાં ગવરીકુંડ સર્વે પહોંચી ગયા હતા. વાટમાં ઔષધીના પ્રભાવથી આંખમાં ઘેન જેવું તથા માથામાં ચક્રકર આવતાં હોય તેમ લાગતું હતું. રાત્રે બુખ લાગેલી હોવાથી સ્વહસ્તે ખીચડી કઢી બનાવી પાપડ સેકી મે. પરમાનંદશેઠ તથા હું જમ્યા હતા. સોમવાર હોવાથી અને વળી તે કેદારનાથનો વાર હોવાથી નહિ જમવાનો વિચાર કર્યો હતો પણ બુખને લીધે તે વિચાર

અર આવ્યો નહિ. આજે અમો પ્રથમ ચટ્ટીમાં નહિ ઉતરતાં બીજી ચટ્ટીમાં ઉતર્યા હતા અને ચટ્ટી સારી મળતી હતી. પાર્વતીજીના મંદીરમાં ભોગ માટે સીધો મોકલાવ્યો હતો. આજ રથને પાર્વતીજીએ પોતીકા શરીરનો મેલ ઉતારી તેમાંથી ગણુપતી બનાવ્યા હતા. છેક બરફમાંથી ૯ માઈલ નીચે આવવાથી ઠંડી કમી લાગતી હતી. રાતના શ્રમને લીધે ઉંઘ બરાબર આવી હતી. જે સામાન મોદીના હવાલામાં સોંપ્યો હતો તે રાતનાજ લઈ મજુરોને સુપૂર્ણ કરી દીધો કે સવારના તેઓ સામાન લઈ મુકામે ચાલતા થાય.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૧ તા. ૨૫-૫-૧૫. મંગળવાર.

આજ રોજ ગવરીકુંડથી ફાટા ચટ્ટી જવા માટે સવારના ૬૥ વાગતા નીકળ્યા અને ફાટા ચટ્ટીએ લગભગ ૧૨ વાગે પુગ્યા હતા. આજની મંજલ ૧૦ માઈલની હતી અને તે સર્વ હું પેદલ ગયો હતો. પ્રથમ ગવરી કુંડથી ચાલી જે રસ્તે અમો આવ્યા હતા તેજ રસ્તે સોનપ્રયાગ સુધી આવ્યા. અહિં ઝુલો ઉતરી પ્રયાગપર આરંભન મારજન કરી જરા વિશ્રાંતિ લીધી. નવા ઝુલ્લાની બાજુમાં ચોડે છેટે એક જુનો ઢુટેલો ઝુલો પણ છે અને એક વખતે તેનાપર માણસો હતાં ત્યારે તે ઢુટ્યો હતો અને માણસો પાણીમાં પડી તણાઈ ગયાં હતાં સરકારે તે ઝુલો રદ કરી નવો પાકો મળનો બાધ્યો છે. અહિંથી જમણા હાથપરનો રસ્તો જે ત્રીન્નેગીનારાયણુ જાય છે તે મૂડી અમો સીધે રસ્તે ચાલવા લાગ્યા અને પાટીગાડ ચટ્ટીએ આવી પુગ્યા. અહિં પણ જમણી બાજુથી એક રસ્તો ત્રીન્નેગીનારાયણુ તરફ જાય છે. આગળ ચાલતાં રામપુર ચટ્ટી, સેરસી અને ખદલપૂર ચટ્ટીઓ આવી હતી. હવે મંજલમાં ચટ્ટીઓ પાસે પાસે આવતી હોવાથી જેને ફાવે ત્યાં થાક લાગેથી ઉતરવાનું સુગમ પડે છે. અમો ફાટા ચટ્ટીમાં ઉતર્યા હતા. અત્રે સામેના ભાગમાં નીચે મોદીની દુકાન હતી અને પાણી પણ પાસે હતું. મોદીને ત્યાંથી ખાવા પીવાની તથા કપડાં વાસણુ વીગેરે ચીજો મલી શકે છે. ગંગાજીના ગગરામાંથી ગંગાજી ટપકતાં હોવાથી અત્રે પાછું પાકું રેંણુ કરાવ્યું હતું. આજનો

રસ્તો સારો મળતો હતો તથા ચટ્ટીઓ પણ સ્વચ્છ ચોખ્ખી આવવા લાગી હતી. એક ચટ્ટીપર ભુખ લાગવાથી તાજી રાજેઆની ધાણી લઇ ખાધી હતી અને પાણી પીધું હતું. સરકાર માખાપે પાણીની વ્યવસ્થા ઉત્તમ કરેલી છે. પાણી ઉંચાણમાં હોય છે પણ ત્યાંથી નળ ઉતારી પાણી ચટ્ટીપર તથા વાટમાં પુર પાડ્યું છે. આ પ્રમાણે જો સરકારે સગવડતા કરી નહિ હોતે તો પાણીની મોટી આપદા પડતે. આજની વાટમાં ચડ તથા ઉતર તથા ઝાડી સેજસાજ હતી. અહિંથી દરેક ચટ્ટીપર કેદાર કંકણુ વેચનારાની દુકાનો આવે છે અને યાત્રીઓ યાત્રાની નીશાની તરીકે તે ખરીદે છે.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૨ તા. ૨૬-૫-૧૫. બુધવાર.

આજ રોજ ફાટા ચટ્ટીથી ગુપ્તકાશી જવા માટે સવારના ૬ વાગતા ચલ્યા અને ગુપ્તકાશી ૧૧ વાગે પુગ્યા હતા. આજની મંજલ ૮ માઇલની હતી અને તે સર્વ હું પગે ચાલી ગયો હતો. વાટમાં મહેશમદની છોટાબુંગ, બુંગ, બેટ (નારાયણ), તથા નાનાગામ ચટ્ટીઓ આવી હતી. બદિનાથ જનાર નાનાગામ થઈ ગયા હાથપર આવેલો એક રસ્તો કે જે ઉખીમઠ પાસેની મંદાકની ગંગાના પુલ પાસે મળે છે તે રસ્તે થઈ કેદારનાથથી પાછા ફરતાં જાય છે પણ તેમ કરવાથી ગુપ્તકાશીનું તીર્થ રહી જતું હોવાથી અમે નાનાગામથી ઉખીમઠ નહિ જતાં ગામી બાજુનો રસ્તો પડતો મુંડી સીધા ગુપ્તકાશી ગયા. આજની વાટ સારી હતી તથા એક ચટ્ટીમાંથી કેદારકંકણુ પચાસ નેડી લીધી હતી. વાટમાં મહેશમદની (મૈખાસુર) નામની દેવીનું મંદીર આવે છે ત્યાં દર્શન કર્યો હતાં તથા ત્યાં એક મોટો લોખંડી સાંકળ સાથે હીંચકો છે ત્યાં જરા હીંચકા પણ ખાધા હતા. ખીજી જગ્યાએ પાણીથી ચાલતું સરાણીયાનું કામ ચાલતું જોયું હતું. તેઓ કમંડલ બરણી પ્યાલા વીગેરે ચીજો બનાવતા હતા પણ તે સર્વ લીલાં લાકડાનાં બનાવતા હોવાથી આખરે સુકાતા તરડાઇ જાય છે અને પૈસા બરબાદ જાય છે. એક ઠેકાણુ બગીચો આવ્યો હતો અને બાગમાંથી કેળાં લીધાં

હતાં. ગુપ્તકાશી પુગ્યા બાદ મંદીર પાસેની મોટા યોગાનમાં આવેલી ધર્મશાળાના ઉપરના ભાગમાં અમો ઉતર્યા હતા. આ પહાડી શહેર હોવાથી મોદીની દુકાનો સારી છે અને ત્યાંથી ખાવાની દરેક ચીજ કાપડ વાસણ વીજેરે સારાં મળનાં મલી શકે છે. અત્રે કાંસાની થાળીમાં ગુપ્ત-દાન આપવાનું મહાત્મ હોવાથી સર્વે તે પ્રમાણે કેદારનાથરાણા ગોરને દાન આપ્યું હતું. અહિંના મંદીરમાં એક કુંડ છે જેમાં બે બાજુથી ધારા ગૌમુખમાંથી કુંડમાં પડે છે અને તે ગંગા જમનાનાં નામે યોગ-આય છે. તેમાં સ્નાન કરી સર્વે શ્રી કાશીવિશ્વનાથની પુજા કરી હતી. મંદીરમાં શંકરની જળાધારી ચાંદીની બનાવેલી છે. કેદારનાથરાણા ગોરનો ભાગો અહિંથી ખતમ થતો હોવાથી તેને દાન દક્ષણા ઉપરાંત ૭ માસ ચાલે તેટલો દાણો કપડાં તથા ગય આપી તી. રંગ. માતુ-શ્રીએ વીઢાય કાઢો હતો તથા તેનાં માણસો ચંદ્રમણી તથા રૂપસિંહને પણ ધનિતમ તથા કપડાં આપ્યાં હતાં. શ્રાવણ માસમાં શ્રી કેદારનાથપર રૂઢી કરવા તથા શંકરપર કેમળ જે કેદારનાથથી દુર આવેલા તક્ષાવમાં થાય છે અને જે ગોર લોકો લઈ આવે છે તે ચડાવવા બદલ મેં પણ ગોર મહારાજને રૂ. ૧૨૦૦૦ દક્ષણા ઉપરાંત આપ્યા. રાતના ચાહ પી સુંઘ રહ્યા હતા.

પ્રથમ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૩-૧૪ તા. ૨૭-૫-૧૫ ગુરુવાર.

આજ રોજ ગુપ્તકાશીથી દરમોડા ચડીએ જવા માટે સવારના ૬૦૦ વાગતા ઉપજ્યા અને દરમોડા ચડીએ ૧૨ વાગતા પુગ્યા હતા. આજની મંજલ ૮ જામણની હતી જેમાં હું માત્ર રમાધત્ર ચાલ્યો હતો અને બાકીનો ભાગ જપાનમાં ગયો હતો. આજની વાટમાં ઉખીમક, કંથા (ગણેશ) દુર્ગા (ગોવાલીયાબગડ) ચડીઓ આવી હતી. ગુપ્તકાશીથી ચાલતાં પ્રથમ સારી ઉતરાણુ આવી હતી અને આલુનાં પતાંનો અગીચો પણ આળ્યો હતો. થોડાં પાંદડાં લેવા વિચાર કર્યો હતો પણ વાટમાં સાચવી સંભાળી લઈ જવાની ભાંજગડ થતી હોવાથી તે લેવાનું માંડી વાળ્યું. મંદાકતી ગંગાના ઝુલા પાસે આવતાં જે રસ્તો નાળાગામથી આવતો હતો તેનું જોડાણ થયું. ઝુલો પસાર કરી અમારે ચડાણુ ચડવી

પડી હતી અને આખરે ઉખીમઠ પુગ્યા. અત્રે ઉખીમઠમાં શ્રી કેદારનાથનો પટ બંધ થાય છે ત્યારથી તે પટ ઉધડતાં સુધી કેદારનાથની પુજા રાવલના હાથે થાય છે. અહિંના રાવલની કચેરી જોવા તથા તેનાં દર્શન કરવા અમો ગયા હતા અને યથાશક્તિ નજરભેટ તેની ગાદીપર મુકી હતી. રાવલ ધણુ શાંત અને ઉત્સાહી લાગતા હતા. મંદીરમાં નારાયણનાં કેદારનાથનાં તથા ઝોંકારનાથનાં દર્શન કર્યાં હતાં અને બીજા મંદીરમાં ઓખાનાં દર્શન થયાં હતાં. આ મંદીરથી થોડે દુર એક જગ્યાએ એક મહાત્મા રહેતા હતા અને ગોર મહારાજે તેનાં દર્શન કરવાનો અતિ આગ્રહ કરવાથી અમો સર્વ તે મહાત્માના નીવાસસ્થાનમાં ગયા. મહાત્મા શ્રી એક જીના પુરાણા ખંડીયેર જોવા મકાનમાં ધુળના ઢગલામાં સાધુના લીઆસમાં ખીરાજોલા હતા. તેમનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા તેના ચેલાને દર્શાવી પણ તે હાકેના એકે શબ્દ બોલ્યો નહિ; જેથી અમો જ્યાં મહાત્મા ખીરાજતા હતા ત્યાં સીધા ગયા. મહાત્માની ઉમર સો વર્ષ ઉપરની હશે એમ લાગતું હતું. જોવા અમો ત્યાં ગયા અને પ્રસાદ મૂક્યો કે મહાત્માશ્રીએ નૃસિંહ અવતાર ધારણ કર્યો અને આવે. એસો કેમ છે કેમ નહિના કુશળ સમાચાર પુછવાને બદલે તથા દર્શને આવેલાને આશીરવાદ આપવાને બદલે ગાળોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. આ તો સાધુ કે સેતાન શું સમજવું ? જોના મુખમાંથી વેદના ઉચ્ચારને બદલે ગાલીપ્રદાન થતું હતું તેનું મોં ગંધાવાથી વધારે વાર ત્યાં થોભવાનું દ્રસ્ત નહિ ધારી અમો અમારે રસ્તે પડ્યા. ગોર મહારાજને ગાળો દીધી એટલુંજ નહિ પણ પ્રસાદીમાં લાકડીનો બરડાપર સ્વાદ ચખાડી માખાપ તથા દીકરાના સોગન દધ સ્વચ્છ પાણી ભરી લાવવાની તથા જે પ્રસાદ (સુકા મેવો) અમોએ મુક્યો હતો તે ઉખીમઠના મોદીને પાછો આપી તેના બદલામાં ગોળ લાવવાની આજ્ઞા કરી. ગોર મહારાજે મહાત્માશ્રીની આજ્ઞા અનુસાર થરથર કંપતાં સર્વ કંઈ અને આખરે નમન કરી રસ્તે પડ્યા. વાટમાં ગોરની રાહ જોવાથી ચટ્ટીએ પુગતાં અમોને વિલંબ થયો હતો. આજનો રસ્તો એકંદર સારો હતો અને થોડી થોડી માંમુલી ચઝાઈ આવી હતી. દએઝ ચટ્ટીમાં

ટમુમાસીની તખીયત ઠીક નહિ હોવાથી આજીવ્યાજીવના ગામમાંથી દહી મંગાવવું પડ્યું હતું અને તે પીધા બાદ જરા આરામ થયો હતો. દહીની બરણી લાકડાંની સારી હોવાથી મેં તે ખરીદી લીધી હતી. મોદીને ત્યાંથી લાકડાંના બે કુંડાં લેવા મન થયું પણ મોદીએ ભાવ બહુજ બતાવ્યો. જેથી હાલ તુરત મૂલતવી રાખવું પડ્યું. અત્રે બે ત્રણ ચટ્ટીઓ છે અને તે સારી છે. આજે નૃસિંહ ચતુર્દશી હતી પણ તેનો ખ્યાલ ઉતરી જવાથી તેનો અપવાસ કર્યો નહોતો. પાછળથી મારવાદી યાત્રીઓ આવ્યા અને તેમણે વાત કરી ત્યારે અમોને ખબર પડી કે ચૌદશ આજે પાળવાની છે. દર વરસે આ વ્રત રાખતા હતા તે આ વખતે ભુલમાં નહિ રખાંજું.

વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ તા. ૨૮-૫-૧૫ શુક્રવાર.

આજ રોજ દરમોડા ચટ્ટીથી ચોપતા ચટ્ટીએ જવા માટે સવારના ૬ાં વાગતા ઉપજ્યા અને ચોપતા ૧૦ વાગે પુગ્યા હતા. આજની મંજલ છ માઈલની હતી અને તે સર્વ હું પેદલ ગયો હતો. વાટમાં પોથી, દાબ-ડભીડા અને બનીયાકુંડ નામની ચટ્ટીઓ આવી હતી. વાટમાં પ્રથમ વાટ ઝાડીવાળી તથા ચડવાળી હતી અને પછી ઠીક આવી હતી. રસ્તામાં જે ચટ્ટીઓ આવી હતી તેને જે માટી લગાડવામાં આવી હતી તે ઘણીજ સફેદ અને ચકચકાટવાળી લાગતી હતી. અહિંથી લાકડાંનાં કુંડાં બાર આનામાં બે લીધાં હતાં તથા ગોર મહારાજે પણ એક આઠ આનાનું ખરીદ્યું હતું જે પાછળથી મેં રાખ્યું હતું. ચોપતા ચટ્ટી સારી છે. અહિં ચારેક ચટ્ટી ઉપરાંત બે ધર્મશાળા છે પણ કેવળ બીસમાર હાલતમાં છે તેની મરામતની ખાસ જરૂર છે. અહિં નાગફણી નામનાં જે ફુલ થાય છે તેનો આકાર આખાદ ફણીધર નાગના જેવોજ હોય છે. આ ચટ્ટીમાં ધી સાઈ મળનું મળતું હોવાથી આખો ડબો ખરીદી લીધો. અહિંથી યાત્રીઓને તુંગનાથ જવાનું હોય તો ડાબા હાથે આવતો સીધો ચડાઈનો રસ્તો લેવો પડે છે અને જેને નહિ જવાનું હોય તે ડાબા હાથવાળો રસ્તો પડતો મુકી સીધા ચાલ્યા જાય છે. અત્રે ઠંડી વધારે લાગતી હતી.

લાલસાંગા (ચમોલી) મુકામે રવીવારે પ્રગાય તેમ હતું અને તે દિને તાર લે કે નહિ તેટલા માટે ગોરના માણસ શકુને તારો લખી આપી રાતનાજ રવાના કર્યો અને લાલસાંગા જઈ શનીવારેજ તાર મુકી દેવા કહ્યું હતું. તેણે તે પ્રમાણે તારો મુકી દીધા હતા અને તેના જવાબ પણ આવી ગયા હતા. માત્ર મારો જવાબ જુનાચઢથી ગોત્રસંબંધીનો આવ્યો નહોતો.

ત્રૈશાખ વદી ૧ તા. ૨૯-૫-૧૫ શનિવાર.

આજ રોજ સવારના ચોપતા ચટ્ટીથી તુંગનાથ થઈ મંડલ ચટ્ટી જવા માટે સવારના ઠંડીમાં છ વાગે ઉપડ્યા અને બપોરના એક વાગે મંડલ ચટ્ટીએ પુગ્યા. આજની મંજલ બાર માઇલની હતી જેમાં હું માત્ર બે માઇલ ચાલ્યો હતો. ચોપતાથી ચાલતાં તુંગનાથ જવાનું હોમને જમણા હાથપરનો સીધો રસ્તો જે ભુલકરણ તથા ભીમ ચટ્ટીપર જાય છે તે પડતો મૂકી ડાબા હાથનો સીધો રસ્તો અમોએ લીધો. તુંગનાથ જતાં પહેલેથી છેક છેવટ સુધી ચડાઈ જ આવે છે. ચડાઈ બહુજ સખત હોવાથી તથા ઔષધીનો પ્રભાવ ધણો હોવાથી શ્રમ અતિ લાગે છે. ઉપર તુંગનાથ પુગ્યા બાદ આકાસી ગંગાની ધારા પાસે અમો ગયા પણ જળ અતિશે ઠંડુ હોવાથી અને સખત ઠંડી હોવાથી તી. સ્વ. બાઈ તથા કમ્બુ-બાઈ સીવાય કોઈ તે ધારા નીચે બેસી નહાયું નહિ. પવાલીના પહાડપરથી નીરખતાં કેદાર તુંગનાથ તથા બદ્રિનાથનાં શિખરો એકજ લાઇનમાં લાગતાં હતાં અને જોકે કેદાર જેટલી તેની ઉંચાઈ નહિ હશે તે પણ ૧૦૦૦૦ ફૂટ જેટલી તેની ઉંચાઈ તે હશેજ. અત્રે તુંગનાથ મહાદેવનાં પૂજા દર્શન થયા બાદ બ્રાહ્મણોને દક્ષણ આપી તથા અહિંના ગોર ગુણાનંદ ગવરીદત્તને પણ દક્ષણ વસ્ત્ર વીગેરે આપ્યું. અહિંના ગોરને ગોર તરીકે માનવાની ખાસ જરૂર નથી પણ તેની આજીજીપરથી તથા ગોર ગયાપ્રસાદની બલામણુથી તથા હિમાલયના પાંચ નાથ માંહેલા એક નાથની જગ્યાના હોવાથી તેને ગોર તરીકે સ્વીકારી તેનું માન રાખ્યું હતું. અહિંથી જો રસ્તે અમો ઉપર આવ્યા હતા તે રસ્તે નહિ જતાં

ખીજે રસ્તે નીચે ઉતર્યા હતા. આ વાટ ખીલકુલ ઉતરાઈની હતી તેમજ વીશમ પણ હતી. જપાનો ધણીજ આસ્તે આસ્તે ઉતરતી હતી અને ઔષધીના પ્રભાવની અસર એ થઈ કે કેટલાકને જપાનમાં ઘેન જેવું લાગતું હતું; કેટલાકને ચક્રર આવતાં હતાં અને ગોર મહારાજ તથા પરમાનંદશેઠને ઉલટી પણ થવા પામી હતી. આ પહાડમાં ઔષધી ઉપરાંત લખવાની કલમનાં કાંડાં સારા મળનાં થાય છે અને ગોર મહારાજે તે પોતા માટે કેટલીક જડીઓ કાપી લીધી હતી. ઉતરતાં ઉતરતાં છેક ભીમ ચટ્ટી કે ત્યાં ચોપતાથી આવતો રસ્તો મળે છે ત્યાં આવી લાગ્યા અને અત્રે જરા વીશામે લીધો. થોડી વાર બાદ પાછું પ્રયાણ શરૂ કર્યું અને રસ્તો જંગલમાં થઈ ઉતરાણમાં જતો હતો. મંડલ ચટ્ટીએ આવી પુગતાં એક ચટ્ટી જે સારી હતી તેમાં અમે અમારો મુકામ કર્યો પણ કમનસીબે મોદી ઘણા ખરાબ મળ્યો હતો. મુસાફરીમાં કોઈ ઠેકાણું સારું માલ મળે યા ન મળે તેટલા માટે અમે ચાર ટંકનો સીધો સાથે રાખતા હતા અને મોદીને ત્યાંથી જીજ માલ લેવાયાથી તે છેડાયો અને તકરાર કરવા માંડ્યો અને ખીજ ચટ્ટીમાં ઉતારો લેવાનું કહેવા લાગ્યો. તેને સમજાવ્યો પણ તે માથાનો ફરેલો તથા ભેજનો કડક હોવાથી કોઈ રીતે સમજાવ્યો નહિ. આખરે તેને કાનઝાલી બહાર કાઢ્યો અને વધારામાં તેના સામે ફરીયાદ લખી તે પાસેના ગામમાં આવેલા પોલીસ અમલદારને પુગ કરવા ગોરના માણસને તૈયાર કર્યો. ખરાખરીનો ખેલ જોતાં મોદી નરમ ઘેંશ જોવો થઈ ગયો અને કાકુલદી ભરી રીતે બંને હાથ જીડીને ફરીયાદ નહિ મોકલવા માટે અરજ કરવા લાગ્યો. ગામના લોકોની નજરમાં તે ખીસીયાણું પડ્યો અને અમોને દયા આવવાથી ફરીયાદ મોકલવાનું મુલતવી રાખ્યું. અત્રે ખાવા પીવાની તમામ ચીજો મળે છે.

વૈશાખ વદી ૨ તા. ૩૦-૫-૧૫. રવિવાર.

આજ રોજ મંડલ ચટ્ટીથી લાલસાંગા (ચમોલી) જવા માટે સવારના છ વાગે ઉપડ્યા અને લાલસાંગા બપોરે બાર વાગતા પુગ્યા.

આજની મંજલ દસ માઇલની હતી અને હું તે સર્વ ચાલીને ગયો હતો. વાટમાં કોઇ કોઈ જગ્યાએ ચડાઇ આવી હતી આડી રસ્તો સારો મળ્યો હતો. રસ્તામાં સેટાણા, વૈતરણી, તથા ગોપેશ્વર ચડીઓ આવી હતી. વૈતરણી એક બે માઇલ દુર હતું ત્યાં રસ્તો પહાડના ધસવાથી અંધ થએલો હોવાથી આડે રસ્તે પ્રથમ નીચે ઊતરી પછી ઉપર ચડી રસ્તા ભેગા થયા હતા. વૈતરણીમાં એક કુંડમાં ત્રણેક ધારા છે તેમાં બધાએ સ્નાન કર્યું હતું તથા ઉપસ્ના કર્યામાં ત્રણેક કરી ગાયના સંકલ્પ કર્યા હતા. મરણ બાદ આત્મા સ્વર્ગમાં જતાં વૈતરણી પાસે અટકે છે પણ ગાય આત્માને પોતા સાથે લઈ જઈ શકે છે. શ્રી બદ્રિનાથના ગોરનો લાગો અહિંથી શરૂ થાય છે અને જે ધર્મદાન વીગેરે દેવામાં આવે છે તેમાં તેનો હિસ્સો હોય છે. અહિંથી આગળ ચાલતાં ગોપેશ્વર મહાદેવની જગ્યા આવી હતી. અહિં મહાદેવનાં દર્શન કરી ફરસુરામની ફરસીને હાથ અડકાર્યો હતો. આ ફરસી જોઈને હસાવીએ છીએ તો ખીલકુલ હસતી નથી પણ એક ટચી આંગળીના અડકવાથી તે જોઈને નહિ પણ ધીમે ધીમે હલે છે. અહિંના મહંત મહારાજ પણ અત્રેજ રહે છે અને તેમનાં દર્શન કરી ભેટ ધરી હતી. જગ્યા સારી મળતી ચોખ્ખી છે. અહિં ઝાડમાં ખીજેઈ જેવાં નાની જાતનાં લીંબુ થયાં હતાં તે વપરાશ માટે થોડાંક તોડી લીધાં હતાં. આગળ ચાલતાં ઉતરાંધ આવી હતી અને ત્યાર બાદ અલકનંદા ગંગાજી જે છેક બદ્રિનાથથી આવે છે તે જમણા હાથ પર આવ્યાં હતાં. આ ગંગાપરનો રસ્તો સારો મળ્યો હતો. અને લાલસાંગા ગામમાં જવા માટે એક ઝુલો આવે છે તે ઝુલો વટાવી અમો ગામમાં દાખલ થયા. આ ગામ પહાડી શેર તરીકે લેખાય છે અને જે ચડીમાં અમો ઉતર્યા હતા તે ગંગાના કીનારા પર હતી તથા સારી હતી. ખીજી પણ સારી ચડીઓ તથા ધર્મશાળાઓ અહિં ધણી છે. અહિં સરકારી અમલદાર રહેતો હોવાથી સરકારી જંગલ ટપાલ તથા તાર ઓફીસ પણ છે. અમારા તારોના જવાબ તથા કાગળોના ઉત્તર અમોને અહિં મળ્યા હતા. ધણી દિવસે ટપાલ દ્વારા સર્વના ખુશી ખબર સાંભળી ધણીજ આનંદ થયો હતો. સરકારે અહિં યાત્રીઓ માટે પત-

રાંનાં સંદાસો બનાવ્યાં છે અને ભંગી તે સાફ કરી જાય છે. લાલસાંગા બે પહાડ વચ્ચે ખીલુમાં છે અને ગંગાના કીનારપરજ છે. આ આખું ગામ ન્યારે તે ખીલકુલ નીચાણમાં ખીલુમાં હતું તે વખતે ભારે રેલ આવવાથી તણાઇ ગયું હતું. જે વખતે રેલ આવેલી ત્યારે પાણી લગભગ ૨૦૦ ફૂટ ઉપર ચડ્યું હતું અને બંને પર્વતોની વચ્ચેનો ભાગ જળમય થઇ ગયો હતો. હાલ જે શહેર બાંધવામાં આવ્યું છે તે જરા ઉંચાણના ભાગમાં બાંધેલું છે. અહિંના રહીશો તી, રવ, માતુશ્રી પાસે શાળા બાંધવાના ફંડમાં નાણાં ભરાવવા આવ્યા હતા અને તેઓની મરજી મુજબ ભરી આપી તેઓને ખુશ કર્યા હતા. અહિં ખાવા પીવાની તમામ ચીજો તથા બેચાર જતની શાકભાજી પણ મળી શકે છે. બદ્રિનાથ થઇ પાછા ફરતાં અહિંજ આવવાનું હોવાથી જે સામાનની અમરે જરૂર નહિ હતી તે સામાન અહિંના મોટી લાલ્લા બદ્રિપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદના હવાલામાં સોંપી દીધો. આ મોટી આબરૂદાર લેખાય છે અને તેનો છોકરો વિલાયતમાં બારીસ્ટરનો અભ્યાસ કરે છે. અત્રે કોબીજ કાંદા વીગેરે સારાં મળતાં મળતાં હતાં અને મન થવાથી તેના બજારમાં શાક વીગેરે બનાવ્યાં હતાં. જે પરમાનંદશેઠે અને મેં ખાધાં હતાં. અહિં પણ એક સાધુ સાથે બપોરે થવા પામ્યો હતો પણ આખરે તે સમી ગયો હતો. હરદ્વારથી બદ્રિનાથ આવનારને સીધા ચમોલી આવવું પડે છે અને ત્યાંથી બદ્રિનાથ જવાય છે. હરદ્વારથી ચમોલી સુધી ગંગાજી ડાબે પડખે રહે છે ન્યારે ચમોલીથી જમણે પડખે થઇ પાછી થોડે દુરથી ડાબી બાજુ છેક બદ્રિનાથ સુધી સાથે રહે છે.

વૈશાખ વદી ૩ તા. ૩૧-૫-૧૫ સોમવાર.

આજરોજ લાલસાંગાથી પીપળકોટી જવા માટે સવારના છ વાગે ઉપડ્યા અને પીપળકોટી મુકામે અગીઆર વાગતા પુગ્યા હતા. આજની મંજલ કુલે દસ માઇલની હતી જેમાં હું ચાર માઇલ ચાલી આકીનો ભાગ જપાનમાં ગયો હતો. વાટમાં મઠચરી, છીનકાં, બૌલા, છીઆસેલુ તથા હાટ ચરીઓ આવી હતી. પ્રથમ ચમોલીથી ચાલી ગંગાજીનો વિશાળ

ઝુલે ઉતરી રસ્તે પડ્યા. ગંગાજી જમણી બાજુ વહેતાં હતાં. વાટમાં છેક પીપળચટ્ટી સુધી પીપળાનાં ઝાડો ઘણાં જોવામાં આવ્યાં હતાં. મઠચટ્ટી પાસે આલુના પાન કોખીજ તથા બીજી શાકભાજીઓ મળતી હોવાથી તે ખરીદી અમો પીપળકોટ્ટી સાથે લઈ ગયા હતા. હાટ ચટ્ટી પછી પાછો એક ઝુલો આવતાં તે પસાર કરવો પડ્યો હતો અને અહિંથી ગંગાજી પાછાં ગયે હાથે થયાં. આ ઝુલો પાસેથી એક જપાનનો તથા એક પગ દંડીનો માર્ગ છે અને આગળ જતાં તે બંને જોવા મળે છે. પગ રસ્તો દુકો હોવાથી પગે ચાલનાર તે રસ્તે ગયા જ્યારે અમો જપાનવાળે રસ્તે ગયા. ચીલુનાં ફળ પાકાં મળેનાં મળતાં હોવાથી તે લઈ અમોએ ખાધાં હતાં. પહાડી લોકોએ તે ખાવા ના પાડી હતી કારણકે તેઓની માન્યતા મુજબ તે ખાવાથી જવર આવે છે પણ અમોને જરૂર હતું જોવા સ્વાદમાં લાગવાથી પેટપુર ખાધાં. ઇશ્વર કૃપાથી પહાડી લોકોના કહેવા મુજબ અમારાપર તેની માઠી અસર થવા પામી નહોતી. આગળ ચાલતાં ચડવ વાળી વાટ આવી હતી તથા પીપળ કોટ્ટીનો બગીચો તથા શુદ્ધ પણ આવ્યાં હતાં. પીપળકોટ્ટી પુગતાં ગામને નાકે એક જગ્યામાં અમો ઉતર્યા હતા અને જગ્યા સારી મળતી હતી. અહિં તોતાદ્રીના મંદિર મહારાજ પોતાના રસાલા સાથે આવેલા હોવાથી આખું ગામ ભરાઈ ગયું હતું. તેઓ શ્રી બદ્રિનાથ જતા હતા. અહિં મકાનો ઘણાં છે અને સારા સારા વેપારીઓની દુકાન ઘણી છે જ્યાંથી તમામ જાતની પહાડી ઔષધી, અવલ નંબરની કરતુરી, ગામની ચામરો, શીલાજીત, કાપડ, બાસણ તથા બીજી ઘણી ચીજો મળી શકે છે. આગળ જતાં જેવી જોઈએ તેવી સારી ચીજ નહિ મળતી હોવાથી અહિંથીજ પાછા ફરતાં ખરીદવી દુરસ્ત છે. માલ મેંધો મળે છે પણ મુકાબલામાં ઉત્તમ પ્રકારનો મળે છે, મઠચટ્ટીની શાકભાજી તમામ અહિં બનાવી હતી અને આજે પ્રસાદ લેતી વખતે બડો આનંદ આવ્યો હતો. આગળ જતાં ગરૂડ ગંગાં આવવાનાં હોવાથી ત્યાં દાનમાં આપવા માટે કાંસાની થાલીઓ તથા સુકો મેવો વીગેરે અહિંથી ખરીદી લીધાં. જે જગ્યામાં અમો ઉતર્યા હતા તેના સામેના લાગમાં એક ડોક બંગલો છે તથા અત્રે ટપાલ ઓફીસ

પણ મોદીની દુકાનમાં રાખવામાં આવી છે. અહિં જે વેપારી ચોખ્ખો માલ આપે છે તેનું નામ શાહ કીસનલાલ ખીહારીલાલ રાની ખેત વાળા છે.

વૈશાખ વદી ૪. તા. ૧-૬-૧૫ મંગળવાર.

આજરોજ પીપળ કોટીથી કુમાર ચટ્ટી જવા માટે સવારના ૭ વાગતા ઉપડ્યા અને કુમાર ચટ્ટી બપોરે એક વાગતા પુગ્યા હતા. આજની મંજલ અગીઆર માઇલની હતી અને તે હું પેદલ ચાલ્યો હતો. વાટમાં ગરૂડગંગા ટંગણી, ખેલાકુચી, પાતાળગંગાંતથા ગોલાકોટી ચટ્ટીઓ આવી હતી. ગરૂડગંગાના નિર્મળ જળમાં સર્વેએ સ્નાન કર્યું હતું. અહિં સ્નાન કરતી વખતે હાથ પાછળ કરી રેતીમાંથી જે પથ્થર આવે તે લેવાની રીતી છે અને તે પથ્થર ધરમાં રાખવાથી સર્પનો ભય રહેતો નથી, તથા બચાંઓ ખીતાં નથી. તોતાદ્રીના મંહંત પણ અત્રે સ્નાન કરવા ઉતર્યા હતા અને અડચણ ન હોય તો પ્રથમ અમોને સ્નાન કરવા દેવાની વીનંતી કરતાં તેઓ જળ બહાર નીકળી ગયા હતા અને અમોને સ્નાન કરવા આપ્યું હતું. મંહંત વીદ્યાન શાણા તથા ખીલકુલ નીરઅભીમાની છે. સ્નાન કર્યા બાદ ગોર મહારાજને ગુપ્તતદાન બધાંએ આપ્યું હતું અને પ્રસાદીમાં પેંડા જે અત્રે મળે છે તે આપી અમો વીદ્યાય થયા. વાટમાં પાતાળગંગા આવતાં ત્યાં ઉતરી આરંભન માર્ગ ન કર્યા હતાં. ત્યાંથી આસતાં છેક કુમાર ચટ્ટી સુધી ચડાવ આવ્યો હતો. કુમાર ચટ્ટીમાં પાંચ ૭ મોદીની દુકાનો છે તથા ઉતરવાની સોઈ સારી છે. શીલાજીત કપડ તથા ખીજી ઔષધી અહિં મળતી હતી. સાંજના વરસાદ પડ્યો હતો અને ઠંડી વધારે લાગતી હતી.

વૈશાખ વદી ૫. તા. ૨-૬-૧૫. બુધવાર.

આજરોજ કુમાર ચટ્ટીથી જોશીમઠ આવવા સવારના ૭ વાગે ઉપડ્યા અને જોશીમઠ દસ વાગતા પુગ્યા હતા. આજની મંજલ સાત માઇલની હતી અને સર્વ હું પેદલ ગયો હતો. આજની વાટમાં પેની તથા સીંહ ઉધાર ચટ્ટીઓ આવી હતી. તે ચટ્ટીઓ નાની હતી.

આજની વાટ ચડાઈ વાળી ન હોતી. સીંહ ઉધાર ચડી મુંકયા બાદ જ્ઞેશીમઠ નહિ જનારને સીધે રસ્તે. જવાનું થાય છે. જ્ઞેશીમઠ જનારને જમણી બાજુ આવેલા રસ્તાપર જવું પડે છે. સીધાં રસ્તા અહિં તેમજ જ્ઞેશીમઠના પાછળના ભાગમાંથી આવતા રસ્તા સાથે સામેલ થાય છે. જ્ઞેશીમઠ પહાડી શહેર છે અને વાસણ કુસણ તથા ખાવાપીવાની તમામ ચીજો તથા તમામ જાતની પહાડી ઔષધીઓ મળે છે. અમોએ કેલાસ કીર્તી આશ્રમમાંથી શુદ્ધ શીલાજીત, મસાની દવા, આંખની દવા તથા બીજી ઔષધીઓ ખરીદી હતી અને શ્રી બદ્રીનાથની ટેટલીક છબીઓ તથા વીંટીઓ પણ લીધી હતી. અહિંના બગીચામાંથી એક બાગવાન ચીલુ લાવ્યો હતો અને તે અમોએ ખાધાં હતો. અહિં સરકારી થાણું હોવાથી એકાદ બંગલો તથા ટપાલ તાર ઓફીસ પણ છે. શ્રી નૃસિંહ મંદીરની બહાર ગૌમુખમાંથી બે ધારા શીતળ જળની પડે છે જેમાં બધાએ સ્નાન કર્યું હતું. અને શ્રી નરસીંગજીના દર્શન કર્યા હતાં. આ મુર્તિ ધણીજ ચમત્કારીક તથા મોહ ઉપજાવે તેવી છે. શ્રી નરસીંગજીની જમણી ભુજ દીવસે દીવસે ક્ષીણ થતી જાય છે અને ગોર મહારાજ તથા ત્યાંના પુજારીના કહેવા મુજબ તે ભુજ સદંતર ક્ષીણ થઈ ખરી પડવા જેવી થશે ત્યારે દુનીયામાં કંઈક નવું જીવું થશે. કાર્તિક માસથી અખાત્રીજ સુદી શ્રી નારાયણતરીકે શ્રી નરસીંગજીની પુજા રાવલના હાથે અહિં થાય છે. તી. સ્વ. માતુશ્રીએ શ્રી નરસીંગજીને વસ્ત્ર વાધા ધર્યાં હતા અને મેં પણ સામગ્રી ઉપરાંત ચંદન કેશર અતર તથા સુકો મેવો ધર્યો હતો. અહિં સરકારી અમલદાર રહે છે અને અત્રે એક ઇસપીતાલ પણ છે. તોતાદ્રીના મહંત મહારાજ અહિં પધારતા હોવાથી સામે સામીયું તેડવા ગયું હતું અને વાજતે ગાજતે ગામમાં પધરામણી કરી હતી. ઝાઝા યાત્રીઓ જે અહિં આવવા પામે તો જરા રહેવા કારવવાની અગવડતા પડે તેવું છે, પણ અમોને કસી અડચણ ખમવી પડી નહોતી. અહિં વાસુદેવ કૃષ્ણ તથા બીજા દેવોની મુર્તિઓ છે જેનાં અમોએ દર્શન કર્યાં હતાં. કેલાસ કીર્તી આશ્રમમાંથી જેને ઔષધી લેવા વિચાર હોય તેણે ખસુસ લઈ લેવી કારણ તેવી દવા બીજે કુથે મલી શકતી નથી.

વૈશાખ વદી ૬ તા. ૩-૬-૧૫ ગુરુવાર.

આજ રોજ જ્ઞેશીમઠથી રામબગડ ચડીએ જવા માટે સવારના છ વાગતા ઉપજ્યા અને રામબગડ અગીઆર વાગતા પુગ્યા હતા. જ્ઞેશી-મઠથી રામબગડ દશ માઇલ થાય છે જેમાં માત્ર હું જે માઇલ ચાલ્યો હતો. વાટમાં વિષ્ણુ પ્રયાગ ઘાટચડી, પાંડુકેશ્વર તથા શેશ ધારા ધડીઓ આવી હતી. જ્ઞેશીમઠથી રામબગડ ચડીએ જવા માટે જે રસ્તેથી અમે આવ્યા હતા તે રસ્તે થઈ નહિ જતાં પાછળના ઉતારવાળા રસ્તે ગયા હતા અને થોડેક ચાલ્યાબાદ જ્ઞેશીમઠથી જે સીધો રસ્તો આવતો હતો તે મળ્યો હતો. ઉતરાણુ છેક વિષ્ણુ પ્રયાગ સુધી સખત હતું. વિષ્ણુ ગંગાને પુલ વટાવી એક મંદીર પાસે અમે થોભ્યા અને કપડાં ઉતારી સાંકળ ઝાલી સીડી ઉતરી વિષ્ણુગંગા તથા બદ્રિનાથથી આવતી અલ્કનંદાના સંગમમાં સ્નાન કર્યું હતું. આ સંગમમાં પાણી દરીયાના મોજની માફક ઉછળતું હતું અને મોજના ઉછાળાથીજ માત્ર સ્નાન થયું હતું. અહિં એક શીલાપર જે સાધુઓ બાથમ બાથ આવી ગયા હતા અને અમે બધા વચ્ચે નહિ પડ્યા હોતે તો નક્કી એકાદ જાણુની જળ સમાધી થતે. લડાઈ દરમીયાન એક બીજા એક બીજાપર જોર અજમાવી પાણીમાં નાખવા ક્રોશેશ કરતા હતા અને જે પાણીમાં પડતે તો સીધો હરદ્રારા નીકળી જતે. પાણીનું જોર એટલું બધું હતું કે તેમાં બલ બલા તારાની પણ કારી ફાવે તેમ નથી. અહિંથી આગળ ચાલતાં પહાડને ચીરી ગંગા ગાંડી ઘેલી બની આવતી હોય એમ જોવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ ગંગાપરનો ઝુલો વટાવી ગંગાને જમણે પડખે કરી અમે પાંડુકેશ્વર પહોંચ્યા અહિં શ્રી મોરલીધરના તથા વાસુદેવનાં દર્શન કરી અમે અગાડી વધ્યા. પાંડુકેશ્વર ચડી જરા ગંદી છે અને ઉતરવા લાયક નથી આગળ ચાલતાં શેશધારા ચડી આવી હતી. ત્યાં જરા વીશામે લઈ અમે પાછા ઉપજ્યા હતા અને રામબગડ ચડીએ પુગ્યા. અહિં ચડી સારી હતી તથા મોદીની દુકાનો પણ હતી. ચડીની નીચે આલ્કનંદા ગંગા ધ્રુવવાતી જોર બંધ વહેતી હતી. અહિં તોતાદ્રીના મહંત મહારાજ પણ અમારી પછવાડે પધાર્યા હતા અને એક બીજા ચડીમાં ઉતર્યા.

હતા. તેનાં માણસો મહંતનું નામ લઈ અમારી ચટ્ટીમાં ઉતારો લેવા આવ્યાં હતાં પણ જગ્યા નહિ હોવાથી દલગીરી બતલાવવી પડી. તેઓ તકરારપર આવતાં મહંત મહારાજને ખબર આપી અને પોતાનું નામ વગોવનારને સખત ઠપકો આપ્યો અને અમારી ચટ્ટી તરફ નહિ ફરકવાની સખત આજ્ઞા આપી. આજની મંજલમાં ચડ ઉતર સેજસાજ હતી અને રસ્તો એકંદરે સારો અને જરા સાંકડો હતો. હવે શ્રી બદ્રીનાથ પુગવાને એકજ મંજલ બાકી રહી હતી અને તે આશામાં તથા માજીના કાન ફાડી નાંખે તેવા ઘોંઘાટમાં રાતના નીરાંતે ઊંઘ આવી નહિ.

વૈશાખ વદી ૭ તા. ૪-૫-૧૫ શુક્રવાર

આજ રોજ સવાંરના વહેલા ઉઠી ચા પાણી લઈ રામબગડથી બદ્રીનાથ જવામાટે છ વાગતા ઉપડ્યા અને બદ્રીનાથ લગભગ ૧૨ વાગતા પુગ્યા હતા. આજની મંજલ નવ માઇલની હતી અને તે બધાંએ પગે ચાલી પુરી કરી હતી. નવે માઇલ ચડાઇ હોવાથી નાકમાં દમ ભરાય છે યાત્રીઓની શ્રદ્ધાનું પુરેપુરું ઈન્તિયાંણુ લેવાય છે રામબગડથી ચાલતાં રસ્તો અવડ ચવડનો તથા પથ્થરવાળો આવે છે અને ગંગાના બે ત્રણ ઝુલાઓ પણ પસાર કરવા પડે છે. થોડી થોડી મંજલે દમ લેવાની જરૂર પડે છે, અને બદ્રીનાથ એકદમ પહોંચવાના ઉલાસમાં ઉતાવળ કરવી એ એક મોટી ભુલ છે. જેમ અને તેમ ધીરે ધીરે પંથ કરવો. આજની વાટમાં હનુમાન ચટ્ટી તથા કાંનચનગંગા આવ્યાં હતા. થોડી થોડી મંજલે દમ લેતાં તથા બે ત્રણ જગ્યાએ બરફ આવેલો તે પસાર કરી આખરે શ્રી બદ્રિપુરીની સમીપ આવી લાગ્યા. પુરી દેખાતાં શ્રી નારાયણના મંદીરનો ધુમટ પ્રથમ નજરે પડે છે જે જોઈ યાત્રીઓ સાર્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરે છે અને “શ્રી બદ્રિબીશાલ લાલકી જય” નો ઘોશ મોટેથી ઉચારે છે. કેટલાક ત્યાંથી ઉઘાડા પગે ચાલે છે અને કેટલાક તેની સાથે મૌન્ય ધારણ કરી સીધા મંદીર તરફ જાય છે, અને દર્શન કર્યા બાદ બેસે છે. જેઓ ઠંડી સહન કરી શકે તેવા હોય છે તે અહિં રાતવાસો અગર ચાહે તેટલા દિન રહે છે અને જેનાથી સહન ન થઈ શકે તે દર્શન કરી તુરત નીચે હનુમાન ચટ્ટીમાં જઈરાત ગાળે છે. પુરી

પુગતાં પહેલાં પ્રથમ ભેરવની ચોકી આવી હતી અને ત્યારબાદ સરકારી ઇસપીતાળ આવી હતી. પછી આલકનંદાનો ઝુલો વટાવી અમે પુરીમાં દાખલ થયા હતા. ગંગાજી અહિં જમણી બાજુ વહે છે અને આખી પુરી ગંગાના કીનારાપર આવી રહી છે. પુરીમાં દાખલ થયા બાદ મુકામપર નહિ જતાં અમે શ્રી નારાયણના મંદીર તરફ બજારમાં થઈને ગયા અને મંદીરમાં શ્રી નારાયણનાં દર્શન કરી સર્વે પાવન થયા. અમે પાછા ફર્યા કે મંદીરપણુ તુરત બંધ થયું. જરા મોડા પુગતે તો દર્શન પછી સાંજના થતે. અમારી અનન્ય ભક્તિ તથા શ્રદ્ધા જોઈ અમેને દર્શન દેવામાટે મંદીરના દ્વાર ખુલ્લાં રાખવાની પ્રેરણા રાવલના અંતઃકરણમાં કરી હોય તેવું અમેને લાગ્યું. દર્શન કર્યાબાદ પાછા બજારમાં થઈ અમે મુકામે ગયા હતા. ગોર મહારાજે મકાન પુરીના અગ્રભાગમાં ટપાલ ઑફીસ પાસેજ રાખ્યું હતું અને મકાન સાથે મળતું હતું રહેવાના મકાનની સામેના ભાગમાં જમવા ખાવાનું રાખવામાં આવ્યું હતું. અહિં પણ મકાનના દરવાજા નાંના તથા છત નીચે હોવાથી વાંકાવળી ચાલવું પડતું હતું. બરફવાળી તમામ જગ્યાએ આવી જતનાંજ ધરો બંધાય છે. ગોર મહારાજે કોલસાની સગવડ સારી રાખેલી હતી. આજે સાંજના ચારપાંચ વાગતા અન્નપાણી ભોગા થયા હતા. મંદીરમાંથી મગજના લાડુ, ભાત, કેશરીયોભાત, પાપડ વીગેરેનો પ્રસાદ આવ્યો હતો તે અમેએ લીધો હતો. ઉપરમાંની ફેટલીક ચીજો ગોરમહારાજ પોતે લાવ્યા હતા અને ફેટલીક જપાનીઓપાસે બચકાવી લાવ્યા હતા. અહિં પ્રસાદની આખતમાં શ્રી જગન્નાથજીની માફક છે. કોઈથી પ્રસાદ લાવે છે તે ખવાય છે. શ્રી નારાયણનું ખુદ ધામ હોવાથી કોઈના હાથનો પ્રસાદ લેવામાં કશો બાદ લાગતો નથી. ચાર ધામની આવી આખ્યા. યકા છે. શ્રી અદ્વિનાથ, દ્વારકા, જગન્નાથ તથા રામેશ્વર. આ ચાર દેવતાઈ ધામે હોવાથી પ્રસાદમાં કશો બાદ લેખાતો નથી. હાલ ઇશ્વરે એક નવું પાંચમું ધામ પેદા કર્યું છે અને તે મુંબઈ છે. શ્રી મુંબાપુરીમાં પણ હવે પ્રસાદની આબડછેટ ગણાતી નથી. મને લાગે છે કે જાતે દિવસે આખો હિંદુસ્થાન પુરીના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે અને કોઈને કશી

આવ્યતનો બાધ રહેશે નહિ તે વખતે સનાતનધર્મનો નાશ થશે, વેદ પુરાણોનાં પુસ્તકો દફતર બાંધી દફતરખાનામાં મુકવાં પડશે.— ધર્મ કર્મ બાબુપર રહેશે, વડીલોની આમાન્યા તથા મેર્યાદાપર ધા પડશે, બધું એકાકાર થશે અલુખપતું ખાઈ મનમાં મગ્ન રહેશે અને સ્વચ્છંદી રીતે વર્તી બાપદાદાની આબરૂને એળ લગાડશે. આર્ય જુમીની આવી અધો ગતી થશે ત્યારે નારાયણ સમાધીમાંથી જન્મીત થશે અને તેવા પાખંડીઓની ખબર લઈ, અધર્મનું ખંડન કરી પુનઃ સનાતન ધર્મ સ્થાપશે. પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રભાતના પહોરમાં પ્રતિદિન પ્રાર્થના કરું છું કે આવી એકાકાર પૃથ્વી જેવા પૂર્વે તેઓ મને સદાને માટે મુકિત આપે.

વૈશાખ વદી ૮ તા. ૫-૬-૧૫ શનીવાર.

આજરોજ બદ્રિનાથ વસુધારા જવાનું હોવાથી સવારના ઉડી ચા પી સાત વાગતા ઉપજ્યા અને ત્યાં રનાન કરી પાછા બદ્રિનાથ ચાર વાગતા આવ્યા હતા. બદ્રિનાથથી વસુધારા આવતાં જતાં લગભગ ૧૬ માઇલ થાય છે, અને તે સર્વ અમો જપાનમાં ગયા હતા. કટલેક ઠેકાણુ રસ્તો ખરાબ આવતો હોવાથી પેદલ ચાલવું પડે છે. અજરથી તે મંદીર સુધી ચાલી અમો જપાનમાં બેઠા હતા. વાટમાં ઈદ્રિંગંગા, માતામુર્તિ માનાગામ, વ્યાસજીની જગ્યા તથા દેવીઘોડો આવ્યાં હતાં. ઈદ્રિંગંગામાં આચ્છમન માર્જન કરી માતા મુર્તીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં અલકનંદા ગંગા પસાર કરવાનાં હતાં પણ તેનો ઝુઓ ટુટી જવાથી ગંગાપર જમણા બરફના પુલ પર થઈ અમો સર્વ ગયા હતા, અને માના ગામ પહોંચ્યા હતા. બરફના ઢગનીએ માજી જરબંધ વહેતાં હતાં અને તેમાં બરફ સરકે અને પાણી સાથે તણાવા લાગે તો યાત્રીઓની શી ગતી થાય તે સમજી લેવાનું. ઈશ્વર કૃપાથી અમોને જતાં આવતાં કશી અડચણ નડી નહોતી. માના ગામ પાસે જે જગ્યાએ વ્યાસજીએ અદારે પુરાણ બનાવ્યાં હતાં તે જગ્યા આવી હતી અને તે જગ્યાએ શીલાઓ એવી પાતળી ગોઠવાયેલી છે કે તે બધાં પુરાણોના પાનાં હોય તેમ દીસતું હતું, અહિં એક સામેના પહાડમાં ગોર મહારાજે કાળો ઘોડો

અતાઓ અને જણાવ્યું કે તે દેવી ધોડા છે, પહાડમાં ધોડા જેવું ચિત્ર છે અને તે આખા ધોડા જેવું લાગે છે. શ્રદ્ધા ખાતર ગોર મહારાજ કહે તે માની લીધા વગર છુટકો નથી જો કે તેવા ધોડા હાથી રથ વીગેરે અનેક દેખાવો પહાડમાં આપણી નજરે પડે છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં છેક વસુધારા સુધી બરફમાં સખત ચડ આવે છે અને બરફ નીચે ગંગા વહેતી સંભળાય છે. ધણા શ્રમ વેઠી આખરે વસુધારા પુગ્યા. અહિં એક મંદીર તથા એક ઝુંપડી છે. તેની બાજુમાં તથા પછાડી છેક ઉપરથી એક ધારા પડે દે તે વસુધારાના નામથી ઝોળખાય છે. અહિં અષ્ટ વસુએ તપ કર્યું હતું અને તેમને માટે ખાસ ચંગાણ ઉપરથી આવેલાં છે. આ ધારા ધણુ ઉંચેથી પડે છે અને સીધી બરફપર તથા બરફ તથા પહાડની વચ્ચેની પોલમાં પડે છે. યાત્રીઓ પોલમાં તથા બરફપર જઈ શકતા નહિ હોવાથી બાજુના ભાગમાં પથ્થર પર બેસે છે અને “ હર હર હર ગંગે ગંગે ” ના પુકાર કરે છે. ધારા તુરત અવાજ તરફ ખેંચાઈ આવે છે અને પથ્થરપર બેસનારને ભીંજવી મારે છે. છેક ઉપરથી ધારા પડતી હોવાથી તે આપણા પર ધોરીયાની મીસાલ પડતી નથી પણ પવનના ભેરથી વાછંટના રૂપમાં અગર વરસાદના રૂપમાં તે આપણા પર પડે છે. તે એટલા ભેરથી પડે છે કે પાણી આપણા શરીરને વાગે છે અને શરીર લાલ થઈ જાય છે. આ ધારા વીશે એવું કહેવામાં આવે છે કે તે પાપી પુરૂષના પર એક ઘુંદ પણ નાંખતી નથી, અને તે વાત પણ સીધજ હશે. ભલે તે વરસો સુધી ધારાની પાસે બેસે પણ તે તેને પાવન કરતી નથી. જે ભાગ્યશાળી તથા પુણ્યાત્મા હશે તેના પર ધારા પડે છે અને પાવન કરે છે. આ તે ધારાનો એક અદ્ભુત ચમત્કાર છે. અમારામાંના સઘળાં પર તે ધારા પડી હતી અને કાઢને પરતાવાનું કારણ રહ્યું નહિ. આટલી પુરીતી અમારી જાતને અમેએ ભાગ્યશાળી લખી. અહિં સ્નાન કરી મગજના લાડુ તથા આદુ ખાધાં હતાં તથા પરમાનંદ શેઠે સર્વની બરફમાં છત્રીઓ લીધી હતી. અહિં ઠંડી અતીશે છે, અહિંથી પાછા ફરી અમે માનાગામ આવ્યા અને ત્યાંના કુતરાઓ વખણાતા હોવાથી તથા અમારે કુતરાઓ લેવાના હોવાથી ત્યાં જરા ધોબ્યા. કુતરાની પુષ્કળ

તપાસ કરી પણ મનમાનતા મળી શક્યા નહિ. અહિંના કુતરાઓ ટીબેટીયન મેસ્ટીફના નામથી ઓળખાય છે અને તે જાતના કુતરાઓ બોટીયા લોકોનાં બકરાનાં ટોળાની રખેવાળી કરે છે. કુતરા નહિ મળવાથી નીરાશા ઉત્પન્ન થઈ અને દક્ષગીરી સાથે પાછા બરફનો પુલ વટાવી મકાનપર આવ્યા. અહિં આવી જરા આરામ લઈ રસોઈ પાણી તૈયાર થયે જમ્યા હતા, અને ત્યારબાદ ગોર મહારાજના ગપાટાઓ સાંભળ્યા હતા. રાતના ઠંડીને લીધે સગડી ચાલુ રાખવી પડી હતી. વસુધારાથી આગળ સરસ્વતી આવે છે અને પછી સત્યપંથ તથા સ્વર્ગારોહણ આવે છે પણ તમામ ડુંગરો બરફમય હોવાથી ત્યાં જવાનું બની શકતું નથી. તેવી જગ્યાએ જવા માટે બરફની હવા અનુકુળ કરવી પડે છે અને બરફવાળા પ્રદેશમાં લાંબો વખત રહી હવા અનુકુળ થયે તે તરફ ભાગ્યશાળી હોય તો જવાય છે. એવા સાધુ સંતો તથા માહાત્મા કોકળ હશે કે જે ત્યાં સુધી પુગ્યા હોય. સ્વર્ગારોહણથી અગાડી એક દેવતાકુંડ આવે છે અને તે પછી સ્વર્ગની સીડી આવે છે. આ કુંડમાં સ્નાન કરી પવિત્ર બની તે સીડીપર થઈ સ્વર્ગમાં જવાય છે. જે માણસ શ્વમ લઈ સીડી સુધી પહોંચે છે તે ખરેખર સ્વર્ગમાં જાય છે અને પાછો આમૃત્યુલોકમાં આવવા પામતો નથી. અર્થાત તે ત્યાંજ બરફમાં રામશરણ થાય છે અને મોક્ષ ગતિને પામે છે. એક સાધુને માટે એમ કહેવાય છે કે તે સ્વર્ગની સીડી સુધી પહોંચ્યો હતો અને તેનાં બે પગ-થીયાં ચઢ્યો કે કાંઈએ તેને ઉચકી ગંગામાં ફેંકી દીધો. ગંગામાંથી કાંઈએ તેને બહાર કાઢ્યો જે વખતે તેણે પોતાની વાચા ગુમાવી હતી તથા હાથે પગે અપંગ થયો હતો. માના ગામથી ટીબેટ તથા જુતાન જવાનો રસ્તો છે અને ત્યાંના બોટીયા વેપારી તેવાટે માલ લાવ લઈને બકરાની પીઠ પર કરે છે. તેઓ માલ દેરાદુન, નેનીતાલ, ક્રાટદ્વાર તથા નીળમાબાદ લઈ જાય છે અને ત્યાંથી પાછા પોતાના દેશમાં સાદુ કઠોળ, મીઠું, સુતરાઉ કપડાં વીગેરે લઈ જાય છે. તેઓ સવારના પાંચ વાગતા કુચ કરે છે અને પછી પોતીકું ખાવા પીવાનું બનાવે છે અને કુતરાઓની રખેવાળી નીચે બકરાઓને ચરવા છુટાં મુકી દે છે. અહિંથી

(અદ્વિનાથથી) અમે એ એક દાઢીવાલો બકરો રૂ. ૬૫ માં ખરીદી લીધો હતો અને તેને મુંબઈમાં આણી થોડા દિવસ ધરે રાખી જાહેર પ્રબળને જોવાને માટે રાણીના બાગમાં બેઠાપાથો હતો.

વૈશાખ વદી ૯ તા. ૬-૬-૧૫ રવિવાર.

આજરોજ સવારના ઉઠી તપત કુંડ કે જે નારાયણના મંદીરની નીચેના ભાગમાં છે ત્યાં સ્નાન કરવા ગયા હતા અને પછી મંદીરમાં શ્રી નારાયણનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. શ્રી નારાયણનાં નીરવાણ દર્શન થયાં હતાં. શ્રી નારાયણની ડાબી બાજુએ નર નારાયણની મુર્તિઓ છે તથા જમણી બાજુ કુબેરજી, ગણપતી, ઓધવજી તથા નારદજીની મુર્તિઓ છે. વચ્ચે શ્રી નારાયણની ધ્યાનમય મુર્તિ ખીરાજે છે, એકાગ્ર ચીતે ખરા પ્રેમથી શ્રદ્ધાથી અને પરમ ભાવનાથી દર્શન કરતાં શાક્ષાત શ્રી પ્રભુનાં દર્શન થતાં હોય તેમ લાગે છે. અમારી સાથે બાઈનોકયુલર હોવાથી નીવૃત્તિએ ખેસી પેટભરી દર્શન કર્યાં હતાં. શ્રી નારાયણની મુર્તિમાં એક હીરો છે જે એક વખતે કપાળપર તો એક વખતે હડપચીપર દેખાવ દે છે. તે હીરો ઘણા તેજમય હોવાથી દર્શન કરનારનું ધ્યાન મુર્તિપરથી ખસી ફેટલીક વાર હીરા તરફ ખેંચાય છે. ગોર મહારાજ તથા અહિંના વતની-ઓના કહેવા મુજબ શ્રી નારાયણની મુર્તિ પારસમણીની છે. એક સોની-વીશે એવું કહેવામાં આવે છે કે તેણે અંદર જઈ નારાયણની ટચી આંગળી કાપી લીધી અને તે લોખંડને અડકારી સોનું બનાવવા વિચાર કરતો હતો. શ્રી નારાયણ સ્વપ્ન વાટે તે વાત જાહેર કરતાં તે સોનીને પકડવામાં આવ્યો હતો અને આંગળી પાછી હાથ કરી ચોટાડી દેવામાં આવી હતી. એની આંખે અંધો થયો અને ત્યાંજ દેહ છોડ્યો. અહિં તે સોનીના નામની પછાડી સોનાર ટેકરી છે, અને તે પાસેજ છે. અહિંના લોકો કહે છે કે જે અધમ પાપી અધર્મી લોકો હોય છે તેને નારાયણ દર્શન દેતા નથી. મંદીરમાં જતાં તેવાની આંખે ઝાંખ આવે છે અને કશું દેખી શકતા નથી. તેમજ વળી સોની લોકોને પણ દર્શન થતાં નથી. જો કે અમારી સાથે દર્શન કરવામાં એક જમનગરનો સોની હતો તેને કૃપા કરી શ્રી નારાયણ દર્શન દીધાં હતાં. દર્શન બધાને બહારથી કરવા

દેવામાં આવે છે અને કાષ્ઠને પણ અંદર જવા દેવામાં આવતા નથી. પછી ગમે તો તે રંક હોય ચાતો તે મોટો શ્રીમાન હોય. અંદરના ભાગમાં માત્ર રાવલ પુળ કરી શકે છે અને તે માંદો હોય તો તેના હાથ નીચેનો રાવલ પુળ કરે છે. તેને વાસણ કુસણ તથા પાણી વીગરે સામગ્રી આપવામાં એક માણસ મદદ કરે છે પણ તે માણસને મુર્તિઓને અડવાનો હુકમ નથી. તે આબતમાં અહિં ધણીજ સખતાઇ ચાલે છે. શ્રી નારાયણનાં વાસણા તમામ ચાંદીનાં છે અને વસ્ત્ર આભુષણ નહિ ધરાતાં માત્ર ચંદન કેશરના વાધા ધરાવવામાં આવે છે. બદ્રિનાથ જતા યાત્રીએ સેવા ખાતર વસ્ત્ર આભુષણ લઈ જવાં બીજાકુલ નકામાં છે, કારણકે રાવલની મુશ્કેલીમાં આવે છે તો નારાયણને ધરાવે છે નહિ તર તે આજીવ્યાજીવ ચોકપર પાથરી ધરી દે છે. ખરી સેવા કરવી હોય તો ચંદન કેશર તથા અત્તર સારી પેઠે લઈ જવું. કેશરીયું ચંદન બનાવી તેમાં અત્તર મીલાવી એક મોટો પીંડો બનાવે છે અને પછી તે નારાયણને ચડાવે છે. રાવલ ચંદનના વાધા સારા મળના બનાવે છે. આપણે જે આભુષણ વાધા આપ્યા હોય તે મરજીમાં આવેતો એક બે હઠાડા ધરાવી પછી બજારમાં હરાજીમાં કાઢી રોકડાં નાણાં કરે છે જે ટેહરી રેટની તેજુરીમાં નારાયણને ખાતે જમા થાય છે. બદ્રિનાથ અંગ્રેજ સરકારની હદમાં છે પણ મંદીરનો કારોબાર ટેહરી રેટ સંબાળે છે. મંદીરના બહારના ભાગમાં ગરુડની શ્રી લક્ષ્મીની મુર્તિ તથા ધર્મશીલા છે તથા જે ઠેકાણુ ખાત રંધાય છે તે પાકશાળા છે. પાકશાળા પર છાપરું નથી. અને તે ખુલ્લી છે. આજરોજ ટમું માસીના વર પ્રાગજી લક્ષ્મીદાસનું સંવત્ શ્રી હોવાથી તેમણે બ્રહ્મકપાલીપર શ્રાધ્ધ કર્યું હતું અને તેની સાથે કલ્પુઆઈ, પરમાનંદશેઠ તથા બધા નોકરોએ શ્રાધ્ધ કર્યું હતું. બ્રહ્મકપાલીનું શ્રાધ્ધ સર્વોત્તમ ગણાય છે અને તે કયાં બાદ પિતૃઓ મોક્ષ ગતીને પામે છે તેમાં કંઈ શંકા નથી. બ્રહ્મકપાલી શ્રાધ્ધ કયાં બાદ બીજી કોઈ જગ્યાએ શ્રાધ્ધ કરવાની જરૂરીઆત રહેતી નથી. આ જગ્યા માત્ર એકજ છે કે જ્યાં શ્રાધ્ધ વગર મુંડણ થઈ શકે છે. વસ્તુ સ્થિતિ એવી છે કે અહિં હજીમનો કાળ છે એટલે તેમ

પરાણ કરવું પડે છે. બ્રહ્મકપાલીની જગ્યા અલકનંદા ગંગાને કાનારે છે અને ત્યાં તમામ યાત્રીઓ શ્રાદ્ધ કરે છે. બ્રહ્મકપાલીના ગોર છેવટે સુદક્ષ આપતી વખતે બધાને બહુ રંજડે છે અને મોહ માગ્યાં દામ આપે તોજ છુટકો કરે છે. જે ખીયારા નાચાર મુશ્લીસ સ્થીતીના લોકો હતા તેની ખરેખર દયાજનક સ્થીતી હતી. તેઓથી જેટલું નચોતાય તેટલા યાત્રીઓને નચોવે છે, બદ્રિનાથ તથા દેવપ્રયાગના ગોરનું અત્રે બ્રહ્મકપાલીપર કશું ચાલતું નથી. શ્રાદ્ધના ગોર જીદાજ છે અને આ બંને વચ્ચે લડાઈ હોય તેમ લાગે છે. બનતાં સુધી બ્રહ્મકપાલીપર બદ્રિનાથના ગોર યાત્રી સાથે આવતાજ નથી અને આવે છે તો માત્ર મીણના પુતળાની માફક કશું પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ખેસી રહે છે. આજે ઠમુમાસીએ નારાયણનો અટકો કરાવ્યો હતો. અટકાના રૂ. ૧૫૨૧૥=૥ પડ્યા હતા અને અર્ધી ખાંડી ભાત રાંધી ધરવામાં આવ્યો હતો. પુષ્કળ ઠંડીને લીધે તી. સ્વ. બાઈની તથા ઠમુમાસીની તખીયત આજે ઠીક હતી નહિ.

વૈશાખ વદી ૧૦ તા. ૭-૬-૧૫ સોમવાર.

આજ રોજ તપ્ત કુંડમાં સવારના સર્વે સ્નાન કર્યું હતું અને ત્યાંથી મારે શ્રાદ્ધ કરવાનું હોવાથી હું ગોર મહારાજના માણસ સાથે બ્રહ્મકપાલીપર શ્રાદ્ધ કરવા માટે ગયો. ત્યાં અગાડી વીધીપુર્વક શ્રાદ્ધ કરી મનની શાંતિ મેળવી તથા પિતૃરણમાંથી મુક્ત થયો. બ્રહ્મકપાલીમાં પિતાનું શ્રાદ્ધ તથા સીધપુરમાં માતૃગયા તી. સ્વ. બાઈની કૃપાથી થયાં. બ્રહ્મકપાલીના ગોરને દક્ષણાની અર્ધી ગીની હાથમાં પકડાવી આપી અને ગોર મહારાજના હાથમાં સુવર્ણ આવેલું હોવાથી બાકબાક ખુશ થઈ ગયા હતા અને વાંસાપર બંને હાથ થાપડી મોકળે મને ખુશ દીલથી રાજપુશીથી સુદક્ષ આપવામાં ખીલકુલ કચાશ રાખી નહિ. ગોર મહારાજને પગે લાગી અલકનંદા ગંગાને કાનારે ત્રપણ વીધી કરી અને પછી ઉપરના ભાગમાં જરા હોમની વીધી કરી. દરવાજા પાસે આવતાં એક આદમીએ ચોપડામાં નામ દામ લખી આપવા કહેતાં તેને પણ સર્વ લખી આપ્યું. આ પ્રમાણે દરેક યાત્રીઓનાં નામ તેઓ લખાવે

છે. શ્રાદ્ધમાં જે ભાતના પીંડ મુંકવામાં આવે છે તે ભાત અહિં વેંચાતો મળે છે, અને તે શ્રી નારાયણની પ્રસાદીનો ભાત હોય છે. અહિંથી શ્રી નારાયણનાં દર્શન કરી હું ધરે ગયો હતો. મંદીર તરફથી ચંદ્રામાં ભરાવવા આવનારને રૂપિયા ત્રી. સ્વ. માતૃશ્રીએ ભરી આપ્યા હતા તથા રાવલને ભેટના રૂપિયા ગાદીને ધર્યાં હતા. અમારા ઉતારામાં એક સફેદ કુતરો આવતો જતો હતો અને જેને રામો હમણે દુધપુરી આપતો હતો તે ખરીદવાની અમોએ તેના ધણીને પ્રસ્થાવતાવી. તેણે તેની કીંમતના રૂ. ૧૨) બતાવ્યા અને તે અમોએ ખરીદી લીધો અને તેનું નામ ટમુમાસીના કહેવાથી ઉર પાડયું. આજે પણ ટમુમાસી તથા ત્રી. સ્વ. બાઈની તખીયત હીક હતી નહિ. ઉર કુતરો મુંબઈમાં એકાદ વર્ષ રહ્યો હતો અને પછી ગરમી સહન નહિ થઈ શકવાથી સીક પડી ગુજરી ગયો હતો. કુતરો સ્વરૂપમાં સારો પણ બહુજ ડંસીલો હતો.

વૈશાખ વદી ૧૧ તા. ૮-૬-૧૫ મંગળવાર.

આજે સવારના પહોરમાં ઉઠી તપ્ત કુંડમાં સ્નાન કરી શ્રી નારાયણનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. બધાને એકાદશી હોવાથી કોઈને જમવાનું હતું નહિ. માત્ર ફરાળપર સર્વે રહ્યા હતા. આવતી કાલે સ્વ. શેઠ ધરમસીશેઠનું સંવતશ્રી હોવાથી તથા બ્રહ્મકપાત્રીપર ત્રી. સ્વ. બાઈને સારવા જવાનું હોવાથી તેની સર્વ તૈયારી કરી લીધી. આજે અહિંથી એક કાળો કુતરો રૂ. ૧૫) માં લીધો તથા એક ખીલી નામનું ૫૫ રૂ. ૨) માં લીધું હતું. કુતરાનું નામ એમપરર રાખવામાં આવ્યું હતું. ઉરની આંખમાં ઝેર હોવાથી અને છાંયી ભરપુર હોવાથી તેને એમપરર સાથે બનતું હતું નહિ. બંનેને ભાઈચારો અને મિત્રાચારી કરાવવાનું બહુએ મથ્યું પણ સધળું વ્યર્થ. અમ્પરર ઉદ્ધા બવાસનો હતો અને તે ખીલ-કુલ ગરમ થતો નહિ. આજ રોજ શદુની બૈરી ગુજરી જવાનો તાર મી. પ્રહલાદ તરફથી આવ્યો પણ પહેલી કે બીજી તે સ્પષ્ટ નહિ હોવાથી ફરીથી જવાબી તાર મોકલ્યો અને જવાબમાં પહેલી બૈરી અત્રે આવ્યું. આ અણુધારી આદત બીચારાપર આવી પડી અને તેને દીલાસો આપી શાન્ત કર્યો. અત્રે મુકામપર બે વૃદ્ધ ડોસીઓ આવી હતી અને ચાલ-

વાને અશક્ત હોવાથી ચમોલી સુધી કંડી કરી આપવા અરજ કરી તેની માગણીનો સ્વીકાર કરી તી. સ્વ. બાઇએ તથા ટમુમાસીએ તે બંનેને રૂ. ૬) માં કંડી કરી રવાના કરી આપી માવજી તથા ભગવતીને ઝાડાનું દરદ થયું હતું પણ મુંબઇવાલા પરજુરામ વૈદની પેટીમાંથી ગોળી આપતાં તેઓ સારા થવા પામ્યા હતા. શરૂઆત હોય તો એક ગોળીજ બસ છે નહિંતર બે ગોળીથી ઝાડા સદંતર બંધ થાય છે. બીજી દવાઓ સાથે વૈદ્ય પરજુરામની પેટીની બલામણુ કરેલું. અહિં લોકો માંદા પડે છે તેનું કારણ પુષ્કળ ઠંડી હશે પરંતુ મારા ધારવા મુંબઇ તેનું કારણ તપ્તકુંડ છે. ઠંડીને લીધે લોકો તપ્તકુંડમાં નાહવા પડે છે અને તેમાં બધાનો મેલ ભેગો થઇ એક બીજાનો ચેપ એક બીજાને લાગે છે. વળી ઠંડીને લીધે કેટલાક હરહમેશ સ્નાન કરતા નથી પણ આવા ગરમ પાણીના કુંડમાં કેટલોક વખત ભાદરવાની ભેંસની માફક પડી આઠ પંદર દિનનો મેલ ચોળી ચોળી કાઢે છે અને પાણીને અસ્વચ્છ બનાવે છે. કુંડમાંથી રાતના પાણી કાઢી નાંખવામાં આવે છે અને સવારના સ્વચ્છ બીજું પાણી ભરે છે. બનતાં સુધી વહેલાં ત્યાં સ્નાન કરવાનું રાખવું કે જે વખતે બીડ હોતી નથી. વળી બહુ વધારે વખત ગરમ કુંડના પાણીમાં નાહવાથી ચકકર આવે છે તો તે પણ ધ્યાન રાખવાનું છે. અહિં આજે ઉત્તરકાશી થઇ શ્રી નારાયણના મુગુટનું ઇન્-શોર્ડ પોસ્ટ પાર્સલ અમોને મળ્યું હતું.

વૈશાખ વદી ૧૨ તા. ૯-૬-૧૫ બુધવાર.

આજ રોજ સ્વ. શેઠ ધર્મસિંહશેઠનું સંવતશ્રી હોવાથી તી. સ્વ. બાઇને બ્રહ્મકપાલીપર શ્રાદ્ધ કરવા જવાનું હતું પ્રથમ ઘરે સ્નાન કરી શ્રી નારાયણનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. મંદીરમાં વીજીસહસ્રનામના પાઠ કરવા ગોર મહારાજને વરધી આપી અને તેમણે પોતાનાં દસ માણુસોને પાઠ કરવા ગોઠવી દીધા હતા અને તેઓ દરેકને પાછળથી દસ દસ રૂપીયા દક્ષણા આપી હતી. શ્રી નારાયણને વસ્ત્રઆભૂષણ ભેટ કરવામાં આવ્યાં હતાં. ઉપરની ભેટ તથા ચંદનની સેવા તી. સ્વ. બાઇ તરફથી કરવાનું રાવજીએ સ્વીકાર્યું હતું. રાવલે વસ્ત્ર વાત્રા ઓઠાપર પાથરી

દીધા હતા. ચંદનના વાધા મુગટ છત્ર તથા હાર શ્રી નારાયણને અંગી-
કાર કર્યા હતાં. ખીજે દિને દર્શન કરવા જતાં વસ્ત્ર નહિ હતાં અને
માત્ર આભૂષણો ધરેલાં હતાં. સારી રીતે ખુબ પેટ ભરી નીરાંતે બેસી
શ્રી નારાયણનાં દર્શન કર્યાં હતાં. તોતાદીના મહંત મહારાજ જે નિત્ય
મંદીરમાં આવી વેદના મંત્રોનો પાઠ કરતા હતા તે પણ આજે આવી
શ્રી નારાયણની પુજા વખતે વેદ બોલતા હતા. તી. સ્વ બાદ્યે શ્રી
નારાયણના મંદીરપર રેશમી ધ્વજ ચડાવી હતી અને તેને હવામાં ફરકી
બેઠ ત્યાં ઉભેલા સર્વ લોકોએ “ શ્રી બદ્રીબીશાલ લાલકી જય ”નો ઘોષ
મોટેથી ઉચારી મંદીર ગળવી દીધું હતું. ત્યાર બાદ બહારના ભાગમાં
જ્યાં શ્રી લક્ષ્મીજી ખીરાજે છે ત્યાં વસ્ત્ર વાધા ધરી દર્શન કરી તી. સ્વ.
બાદ્ય બ્રહ્મકપાલીપર શ્રાદ્ધ કરવા ગયાં શ્રાદ્ધની વિધી પૂર્ણ થયા બાદ
બ્રહ્મકપાલીના ગોરને ચોગ્ય દક્ષણ આપી તેને સંતુષ્ટ કર્યો. વળી વધા-
શમાં ગાયના સંકલ્પમાં ગાયની ગીની એક આપતાં તે વધારે ખુશ થયો.
બ્રહ્મકપાલીના ગોરને જે કંઈ આપવામાં આવ્યું તે બેઠ શ્રી બદ્રીનાથના
ગોર જરા ખિન્ન થયા હોય તેવું લાગ્યું. અને અત્રે આટલું બધું આપ-
વાની જરૂર નહોતી એમ બબડતા હતા. ગોરના મનમાં એવી બીતી
હતી કે જે અહિં વધારે અપાશે તે તેને આપતી વખતે કાપકુપ થશે.
પણ તેમાં તેઓ ભૂલ કરતા હતા. મોઢા માણસો પ્રથમથીજ બધું નકી
કરી પગ બહાર મુકે છે, તે તેઓ જાણતા નથી. અહિં બ્રહ્મકપાલીપર
૭૦ બ્રાહ્મણો હતા તે સર્વને આજે જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું તથા ગોર
ગયાપ્રસાદ તથા ગીરજાશંકરનાં ૭૬ માણસો હતાં તેને પણ જમવાનું
ધ્વજન આપ્યું અને મંદીરનાં સઘળાં માણસોને જમવા માટે મોકલવા
ગોર મહારાજ મારફતે કહેવરાવ્યું. સાંજના બધાને જમાડી દક્ષણ
આપી હતી. મંદીરવાળા કોઈ જમવા માટે આવ્યા હતા નહિ. પ્રથમ
તે લોકોએ હા પાડી હતી પણ વિષ્ણુસહસ્રના પાઠમાં રાવલનો તથા
મંદીરનો એક પણ માણસ નહિ હોવાથી રાવલે મંદીરનાં માણસને
જમવા જવાની ના પાડી હતી, અને સાંજના અમો ન્યારે દર્શન કરવા
માટે મંદીરમાં ગયા ત્યારે ગોરને મંદીરની અંદર આવવા ચોપદારે

સખત મનાઈ કરી હતી. ગોરને મનાઈ કરવાથી અમોને મનમાં લાગી આવ્યું. અને ગોર મહારાજ પણ રાતા પીળા થઇ ગયા. પણ રાવલ તથા શ્રદ્ધકપાલીના ગોર તથા દેવપ્રયાગવાળા ગોર વચ્ચે જે ઝગડો પહેલાં થયો હતો તે અદાલતે ચડ્યો હતો અને અલ્લાહઆદ હાઇકોર્ટના ઠરાવ મુજબ ગોર મહારાજને મનાઈ થતાં અંદર આવી શકે તેમ નહોતા. અમોને કોઇ રીતની મંદીરમાં જતાં અટકાયત કરવામાં આવી નહોતી. આ બાબતનો ખુલાસો માગવા અમોએ વિચાર કર્યો અને તે બાબતમાં આવતી કાલે રાવલને મળવા ઠરાવ કર્યો. રાવલ પાસે વખત માગતાં તેણે આવતી કાલે બપોરે મળવાનો વખત આપ્યો. દેવપ્રયાગવાળા ગોર જે અદિનાથના ગોર તરીકે મનાય છે તે બધામાં પણ ચળવળ ઉભી થઈ અને રાવલ સામે ટેહરીમાં ફરીયાદ કરવા માટે અમોને કહ્યું. અમોએ જવાબ આપ્યો કે રાવલ પાસેથી ખુલાસો લીધા વગર અગાડી એકે પગલું અમો ભરીશું નહિ. એક દક્ષણી બાઈ તથા એક વિદ્યાર્થી જે મળવા આવ્યાં હતાં તેમને રૂ. ૧૫) પંદર આપ્યા હતા. આ બાઈ પોતાનું વતન છોડી જોશી મઝમાં રહેવા આવી છે અને અહિંજ પોતાનો દેહ છોડવા ઈરાદો રાખે છે.

વૈશાખ વદી ૧૩ તા. ૧૦-૬-૧૦ ગુરુવાર.

આજ રોજ સવારના સ્નાન કરી ચા પાણી લઇ શ્રી નારાયણનું દર્શન કરવા ગયા હતા. કાલે પેટ ભરી દર્શન કર્યા હતાં પણ બરાબર તૃપ્તિ થઇ નહોતી. મંદીરમાં નીરાંતે ૧૧ વાગ્યા સુધી છેક આતિ થઈ ત્યાં સુધી રોકાઇ દર્શન કર્યાં હતાં તથા પુજાની તમામ વીધી નીલાળી હતી. ધણા યાત્રીઓ અત્રે દર્શન કરવા આવે છે પણ મંદીરમાં બીડ થવા ન પામે તેટલા માટે જલદી દર્શન કરાવી ચોપદાર યાત્રીઓને રવાના કરે છે. બીચારા વૃદ્ધ યાત્રીઓ કેટલે દુરથી શ્રી નારાયણનું દર્શન કરવા માટે કષ્ટ વેઠી પૂર્ણ શ્રદ્ધા સાથે આવેલા હોય છે પણ ચોપદાર તેઓ પાસેથી બેચાર આનાની ટીપ લઈ તુરત તેને અગાડી લાવી કહે છે. “જલદી દર્શન કરકે રવાના હો જવ. દેખો બીચમેં નારાયણ બીરાજતે હે,”

ડાબી બાબુ નરનારાયણજી મુર્તી હે ઓર જમણી બાબુ કુબેરજી ગણ-
પતીજી ઓધવજી ઓર નારદજી હે. ” આટલું કહી યાત્રી જે પ્રસાદ
ધરવા માટે લાંબા હોય તે એક આગળ પડેલા વાસણમાં ઠંઢવે છે અને
તેમાંથી થોડીક ચણુની દાલ વીગેરે થોડુંક પ્રસાદ તરીકે આપી તુરત
તેને રવાના કરી દે છે. ઉપર પ્રમાણુ ચોપદાર બોલતો હોય છે ત્યારે
કેટલાકને દર્શન થાય છે અને કેટલાકને રાવલ નારાયણને સ્નાન કરા-
વતા હોય અગર ચંદન ચડાવતા હોય ત્યારે માત્ર નારાયણનાં દર્શનને
અદ્વે રાવલની પીડનાં દર્શન થાય છે. આ બાબતમાં કશે સુધારો થવાની
ખાસ જરૂર છે. ચોપદારપર ખાસ જાપતો રાખવો જોઈએ કારણ કે
ગરીબ યાત્રીઓપર જીલમ ગુજરી તેના પાસેથી પૈસા ઓઠાવી પોતાનાં
ખીસાં તર કરવામાં આવ્યા પવિત્ર સ્થળમાં અને તે પણ શ્રી નારાયણના
દ્વારમાં તે લોકો લેશ માત્ર ખંચાતા નથી. પુર્વ જન્મમાં સારાં કૃત્યો
કયાં હશે તેથી તે ખુદ નારાયણની પાસે ચોપદાર થવા પામ્યો અને આ
જનમમાં લાલચમાં નહિ લપટાઇ સારાં આચરણ કયાં હોતે તો કેવળ
મુકિતને યોગ્ય થતે પણ તેવાં નસીબ તેનાં હોય કયાંથી. ખુદ માલીકનો
ડર નહિ રાખતાં જે આચરણથી તે વર્તતો હતો તેથી તો ચોકસ તે
લક્ષ્યોરાસી ફરવાનો. આ પ્રમાણુ ચોપદારના ખીસામાં લગભગ રોજના
રૂ. ૧૦ થી ૧૫ સુધી આવતા હશે. અમોએ શ્રી નારાયણના નીરાંતે
દર્શન કર્યાં હતાં અને ધૂલ તુલસીના હારની તથા ચંદનની પ્રસાદી લઇ
ધરે આવ્યા હતા. જમ્યા બાદ મે. પરમાનંદશેઠ તથા હું રાવલને મળવા
તેની કચેરીમાં ગયા હતા. કચેરીનો દમામ અને દબદબો દરબારી ઘાટનો
લાગતો હતો. રાવલજી માટે મધ્યમાં એક લાલ મખમલની જરી ભરેલી
મોટી ઉંચી ગાદી બીજાવવામાં આવેલી છે અને તે ગાદીના મધ્યભાગમાં
એક મોટો તકીઓ રાખવામાં આવ્યો છે. એક બાબુ સીરસ્તેદાર નીચે
બેસે છે ત્યારે બીજી બાબુ બીજી ચાર પાંચ કારકુનોની જગ્યા છે.
અમો કચેરીમાં ગયા ત્યારે સર્વ પોતપોતાનું કામ કરતા હતા અને ગાદીની
પાસે અમોને બેસવાની જગ્યા આપી. રાવલની સ્વારી આવતાં સર્વ
ઉભા થઈ ગયા અને તેમના બેઠા બાદ સર્વ બેઠા. અમોએ પણ તે

સર્વનું અનુકરણ કર્યું હતું. ત્યાર બાદ ખબર અંતર પુછી કાલ સાંજનાં કીરસાનો હેવાલ કહી રાવલ પાસે પરમાનંદશેઠે તથા મેં ખુલાસો માગ્યો. રાવલે ધણીજ નમ્રતાથી જણાવ્યું કે તેનાં માણસોને જમવા નહિ જવાનું તેણે પોતેજ કહ્યું હતું અને તેનું કારણ એ હતું કે જ્યારે વિષ્ણુસહસ્રના પાઠ મંદીરમાં થયા ત્યારે ગોરે પોતાનાંજ માણસો ત્યાં ગોઠવ્યાં અને મંદીરમાંના તેમનાં માણસો જે ગોરના માણસો કરતાં વધારે વિદ્વાન તથા લાયક હતા તેમાંના એકને પણ પાઠ કરવા બોલાવ્યો નહિ. અસ-ખત તેમાં યાત્રીનો દોષ નથી પણ ગોર લોકોનોજ છે. દેવપ્રયાગવાળા ગોર જે બ્રિનાથનું ગોરપદું કરે છે તે શ્રી નારાયણની ઉપજની આડા આવે છે અને તેને તેટલા માટે મંદીરમાં આવવા દેવા કે નહિ તે રાવ-લના મૂખ્તીયારની વાત છે. ગોર લોકો મંદીરમાં સેજસાજ મૂકવા તથા જૂજ ધર્મદાન કરવા સમજાવે છે જ્યારે પોતે સુફલ આપતી વખતે તપતકુંડપર યાત્રીઓને જેટલા નચોવાય તેટલા નચોવે છે અને તેમાં તેઓ કશી કચાશ રાખતા નથી. આ ગોર લોકો, મંદીર તથા બ્રહ્મકપા-લીના ગોર વચ્ચે પહેલાં તે બાબતસર મોટો ઝઘડો થયો હતો અને કેસ કોર્ટે ચડ્યો હતો. અદાલતનો ઠરાવ વાંચી સંબળાવતાં તેમાં એવું લખ્યું હતું કે “ દેવપ્રયાગવાળા ગોર શ્રી નારાયણની તથા બ્રહ્મકપાલીના ગોરની આમદાનીની આડે આવવાથી તેઓને મંદીરમાં તથા બ્રહ્મકપા-લીપર જવાની બંધી કરવામાં આવે છે અને દેવપ્રયાગવાળા ગોર જે બ્રિનાથનું ગોરપદું કરે છે તેને માટે ફક્ત તપતકુંડ ખુલ્લું મુકવામાં આવે છે કે જ્યાં તેઓ સુફલ આપી યાત્રીઓ પાસેથી દાન દક્ષણા લઈ શકે ” ઉપલો ઠરાવ રાવલે અમોને વાંચી સંબળાવ્યો અને અમોને વાંચવા પણ આપ્યો. આ મુદ્દાની વાત સાંભળી અમોને પણ લાગ્યું કે વિષ્ણુસહસ્રના પાઠ કરવામાં મંદીરના વેદ ગ્રાણુનાર તેવા વિદ્વાન માણસોને નહિ રોકી પોતાના અભણ માણસોને રોકવામાં ગોર મહા-રાજે ગંભીર ભૂલ કરી હતી. રાવલે અમારા પ્રત્યે ધણીજ માનની લાગણી દર્શાવી હતી અને ગોર તથા મંદીરના ઝગડનું પરીણામ મનમાં નહિ લાવવા કહ્યું હતું. તેના સંતોષકારક જવાબથી અમારા મનનું સમાધાન થયું હતું. ત્યાર બાદ રાવલજીએ અમોને તુલસીના હાર તથા

અંદનની પ્રસાદી આપ્યાં અને અમે તેમની રજા લઈ અમારે મુકામે ગયા. અહિં સધળી હકીકત તી. સ્વ. માતૃશ્રીને વીદીત કરી, અને તેમને પણ ગોર લોકાની બુદ્ધ જણાવ. ગોર લોકાએ ઉપલી વીગત જાણી છતાં પણ રાવલ વીરુદ્ધ પગલાં લેવા અમોને બહુ બહેંસ કરી પણ અમોએ જવાબ આપ્યો કે તમારા લોકાના ઝગડામાં અમે વચ્ચે પડવા માંગતા નથી. અલખત આ જવાબથી ગોર મહારાજને રોષ તે આવ્યો તથા નાસીપાસ થયા. પણ લાચાર ! સાંજના આંદોની સોનાની તથા ત્રાંખાની શ્રી નારાયણની મૂર્તિઓ લીધી અને તેના પૈસા ચુંકવી આપ્યા. છબીવાલા પાસેથી છબીઓ લઈ તેને પણ દામ ચુંકવી આપ્યાં. તે પછી જે એ ધાબલીની ગાંસડીઓ હરદ્રારથી અહિં મંગાવી હતી તેના કુલી ચાજના ૩. ૪૩) ગોર મહારાજને આપી દીધા. પછી તે ધાબલીઓ અહિં વાટવાની હોવાથી પ્રથમ મંદીરનાં ૪૩ માણસોને બોલાવ્યાં અને દરેકને એક ધાબળી સાથે એક રૂપિયા આપ્યો હતો. ત્યાર બાદ કેટલાક નાચાર ગરીબ સાધુસંતોને પણ ધાબળીઓ આપી હતી. જોકે તેમાંના કેટલાક એવા લુચ્ચા લખાડ નીકળ્યા હતા કે સદરહુ ધાબલી તુરત બજારમાં જઈ વેંચી નાંખી તેના રોકડા પૈસા કરી લીધા હતા. આપનારે ગરીબ જાણી હંડીને લીધે આપી પણ લેનાર તેમ કરે તો તેના ભોગ. નાના રાવલને પણ ધાબલી સાથે એક ગીની બેટ આપી હતી, તથા પોલીસ તારવાલા તથા ટપાલવાળાને ઇનામ આપ્યાં હતાં. અહિં તાર-ઓશીસ તથા ટપાલઓશીસ સાથેજ છે અને ટપાલના કાગળોની ડીલીવરી અજબ રીતે થાય છે. ડાક ધરની બહાર ઓઠાપર ટપાલવાળો ઉભો રહે છે અને ગોર, વેપારી તથા યાત્રીઓ તેને વીંટળાઈ ટોળાના રૂપમાં ઉભા રહે છે. કાગળનો થોડો લઈ ટપાલવાળો નામ બોલતો જાય છે અને જેનો કાગળ હોય તે આગળ આવી કાગળ લઈ જાય છે. અમારું મુકામ ટપાલઓશીસ પાસે હોવાથી તથા અમારું ઠેકાણું આપેલું હોવાથી અમારા કાગળો તથા છાપાં મકાનપર આવતાં હતાં જોકે એક બેદિવસ અમારે પણ ટપાલ લેવા જવું પડ્યું હતું. ટપાલ માસ્તર તથા તારમાસ્તર એકજ હોવાથી અને કામનું અતિ દબાણ હોવાથી બીચારા પોસ્ટમાસ્તરને ઘણી

તકલીફ ઉઠાવવી પડે છે. તેની મદદ માટે એક બે બીજા માસ્તરોની ખાસ જરૂર છે. ગોર મહારાજને અહિં ધરની ઇચ્છા હોવાથી તે એક ધર્મશાળાના રૂપમાં બાંધી આપવા તી. સ્વ. બાઇપાસે અર્જ ગુજારી. તેવું કોઇ મકાન ચાતો જગ્યા હોય તો તે શોધવા હુકમ થતાં પરમાનંદશેઠ તથા હું ગોર ગયાપ્રસાદની સાથે ગયા. પ્રથમ તેણે પોતાની ખેડાણ જમીન જે શ્રી નારાયણના મંદીરના ઉપરના ભાગમાં આવી છે તે બતાવી અને તે દુરસ્ત કરી તેપર મકાન ચણાવવાના રૂ. ૮૦૦૦) થી ૮૦૦૦) બતાવ્યા. ત્યાર બાદ તેની જોડમાં એક બીજી જમીન બતાવી તેની કીંમત રૂ. ૧૦૦૦૦ થી ૧૨૦૦૦ આંકી. ત્યાર બાદ જે મકાનમાં અમે ઉતર્યા હતા તેની જમણી બાજુનું એક તૈયાર મકાન બતાવ્યું અને તે રૂ. ૧૦૦૦૦) થી ૧૨૦૦૦) સુધીમાં મલી શકશે તેમ બતાવ્યું. અને લીધા બાદ તેની મરામતના રૂ. ૨૦૦૦) વધારે બતાવ્યા. અને છેલ્લે અમારી ડાબી બાજુએ રૂપીગંગા પાસે જમીન બતાવી અને તેનાપર મકાન ચણતાં રૂ. ૭૦૦૦) થી ૮૦૦૦ નો ખર્ચો બતાવ્યો. અહિં આટલી બધી ભારે કીંમત પડવાનું કારણ પુછતાં તેમણે જણાવ્યું કે પુરીમાં જગ્યા બહુજ મોંઘી મળે છે. આ બધી જગ્યા બતાવનાર ગોર મહારાજ હતા અને તેની કીંમત આંકનાર પણ તેઓજ હતા. કોઈ જમીનવાળા અગર ધરવાળાની મુલાકાત તેઓએ કરાવી નહોતી. તી. સ્વ. શ્રીમતી બાઈધનકુવરબાઈએ જે ધર્મશાળા બનાવી હતી તે અમેએ જોઈ હતી અને તેનાપર ગોર ગીરજશંકરનું નામ હતું. દવાખાના તરફ ધણી જમીન ફાજલ પડેલી હોવાથી તેપર મકાન બનાવવા વિચાર દર્શાવતાં ગોર મહારાજ કહેવા લાગ્યા કે તે ધણું દૂર થઈ પડે તથા પુરીથી અલગ થાય. મારી સમજણ મુજબ ગોર મહારાજને પુરીમાં મકાનને બાંને પૈસા લેવા હોય તેમ લાગ્યું. અહિં તેમજ બીજી તીર્થની જગ્યામાં ગોર લોકો પૈસા લુટવાની બાબતમાં ધણા કુશળ અને બાહોશ હોય છે, અને એવી સીધીતથી કામ કરે છે કે બિચારા ભોળા દીલના યાત્રીઓને તે વીશે કશી ખબર પડતી નથી. યાત્રીઓએ તે માટે બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે કે જેથી આ સંકેદ ઠગથી ઠગાવાય નહિ. “ લંબી તીલક, મધુરી.

આની, દગલઆજકી યે નીશાની ” તેવી વાત અહિંના ગોરની આગતમાં જણાય છે. પહેલાં તે ધરને માટે વાત કરશે ત્યાર બાદ પોતા માથે બહુ કરજ છે તથા દેવાદાર સ્થિતિ જાહેર કરશે અને છેવટે પરમાર્થ વૃત્તી ગ્રહણ કરી ધર્મશાળા અંધાવી આપવાનું સમગ્રવશે મતઘણ કોઈ પણ પ્રકારે જે લાગ્યા હોય તે ખાલી કરાવવા માગે છે.

આવતી કાલે અહિંથી ઉપડવાનું હોવાથી જપાનવાલા તથા કુલીઓને વરધી આપી દીધી અને અધો સામાન અંધાવા લાગ્યો. સવારના જ્યારે દર્શને ગયા હતા ત્યારે તોતાદ્રીના મહંત મહારાજે શ્રી નારાયણના નીજ મંદીરનું માપ લઈ પોતે દરવાજા તથા આગળની આજુના પીલર વીગેરે પર ચાંદીનું પત્ર જડાવવાની ઇચ્છા બતાવી તથા તે સેવામાં કંઈક હિસ્સો તી. સ્વ. આઈ આપે તો સાઈ તેવી ખચેશ દર્શાવી. ચાંદીનું જે કામ થવાનું હતું તેનો નકશો જોયા બાદ જવાબ આપવાનું અમોએ કહ્યું હતું. નકશો મહંત મહારાજના મકાનપર હતો અને તે જોવા આવવાને આવતી કાલેનો વખત આપવાથી તે નકશો જોઈવાતચીત કરી પાછળથી આવવાનો મને હુકમ થયો. મહંત મહારાજ ધણજા વિદ્વાન તથા નમ્ર હતા અને બીલકુલ અભીમાન વગરના હતા. વયમાં ૩૫ થી ૪૦ વર્ષની ઉંમરના લાગતા હતા. સાંજના અમરમાં જરા લટાર મારવા ગયા હતા અને કસ્તુરીનો ભાવ પુછતાં નાભો તોડી કસ્તુરીનો ભાવ રૂ. ૩૫) નો તોલો બતાવ્યો હતો તથા બીજી પણ કેટલીક દવાઓ તથા શીલાજીત વીગેરે જોયાં હતાં જે પીપળકાડી કરતાં મોંઘાં હોવાથી અહિંથી લેવાનું મુશ્કેલી રાખ્યું. અદ્રિનાથથી પાછા ફરતી વખતે કાથગોદામને રસ્તે જવા વિચાર હતો પણ સરકારે તે રસ્તો યાત્રીઓ માટે અંધ કરેલો હોવાથી હરદ્વાર જવા વિચાર રાખ્યો, અને કોઈપણ પ્રકારે હરદ્વાર ગંગાજીના દેશરને દિને પહોંચાય તેવો પ્રોગ્રામ ધડી કાઢવાનું તી. સ્વ. આઈએ ફરમાવ્યું. તેમાં ગોર મહારાજે ઘણી અડચણો બતાવી અને તે દિને કોઈ કાળે નહિ પહોંચી શકાય તેમ જણાવ્યું. પણ ગોરના માણસને અલગ બોલાવી જપાની તથા કુલીઓને પુછી અમોએ એક પ્રોગ્રામ રચી કાઢ્યો અને તે મુજબ અરામર ગંગાજીના દેશરને રોજ સવારના

હરદ્વાર પુગાતું હતું. આ પ્રોગ્રામ વાંચી ગોર મહારાજ પણ દીંગ થઈ ગયા, અને દેવપ્રયાગમાં એકજ દિન તથા રાત ગાળવાનું જોઈ જરા ખિન્ન થયા.

બદ્રિનાથ—શ્રી બદ્રિનાથની જગ્યા હીમાલયના પહાડમાં આવેલી છે અને તેની ઉંચાઇ દરીયાની સપાટીથી લગભગ ૧૦૫૦૦ ફીટ છે. તેનાં શીખરો ૨૩૦૦૦ ફીટ ઉંચાં છે અને ત્યાં કાયમનો સખત બરફ રહેતો હોવાથી કોઇ જઇ શકતું નથી. મોટા મોટા સાધુ સંતો અને મહાત્માઓ આ ક્ષાની દુનીમાનો ત્યાગ કરી ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરતા અહિં આવી વસ્યા છે. શરદ હવા હોઇને કોઇપણ જાતનો દુષ્ટ વીકાર મનમાં ઉત્પન્ન થવા પામતો નથી અને ખીજી આજીવ્યાજીવની ઉપાધી નહિ હોવાથી ઇશ્વર ભજન એકાગ્ર ચિતે થાય છે અને યોગ સંધાય છે. જેને યોગ બળ સાધવો હોય તેને આવાં એકાંત શીતળ સ્થાન ઉત્તમ છે. જો કે કેદારનાથ જેટલો નહિ તોપણ અહિં બરફનો જમાવટ છે. કાર્તિક માસમાં ત્યારે પઠ બંધ કરવામાં આવે છે ત્યારે શ્રી બદ્રિનાથની પુજા જોશીમઠમાં થાય છે. ઉપર કોઇપણ રહેતું નથી કારણકે બરફ એટલો સખત પડે છે કે આખી પુરી બરફમાં ગીરફતાર થઈ જાય છે. પઠ બંધ થતી વખતે અંદર શ્રી નારાયણનું પુજન કરવામાં આવે છે અને ચંદનના વાધા તથા તુલસીહાર ધન્વામાં આવે છે. ઝારીમાં જળ ભરી રાખવામાં આવે છે અને બતીમાં એક મોટી વાત બનાવી તેમાં ડબ્બા બે ડબ્બા ધી નાંખી પેટા-વવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ દરવાજા બંધ કરી અંદરથી તે છેક બહારના દરવાજા સુધી ટેહરી સ્ટેટની સીલ લાગે છે. અખાત્રીજને રોજ સીલો તુટે છે અને પઠ ખુલ્લો મુંકાય છે. આ વખતે અંદર જોતાં જેવી સ્થિતિમાં સર્વ મુંકી ગયા હોય તેવીજ સ્થિતિમાં સર્વ માલુમ પડે છે. ચંદનના વાધા તુલસીહાર તથા ઝારીનું જળ કેવળ તાજું હોય તેવુંજ દીસે છે. જણાવવાની જરૂર છે કે સર્વ તાજું હોવાનું કારણ એટલુંજ કે પઠ બંધ દરમિયાન નીત્ય નારદજી શ્રી નારાયણની સેવા કરે છે અને તેથીજ ખેલતી વખતે સર્વ તાજુંજ માલુમ પડે છે.

શ્રી નારાયણના મંદીરમાં મધ્યમાં શ્રી નારાયણની ધ્યાનમય મુર્તિ છે. ડાબી બાજુ નરનારાયણ છે અને જમણી બાજુ કુબેરજી ગણેશજી

ધવળ તથા નારદજી છે. શ્રી નારાયણની મુર્તિ ગંગાજીમાં હતી અને મચ્છકરાચાર્યના સ્વપ્નામાં આવતાં મુર્તિ બહાર કાઢી અત્રે પધરાવી એમ કહેવામાં આવે છે. ભવિષ્યમાં શ્રી નારાયણ પોતાનું સ્થાન લશે અને તે ભવિષ્ય બદીના નામે આજથી ઓળખાવા લાગ્યું છે. શીમઠથી થોડે દુર એક તપત કુંડ નીકળ્યું છે અને તે જગ્યાએ ભવિષ્ય દ્રે ખીરાજશે એમ લોકો કહે છે. અત્રે મંદીરની બહાર ચોગાનમાં હજી, શ્રી લક્ષ્મીજીનું મંદીર તથા શ્રી નારાયણના પ્રસાદની પાઠશાળા, શીશીલા ચણાદિક કુંડ તથા ધંટાકર્ણ છે. એકબાજુ બ્રહ્મા વિષ્ણુ શીવ ની વીગેરેની મુર્તિઓ છે.

તીર્થમાં—રૂલી ગંગા, અલકનંદા ગંગા, કુર્મ ધારા, પ્રલહાદ ધારા, ત કુંડ અને નારદ કુંડ છે. અહિં શંકરાચાર્ય તથા કેદારનાથનાં દર્શન થી છે.

શીલાઓ—નારદશીલા, વારાહશીલા, નૃસિંહશીલા, માર્કંડેયશીલા, રૂડશીલા અને બ્રહ્મકપાલીની શીલા, કે જ્યાં લાધાદિક થાય છે.

શ્રી બદ્રિનાથથી થોડે છેટે વસુધારાનું તીર્થ છે જ્યાં અષ્ટવસુઓ પ ક્યું હતું.

બદ્રિનાથમાં બધી ચીજો બજારમાંથી મલી શકે છે અને તેના ભાવ યર કુંપનીને યાદ કરાવે તેવા છે. ધન્યભાગ દ્રેચરનાં કે આવા પવિત્ર યજ્ઞમાં તેનું સ્મરણ થયું. ખરેખર તેનો ઉદ્ધાર થયોજ જાણીએ. ગરમ થા સુતર કપડાં વાસણ કુસણ તથા ખાવાપીવાની તમામ ચીજો મલી કે છે. અહિંયાં પાપડ પણ સારા મળે છે. આગળ જતાં ખોરાકીનો લસારો મળતો નહિ હોવાથી મોંઘો સોંઘો પણ અહિંથી કેટલોક ભરી વો કે જેથી પાછળથી પરતાવાનું કારણ ન મળે.

આજે રાતના ઠંડી પુષ્કળ લાગતી હતી કારણ સવારના વરસાદ જ્યો હતો. વરસાદ ખસાસ થએ તડકો નીકળ્યો હતો અને બરફના ગરોમાં અનેક જાતના રંગો જોવાની ઉત્તમ તક સાંપડી હતી.

“ જય બદ્રિ ખીશાલલાલકી જય ”

આવતી કાલે અહિંથી ઉપડવાનું હોવાથી અમોએ નીચે મુજબ પ્રોગ્રામ ઘડી કાઢ્યો. અહિંથી હરદ્વાર પુગતાં લગભગ ૧૫ થી ૨૦ દીન થાય છે પણ અમારે ગંગાદશેરા હરદ્વારમાં કરવાના હોવાથી ઝડપી પ્રોગ્રામ ગોઠવ્યો હતો અને વાટમાં ધંધર કૃપાથી કશી હરકત આવી નહોતી. જેને કશી ઉતાવળ ન હોય તેણે ખુશીમાં આવે તેવો નીરાંતનો પ્રોગ્રામ ગોઠવવો. હરદ્વાર અને બદ્રિનાથ વચ્ચે બંને ત્રણ માધ્યમને અંતરે ચટ્ટીઓ આવતી હોવાથી મરજી પડે ત્યાં મુકામ નાંખી શકાય છે અને ચટ્ટીઓ સારી આવતી હોવાથી તથા ખવાપીવાની ચીજો મલતી હોવાથી કશી આપદા પડતી નથી. જેને માત્ર બદ્રિ કેદાર જવાનું હોય તેણે છેલ્લેથી પ્રોગ્રામ વાંચી કાર્યક્રમ ગોઠવવો. બદ્રિનાથથી હરદ્વાર જતાં નીચે લખી ચટ્ટીઓ આવે છે:—

બદ્રિનાથ, કાંચનગંગા, હનુમાનચટ્ટી, રામબગડ, શેશધારા, પાંકુ-કેશર, ઘાટચટ્ટી, વીજ્યપ્રયાગ, જોશીમઠ, સિંહઉધાર, પેની, કુમારકોટી, ગોલાકોટી, પાતાળગંગા, બેલાકુરડી, ટંગણી, ગરુડગંગા, પીપળકોટી, હાટ, જાંચાલેણ, બૈલા, છીનકા, મઠ, લાલસાંગા, કુએડા, મટીઆણા, નંદપ્રયાગ, સાંનોલા, બેડાણું, લંગાસુ, જમકંડી, કર્ણપ્રયાગ, છોટાપીપલ, પનંઈ, શીવાનંદી, રૂદ્રપ્રયાગ, ગુલાબરાય, નરકોટા, ખાખરા, જાતીખાલ, મટીરોદા, સુગરતા, શ્રોકોટ, શ્રીનગર, કમલેશ્વર, બીલીકેદાર, રામપૂર, રાનીબાગ, દેવપ્રયાગ, સોડા, ઉમરાસુ, જાલોટી, વ્યાસ, કાંડી, શેમલ, મહાદેવ, બંદર, કુંડ, બીજની, બીજની છોટી, નયમોડા, ગુલર, કુલવાડી, લક્ષ્મણજીલા, રૂલીકેશ, સત્યનારાયણ, ભીમધોડા અને હરદ્વાર.

ઉપર પ્રમાણે ચટ્ટીઓ આવે છે અને રૂદ્રપ્રયાગથી કેદારનાથ તરફનો રસ્તો ડાબે હાથે ફાટે છે જે છેક ગુપ્તકાશીને જઈ મળે છે. રૂદ્રપ્રયાગ આવેથી તેની સમજ પાડીશું. કર્ણપ્રયાગથી એક રસ્તો રામનગર તરફ જાય છે અને બે યાત્રીઓને હરદ્વાર આવવાનું મન ન થાય તો તે કર્ણપ્રયાગથી રામનગર જઈ શકે છે. તેની સમજ પણ કર્ણપ્રયાગ આવેથી આપીશું. હરદ્વારનો રસ્તો ન લેવો હોય તો કોટદ્વાર થઈ દેવપ્રયાગ થઈ શ્રી બદ્રિકેદાર જવાય છે પણ દેવપ્રયાગ અને હરદ્વારની વચ્ચે

જો તીર્થસ્થાન આવે છે તે રહી જાય છે તો યાત્રા હરદ્વારથીજ શરૂ કરવી એ ઉત્તમ વાત છે.

અમારો બદ્રિનાથથી હરદ્વારનો પ્રોગ્રામ નીચે મુજબ હતો:—

તારીખ.	વાર.	ચડીનાં નામ.	માઈલ.
૧૧-૬-૧૫	શુક્ર	બદ્રિનાથથી ઘાટચટી	૧૩
૧૨-૬-૧૫	શનિ	ઘાટથી ગુલબચટી	૧૭
૧૩-૬-૧૫	રવિ	ગુલાબથી મઠચટી	૧૭
૧૪-૬-૧૧	સોમ	મઠથી નદપ્રયાગ અને લીંગાસુચટી	૧૭
૧૫-૬-૧૫	મંગળ	લીંગાસુચી કર્ણુપ્રયાગ, છોટાપીપળ, શીવાનંદી	૧૮
૧૬-૬-૧૫	બુધ	શીવાનંદીથી રુદ્રપ્રયાગ ગુલાબ, ખાખરા	૧૭
૧૭-૬-૧૫	ગુરૂ	ખાખરાથી બીલીકેદાર રામપુર	૧૭
૧૮-૬-૧૫	શુક્ર	રામપુરથી દેવપ્રયાગ	૧૦
૧૯-૬-૧૫	શનિ	દેવપ્રયાગથી કાંડી, મહાદેવ	૧૭
૨૦-૬-૧૫	રવિ	મહાદેવથી બીજની, પુલવાડી	૧૭
૨૧-૬-૧૫	સોમ	પુલવાડીથી લક્ષ્મણગુલા રૂષિકેશ	૭
૨૨-૬-૧૫	મંગળ	રૂષિકેશથી હરદ્વાર	૧૫
૨૩-૬-૧૫	બુધ	હરદ્વાર	

કુલે ૧૮૨

વૈશાખ વદી ૧૪ તા. ૧૨-૬-૧૫ શુક્રવાર.

આજ રોજ અહિંથી વીદાય થવાનું હોવાથી પ્રભાતના પહોરમાં વહેલા ઉઠી નહાઈ ધોઈ આ પાણી લઈ તપત કુંડપર શ્રી ગોર મહારાજનું સુદૃઢ લેવા ગયા હતા. અત્રે પોતે પ્રથમ પોતાની પૂજા કરાવી અંગુઠો ધાવરાવ્યો અને ત્યાર બાદ નારાયણની પ્રસાદીના હારવડે અમારા હાથ બાંધ્યા અને સંકલ્પ થયે દક્ષણાનું કપ્પલ થયે હાથને મોકળા કરવામાં આવ્યા હતા. તી. સ્વ. બાઈનાં હાથમાં બીની માટી આપી ભુમીદાનનો સંકલ્પ કર્યો હતો. દક્ષણા દેવપ્રયાગમાં આપવાની હોવાથી તેની અત્રે કશી ખટપટ હાલ નહોતી. ત્યાર બાદ જતી વખતે શ્રી નારાયણની

રળ લેવી જોઈએ તેટલા માટે મંદીરે જઈ શ્રી નારાયણનાં દર્શન અને સર્વ વીદ્યાય થયા બાદ હું પણ શ્રી નારાયણને બેઠા ધરી આવ્યો. મને ખાતરી છે કે ખજાનચી કુબેરજીએ તે જમા હશેજ. મંદીરેથી મુકામપર આવી સર્વ સામાન કુલીઓ સાથે રવકર્યો અને સર્વ જપાનમાં ખેસી “ શ્રી અદિબીશાક્ષલાલકી જય ” શ્લોક ઉચારી ગરુડજીનું સ્મરણ કરી ચાલતા થયા. મારે હજી મહારાજને મળવાનું હોવાથી હું વાંસે રહ્યો હતો. સર્વના ગયા બાદ મહંત મહારાજને મળવા ગયો હતો અને તેઓ મને તુરત મળ્યા હતા તેનો નકશો વીગેરે જોઈ તથા બીજી પણ ખાતરી થયે કે રપવ અંકે બે હજાર પાંચસો રોકડા તી. સ્વ. બાઈ તરફથી તે ચાંદીના કામ આપવાનું કહ્યું. તી. સ્વ. બાઈએ બીજી જગ્યાએ બહાર ધણું કર્યું અને ખુદ શ્રી નારાયણના મંદીરમાં કંઈ પણ કાર્ય થાય તો વધારે તેવી તેમની ઉમેદ હતી અને શ્રી નારાયણે અનાયાસે તે ઉમેદ આપી. ત્યાર બાદ મહંતશ્રીના હારની પ્રસાદી લઈ તેમની રળ હું મુકામપર આવ્યો. અહિં મારી જપાનવાળા રાહ જોઈનેજ ખેડા પ્રુઆશેઠને એક ગીની ધનામ આપી તથા ગરીબોમાં પૈસા વાટી નારાયણનું નામ લઈ હું પણ જપાનમાં આરૂઠ થયો અને જપાન વીજળીને વેગે જવા લાગ્યા. આજની મંજલ ૧૩ માઈલની હતી અને હું તે સઘળું જપાનમાંજ ગયો હતો. અર્પોરે બાર વાગતા ઉપડી વાગે ઘાટચટ્ટી પુગ્યો હતો. મસુરીથી ચાલતાં જપાનવાળા મને ઉંઘામાં ગાળા આવતા હતા જ્યારે હવે તેઓ રાજપુત્રીથી ઉંચકી જતા હતા, કારણ કે ચાલી ચાલી પુષ્કળ ચરબી કમી કરી નાંખી હતા સર્વ ઘાટચટ્ટી પુગ્યા બાદ અર્ધી કલાકે હું પણ પુગ્યો હતો. હનુમંત ચટ્ટીમાંથી મેં રૂ. ૧૨ નું શીલાજીત શેર ૧૦ લીધું હતું. તોલ ૧૦ રૂ. બારનો છે. છુટું રૂ. ૧) નું તોલ ૬ પ્રમાણે મળે છે. ત્યાર પછી રામચંદ્ર ચટ્ટીમાંથી રૂ. ૫) નું શેર ૧૦ શીલાજીત લીધું. છુટું રૂ. ૧) તોલ ૪ પ્રમાણે આપે છે. અહિંથી ૭ પૈસાની ઝેરમોચ નામની ઔષધી પણ લીધી જે સોજાપર ગુંમડાંપર ધસીને ચોપડવાના કામ

આવે છે. ત્યાર બાદ આગળ ચાલતાં શેષધારા તથા પાંડુકેશ્વર પસાર કરી ધાટચટ્ટી પુગ્યો હતો. અહિંઆ ચટ્ટીઓ સારી છે તથા મોદીની દુકાનો પણ છે, જ્યાંથી સર્વ ચીજ મળી શકે છે. અહિંથી પણ એક પહાડી દવા લીધી હતી. સવારના જમેલા નહિ હોવાથી અહિં રાતના સર્વ જમ્યા હતા અને ત્યાર બાદ થોડાં ગપ્પાં મારી નાંદ્રાવશ થયા હતા. આજે ઠંડી લાગતી નહોતી.

વૈશાખ વદી ૦)) તા. ૧૨-૬-૧૫ શનિવાર.

હવે હમેશની માફક પાછી મંજલ કરવાની હોવાથી આજ રોજ સવારના વહેલા ઉઠી ચાહ પાણી પી ઘાટચટ્ટીથી ગુલાબચટ્ટી જવા માટે સવારના છ વાગતા ઉપડ્યા અને ગુલાબચટ્ટીએ બાર વાગતા પુગ્યા. આજની મંજલ ૧૭ માઇલની હતી જેમાં હું સાત માઇલ જપાનમાં ગયો હતો. રસ્તો ઉતારનો હોવાથી જપાનીઓ ઘોડા વેગે જતા હતા. આજની વાટમાં વિષ્ણુપ્રયાગ, જેશીમઠ સિંહઉધાર, પેની અને કુમાર-કોટી ચટ્ટીઓ આવી હતી. જેશીમઠના રસ્તાનો સંગમ આવતાં સર્વ સીધે રસ્તે ગયા અને પરમાનંદશેઠ તથા હું જેશીમઠના પાછળના રસ્તે ચર્મ જેશીમઠ કામ હોવાથી ત્યાં ગયા હતા. અહિંના પુઝરીને એક ધાબળી તથા એક રૂપીયો આપવાનો હતો તે આપ્યો અને કૈલાસકીર્તિની દુકાનપર જરા વીસામો લીધો. અહિંથી ટમુંમાશી માટે સોપારી લઈ અમે અમારે રસ્તે પડ્યા. આગળ ચાલતાં સિંહઉધાર ચટ્ટીમાંથી સુગંધી સોપારી લીધી હતી અને સદુ તથા ભગવતી સીપાઇએ કેદારખંડની ચોપડીઓ ખરીદી હતી. ત્યાંથી કુમારકોટીમાંથી રૂ. ૧ ની એક ડબ્બી શીલાજીત લીધું અને તી. સ્વ. બાઇએ ત્રણ મૃગચમર લીધેલાં તેની કીંમતના રૂ. ૧૩) તેર આપી. અત્રે એક દુકાનદાર પાંસે એક કાળો મળનો કુતરો હતો અને તેની કીંમત પુછતાં રૂ. ૨૫) બતાવ્યા હતા. અમોએ રૂ. ૨૦) માં તેની માંગણી કરી અને તે નહિ સ્વીકારવાથી રૂ. ૨૨) સુધી આપવાનું જણાવ્યું પણ તેણે કુતરો આપ્યો નહિ. એકાદ માઇલ ગયા બાદ મોદીનો માણસ કુતરો લઈ આવ્યો અને રૂ. ૨૨) માં સાંકળ વગર આપતો હતો પણ સાંકળ વગર આવા વાધ જેવા કુતરાને

લઈ જઈ શકાય તેમ નહોતું જેથી કુતરો ત્યાંજ રહ્યો. લગભગ બાર વાગતા ગુલાબ ચટ્ટી પર આવી પુગ્યા. અત્રે ગરમી ઘણી લાગતી હતી જેથી નીરાંતે એક ઝરણા નીચે બેસી 'પીયર્સ' સાથુથી પુષ્કળ નહાયો. સાંજના ચાર વાગતા જમી કારવી કાલે મઠચટ્ટી રાત ગાળવાનું નકી કર્યું. અહિં ચટ્ટીમાં ખાવાપીવાની ચીજો મલી શકે છે, અને જગ્યા કુશાદે છે.

જેઠ શુદ્ધી ૧ તા. ૧૩-૬-૧૫ રવિવાર.

આજ રોજ સવારના વહેલા ઉઠી ચાહ પી ગુલાબચટ્ટીથી મઠચટ્ટી જવા માટે પાંચ વાગતા ઉપજ્યા અને મઠચટ્ટી બપોરના બે વાગતા પુગ્યા હતા. આજની મંજલ ૧૭ માઇલની હતી જેમાં હું માત્ર ૧૫ માઇલ ચાલ્યો હતો. વાટમાં પાતાળગંગા, ટંગણી, ગરુડગંગા, પીપળકોટી, હાટચટ્ટી, છીયાસેલુચટ્ટી, બૌલાચટ્ટી તથા છીનકાચટ્ટી આવી હતી. ગરુડગંગા આવતાં ત્યાં જરા આચ્છમન માર્ગ ન કર્યું હતું. અહિંથી આગળ ચાલતાં પીપળકોટી આવ્યા હતા અને કરતુરી ચમરો વીગેરે લેવાનું હોવાથી અહિં જરા થોભ્યા હતા. એક બે જગ્યાએ માલ જોયા બાદશાહ કીસનલાલ બીહારીલાલની દુકાને માલ જોયો જે ઉત્તમ પ્રકારનો ચોખ્ખો મજેનો હતો. આ દુકાનેથી તી. સ્વ. બાઈ માટે કરતુરી તોલો ૧ નાભો તોડાવી લીધી હતી જેના રૂ. ૩૦) ત્રીસ આપ્યા હતા. કરતુરી અવલ નંબરની હતી અને તોલાના રૂ. ૩૦) મુંબઈના બાવ સાથે સરખાવતાં ઓછા હતા. મુંબઈમાં કરતુરી ૪૦ થી ૫૦ રૂ. તોલો મળે છે અને તે પણ ભેજ સેજવાળો માલ મળે છે. ત્યાર બાદ તેને ત્યાંથી એક સફેદ ચમર લીધી જેના રૂ. ૧૨) આપ્યા તથા ટમુમાસીએ બે ચમર લીધી જેના રૂ. ૧૭) આપ્યા હતા. તે પછી રતનજીત નામની દવા જે આંખના દર્દ પર કામ લાગે છે તે લીધી અને તેનો તોલાનો એક રૂપિયો આપ્યો. બીજી પણ કેટલીક પરચુટણ દવાઓ લીધી હતી અને સાધુ-સંતોને ખાવાનું અપાવ્યું હતું. ટમુમાસી તથા પરમાનંદશેઠે પણ કરતુરીની ખરીદી કરી હતી. મને પણ તે ખરીદવાનું બહુ મન થયું પણ મોટા લોકોને ત્યાં છે તે આપણીજ છે તેમ જાણી મનને મનાવી લીધું. આવી ચીજો શ્રીમંતો ખરીદે છે પણ ગરીબને જરૂર પડે તેઓ આપ્યા

વગર રહેતા નથી. શાહ કીસનલાલની કસ્તુરી ઉંચી જાતની હોવાથી મુંબઈ આબ્યા બાદ વી. પી. થી બે તોલા બીજી તી. સ્વ. આમ્રએ મંગાવી હતી જેના રૂ. ૬૧) પડ્યા હતા. અહિંથી પંચકેદારની એક ચોપડી લઈ અમો અમારે રસ્તે પડ્યા, અને ગંગાજીપરનો જુલો વઢાવી મઠચડીના રસ્તાપર આબ્યા. તડકો હોવાથી ગરમી સખત લાગતી હતી. ત્યારે ઉપર જતા હતા ત્યારે ઠંડી લાગતી હતી, અત્યારે બરફના પ્રદેશમાંથી નીચે ઉતરતાં ઠંડીને બદલે ગરમી સીતમ લાગતી હતી. મઠ ચડી ૧૧ માઈલ દુર હશે ત્યારે જપાનમાંથી ઉતરી હું પેદલ ચાલવા માંડ્યો કારણ કે જપાનીઓ કેવળ થાકી ગયેલા દીસતા હતા. મઠચડીમાં આવી જ્યાં મુકામ કર્યો હતો ત્યાં ગયો અને શ્રમને લીધે જરા આરામ લીધો. અત્રે મોદીની દુકાનો છે તથા ખાવાપીવાની તમામ ચીજો મલી શકે છે. શાકભાજી પણ નવીન નવીન મળે છે. જે મોદીની ચડીમાં અમો ઉતર્યા હતા તેને બે બૈરી હતી. પ્રથમ પેલી બૈરી એક થાળમાં કારેલાં ભીંડા બાજી રીંગણાં કોણું કોણું તથા અલુનાં પતાં ગોઠવી તી. સ્વ. આમ્રને નજર કરવા આવી હતી. તેની બેટ સ્વીકારી યોગ્ય વીદાયગીરી આપી હતી. પહેલીનો વીવેક બધા જાણે અને બીજી અવીવેકી લેખાય તેટલા માટે બીજી પણ એક ખુમચો શાકભાજીનો ભરી આવી હતી અને તેને પણ યોગ્ય સનમાન આપ્યું હતું. પહાડી લોક જેને સુધરેલા પાલીસવાળા જંગલી લેખે છે તે કેવા વીવેકી હોય છે તે આ પરથી સીધ થાય છે. પોતાની બાગમાં પોતા માટે મંહા મહેનતે જે ઉગાડેલું તે પોતે નહિ રાખતાં પોતાને ત્યાં આવનારને હસ્તે ચહેરે વીના સંકોચે કેવી રીતે આપે છે ? આવી જગ્યામાં કદાચ મોટે માગ્યું દામ લઈ શાકભાજી આપતો હોય તો તે પણ દઈ લેવા સર્વ કોષ રાજી હોય છે. હર હમેશ બટેટાં ખાવાં પડતાં હોવાથી કંટાળો પૂરણુ આબ્યો હતો. * આજે નવી શાકભાજી મળવાથી નોખી નોખી વાનીઓ કરવામાં આવી હતી. કેટલાકે આવતી-કાલ માટે થોડીક બચત રાખવા ઇચ્છા બતાવી હતી પણ આપણે હિસાબ તો “આવે જામ ઇદ બાકી રોજ” એવો હોવાથી સર્વનો મત લઈ બજામાં તથા તમામ શાક બનાવ્યાં હતાં. મહેનત લઈ સુંદર ચીજો

બનાવવામાં આવી પણ કમનસીબે સરસીયું તેલ જરા કડવું હોવાથી તમામમાં સહેજસાજ કડવાશ આવતી હતી. અહિંની ચટ્ટીમાં કરંડીયા સારા મળે છે અને દરેક કરંડીયાની કીંમત ૦)ના છે. મુંબઈમાં જે તેવા કરંડી કોઈ બનાવે તો તેના આઠ આના પાણી છાંટીને લે. જે ચટ્ટીમાં અમો ઉતર્યા હતા તેના મોદીનું નામ વિથંભરદાસ હતું. સાંજના અહિના બાગ બગીચા જેવા ગયા હતા. આવતી કાલે નંદપ્રયાગપર ખાવાનું તથા લીંગાસુચટ્ટીમાં રાત ગાળવાનું નક્કી કર્યું. આજથી ગંગાદ-શેરા શરૂ થયા હતા અને અમોએ અલ્પકનંદા ગંગાનું પાણી મંગાવી સ્નાન કર્યું હતું.

જેઠ શુદ્ધી ૨ ૧૪-૬-૧૫ સોમવાર.

આજ રોજ સવારના પાંચ વાગતા ચાહ પી જપાનમાં બેસવા જતા હતા ત્યાં શેઠ માધવજી દામેદર ઠાકરસીવાળો સંઘ અમારી ચટ્ટીપાસે આવી પહોંચ્યો અને અહિં અમો અરસપરસ એક બીજાને મળ્યા. તેમાંની ઘણા ખરાની તખીયત લથડી હોય તેમ મુખપરથી લાગતું હતું સુશીલાબાઈની તખીયત ઠીક લાગતી હતી. માધવજીશેઠના મીત્ર વિઠલ-દાસશેઠ ઉપરની કેટલીક વીગત માગી હતી અને તેમને હકીકતથી વાકેફ કર્યા હતા. અરસપરસ મળી ખબર અંતર પુછી સાડા પાંચે અમોએ અમારી જપાન હંકારી અને નંદપ્રયાગ અગીઆર વાગતા પુગ્યા. લાલસાંગાનો પુલ પસાર કરી અમો ગામમાં ગયા હતા અને મોદી બટ્ટીપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદને જે સામાન બદ્દિનાથ જતાં સોંપ્યો હતો તેનો હવાલો લઈ કુલીઓને સ્તાધીન કીધો. ત્યાર બાદ કંઈ તાર દાગળ હોય તો તેની તપાસ કરી પણ કશું હતું નહિ. અહિંથી આગળ ગંગાને કીનારે કીનારે જતાં કેટલાંક સુંદર ખેતરો જોયાં હતાં. વાટમાં કુએડા અને મહીઆણા ચટ્ટીઓ આતી હતી અને પછી નંદપ્રયાગચટ્ટી આવી હતી. ચટ્ટીઓ હવે ચોખ્ખી સ્વચ્છ આવતી હતી. નંદપ્રયાગ પાધડી પને છે અને રસ્તો બળરમાં થઈને જાય છે. આ એક પહાડી શહેર લેખાય છે અને જોઈતી ખપતી બધી ચીજો મળી શકે છે. અહિં એક ચટ્ટીમાં મુકામ કરી વાડીમાં થઈને નંદપ્રયાગના સંગમપર સ્નાન કરવા

ગયા હતા. અત્રે નંદા નદી તથા અલકનંદાનો સંગમ છે અને બંને પૂર
જેરમાં એક બીજાને ખેંચે છે. અલકનંદાનું સફેદ પાણી તથા નંદાનું
નીર્મળ જળ જ્યાં મળે છે તે દેખાવ પણ જોવા જેવો છે. અહિંયાં
નંદરાયજીએ મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો. સંગમપર ગોરમહારાજે સ્નાન વિધિ-
પૂર્વક કરાવ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે અત્રે સુવર્ણના લોટામાં દૂધ ભરી
દાન દેવાથી અધિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. સોનાનું પાત્ર સાથે નહિ
હોવાથી મેં દક્ષગીરી દર્શાવી. ગોરમહારાજે પાછળથી આપવાનું જણાવ્યું.
પણ તે વખતે નંદા નદી અને અલકનંદાનો સંગમ ઠાઠવા ક્યાંથી જેથી
મુનઃ મેં દક્ષગીરી ખતાવી અને ગોરમહારાજ મૌન્ય ધારણ કરી ખેડા.
સ્નાન થયા બાદ નંદરાયજી, લક્ષ્મીજી તથા એક બીજી દેવીનાં દર્શન કર્યો
હતાં. શ્રી કૃષ્ણભગવાનનાં પણ અત્રે દર્શન છે. સ્નાન કર્યા બાદ જરા
ખેતરોમાં તથા વાડીમાં ગયા હતા જ્યાં નોખી નોખી જાતની શાકભાજી
વાવેલી જોઈ. પછી મુકામપર આવી જમી પોસ્ટ લખી અહિંની પોસ્ટમાં
પત્રો નાંખ્યા. ત્રણ વાગતા લંગાસુ જવા માટે સર્વ ઉપજ્યા. વાટમાં
સોનાલા, અને ખેડાણું ચડીઓ આવી હતી. થોડો ચડાવ આવ્યો હતો
અને બાકી રસ્તો એકંદરે સારો મળ્યો હતો. લંગાસુ આશરે પાંચ
વાગતા પુગ્યા હતા. આ ચડી જોકે સારી છે પણ મોદીની દુકાનમાં
પુરતો સામાન હતો નહિ. રાતના ચાહ પી સુઈ રહ્યા હતા. અહિં દેવી
તથા નરસિંહની મૂર્તિઓ છે પણ થાકેલા હોવાથી મંદીરની શોધમાં
નીકળ્યા નહોતા. આવતી કાલે છોટાપીપળ જમવાનો તથા શીવાનંદી
રાત ગાળવાનો પ્રોગ્રામ નક્કી હતો. આજની મંજલ ૧૭ માઈલની હતી
અને હું પાંચ માઈલ ચાલ્યો હતો.

જેઠ શુદ્ધી ૩ તા. ૧૫-૬-૧૫ મંગળવાર.

આજ રોજ સવારના પાંચ વાગે ઉઠી ચાહ લઈ લીંબાસુથી શીવા-
નંદીચડી જવા માટે ઉપજ્યા હતા. આજની મંજલ ૧૮ માઈલની હતી.
થોડું ચાલી બાકીનો ભાગ જપાનમાં જવા વિચાર હતો પણ ગોર ગયા-
પ્રસાદને તાવ આવવાથી મારી જપાન મેં તેમને આપી અને હું તેના
ધોડાપર સવાર થયો. પ્રથમ ૧૦ માઈલ ધોડાપર ગયો હતો ત્યાર બાદ

૬ માઈલ જપાનમાં ગયો હતો અને એ માઈલ પેદલ ગયો હતો. લીંગા-
 સુધી ચાલ્યા આદ્ય પ્રથમ કર્ણુપ્રયાગપર સ્નાન કરવા માટે ઉતર્યા હતા.
 લીંગાસુ પછી જમકંડી ચટ્ટી આવે છે અને પછી કર્ણુપ્રયાગ આવે છે.
 અત્રે અલકનંદા તથા પીંડાર ઉર્ફે કર્ણુગંગાનો સંગમ છે અને ત્યાં સ્નાન
 કરવામાં આવે છે. અત્રે સ્નાન કરી બ્રાહ્મણોને દક્ષણ આપી મહાદેવ-
 જીનાં મંદીરે તથા કર્ણુના મંદીરે દર્શન કરવા ગયા હતા. અત્રે જે
 શીલાપર કર્ણી તપ કર્યું હતું તે શીલા હજી મોજીદ છે. શ્રી મહાભારત
 મધ્યે જે કર્ણુવીર પ્રખ્યાત છે તેણે અહિં સૂર્યને પ્રસન્ન કરવા તપ કર્યું
 હતું અને તેને પ્રસન્ન કરી અભેદ કવચ તથા કુંડલ મેળવ્યાં હતાં એમ ગોર
 મહારાજ કહેતા હતા. અને જ્યાં સુધી તે તેની પાસે રહે ત્યાં સુધી તે
 અજીત રહે તેવું તેને વરદાન હતું. અહિંથી કર્ણુગંગાનો જીલો પસાર કરી જે
 રસ્તો ગામ તરફ જાય છે તે તરફ અમો ગયા અને જપાનો પગડડીને
 માર્ગે ઉપરના ભાગમાં ગઈ અને જ્યાં બંને રસ્તા મળે છે ત્યાં બંને ભેગાં
 થયાં. સર્વ જપાનમાં રવાના થયા જ્યારે મારે અહિંથી મે. રતનરીશેઠને
 તાર કરવાનો હોવાથી હું જરા અહિં રોકાણા. અહિં કર્ણુપ્રયાગથી જોને
 હરદ્વાર ન જવું હોય તે યાત્રીઓ સીધા રામનગર જાય છે અને ત્યાંથી
 રેલમાં બેસી દેશભેગા થાય છે. અમારી સાથે જે સાધુસંતો ફરતા હતા
 તે સર્વ રામનગર જવાના હોવાથી તી. સ્વ. બાપુએ રેલ ભાડાના તથા
 વાટખર્ચાના રૂપિયા આપી અહિંથી વીદાય કર્યાં. આ સાધુ લોકો પહેલેથી
 છેક અહિં સુધી અમારી સાથેજ હતા. આ પ્રમાણે ધણા યાત્રીઓની
 સાથે સંઘમાં તેઓ જાય છે. બનતાં સુધી તેમને આપણી સાથે ઉતરવા
 દેવા નહિ કારણ કે તેમાંના કેટલાક એવા લુચ્ચા લગ્ગાડ નીવડે છે કે લાગ
 દ્રાવે ચોરી ચપાટી કરવા ખીલકુલ ખંચાતા નથી. તાર ઓશીસમાં જતાં
 તાર માસ્તરે ઉદ્ધતાઈથી જવાબ આપ્યો “ હજી તારકા બખત નહિ હુવા
 હે ” જેથી હું તાર ઓશીસ નીચે ઓટલાપર બેઠો. પણ મારા બેસવાથી
 તેનો પડથાર ધસાઈ જાય તેથી તેણે ત્યાં નહિ બેસવાનું ફરમાવ્યું જેથી
 સામે મોદીની દુકાનમાં જઈ બેઠો, અને તેને ત્યાં જે માલ હતો તેના
 ભાવતાલની વાત કાઢી વખત પસાર કરવા લાગ્યો. મોદીએ કહ્યું

“ માસ્તર સાહેબનું ચાલતે તો તે અહિંથી પણ તમને ઉઠાડતે. ” તે ધણી લાંચીયો છે અને લોકો પાસેથી પૈસા કઢાવે છે. જે તમે પણ અત્યારે તેને પૈસા આપો તો તમારો તાર એક દમ લેશે અને તમને તારની રસીદ આપશે. ” મોદીનું કહેવું વાસ્તવીક હતું પણ કાયદો શું કહે છે તે તેને ખીચારને ખબર નહોતી. તારમાસ્તર અહિં આધાળામાં કાણું રાજ્યો હતો અને પોતે ગામનો ધણી હોય તેમ વર્તતો હતો. તાર ઓશીસ ઉધડતાં એક તાર મે. રતનસીશેઠના નામનો આપ્યો અને ખીજે તાર કલકતા ડીરેક્ટર જનરલને તારમાસ્તરની ઉદ્ધતાઇ વીશેને કર્યો. ખીજા તાર વખતે તે જરા નરમ થયો અને તેન ચાપ તો સાફ એમ ઇચ્છા દર્શાવી પણ હું એકનો એ થયો નહિ. મેં તે પ્રથમ મુકવાનો આચ્છ કીધો અને વધારામાં જણાવ્યું કે મારો તાર તમારા ઉપરી અધિકારીને મળ્યો છે કે નહિ તે હું કાગળ લખી તારની રસીદ ખીડી ખબર કઢાવીશ. નાચાર થઇ તે તાર તેને લેવો પડ્યો અને કસાણું મોઢે રસીદ આપવી પડી. આવા તારમાસ્તરોને ચુંટી ચુંટી કાઢી મુકવા જોઇએ. તાર મુક્યા બાદ પાછો ઘોડાપર સવાર થયો અને છોટાખીપળપર બાર વાગતા પહોંચ્યો. ઘોડો એવો પહાડી હતો કે તે રસ્તે પોતાની મેજેજ ચાલ્યા કરતો હતો. વાંક આવે તેની વાળવા કરવાની ખટપટ હતી નહિ. છોટાખીપળ ચટ્ટી સારી છે અને અહિં પણ મોદીની દુકાનમાં પોસ્ટ ઓશીસ છે. અત્રે જમીકારવી પાછા ત્રણ વાગતા ઉપડ્યા અને સાડા પાંચ વાગતા શીવાનંદી ચટ્ટીએ પુગ્યા હતા. અહિંથી ગોર મહારાજને તેને ઘોડો સોંપી હું જપાનમાં ખેડો હતો. વાંટમાં નદીની પેલીમેરના ડુંગરોમાં સારાં સારાં મકાનો આવેલાં હોવાથી પહાડની શોભામાં વધારો મતો હતો. છોટાખીપળથી થોડે દુર જતાં એક વીશાળ મોટું મેદાન આવ્યું હતું જે માત્ર ગોચરના ઉપયોગમાં છે. અહિં મેદાનમાં એક મોટો વડ હતો તેની નીચે સર્વે વિશ્રાંતિ લીધી હતી. અત્રે કેટલાંક આંખાનાં વૃક્ષો પણ હતાં. અહિંથી આગળ ચાલતાં રસ્તો સારો મજનનો સીધો સપાટ દેશના જેવો હોવાથી એ ત્રણ માર્દભ પેદલ ગયો હતો અને શીવાનંદી પુગ્યા હતા. અહિં ત્રણ ચટ્ટીઓ હતી જેમાંની એ ભરેલી હતી અને એક નાની મોદીની દુકાન

ઉપરની ખાલી હતી જેમાં અમે અમારો મુકામ કર્યો. અત્રે બે નાની રૂમો હોવાથી જરા સંકડાશ પડતી હતી જેથી મેં માઈં સુવાનું સામેની ચટ્ટીમાં કે જ્યાં સુરતી લોકો ઉતર્યા હતા ત્યાં રાખ્યું. તે લોકો અમારી ઝડપી મંજલથી અજાણ પામ્યા હતા. તેઓને ઉધરસ થએલી હોવાથી ખેરસારની ગોળીઓ આપી હતી અને એક રાતમાં સારો ફાયદો જણાયો હતો. અત્રે એક શંકરનું ડેરું છે. છોટાપીપલથી શીવાનંદી આવતાં વચમાં પનઇ નામની ચટ્ટી આવી હતી. અમારો મુકામ થયા બાદ અમારી સામેનો ગંગાપરનો પહાડ ધસ્યો હતો અને તે ધસતાં અમોએ જ્યો હતો. જવાળામુખી પહાડ જેમ ફાટે તેમ પહાડ ફાટી તેમાંથી પથ્થરો ઝાડે વીગેરે દુર ગંગામાં આવી પડ્યાં હતાં. રાતના ચાહ પી સૂઈ રહ્યા હતા. આવતી કાલે ગુલાબ ચટ્ટીમાં ખાવાપીવાનું તથા આખરા ચટ્ટીમાં રાત ગાળવાનું નકી કર્યું હતું.

કર્ણપ્રયાગ અને રામનગર સ્ટેશનની વચ્ચે લગભગ સો માઇલનો અંતર છે, અને રસ્તો પહાડી હોવાથી ચડ ઉતર આવે છે. જોકે અમો તે બાજુથી ગયા નહોતા તોપણ જેટલું હું જાણું છું તેટલું યાત્રીઓની સગવડ ખાતર લખું છું. કર્ણપ્રયાગથી ચાલતાં મોટી મોટી નીચે લખી ચટ્ટીઓ આવે છે:—

બટોલી, આદ્યદ્રી, ખેતી, ઝોંકાપાણી, દેવાલી, કાલીમાટી, ગ્વાડ, ઘોલીસાઈન, ધુનારધાટ, મેલચોરી, ખીજરાની, વૃષ્ણેશ્વર, ગણુધ, ચોક્કા-ટીયા, નૌલા, માસી, વૃદ્ધકેદાર, નવલધારા, બકીયાસેન, શ્રી કોટ, બસોત, લાલચટ્ટી, ગુજરગઢ, મછોડ, ગોદી, સૌરાલ, કુમરીયા, મોહન, ગરજ્યા, દેકાલી, ઝાલા અને રામનગર.

મેલચોરીથી કાથગોદામ જવાનો રસ્તો છે અને ત્યાંથી નૈનીતાલ જવાય છે પણ સરકારે તે રસ્તો યાત્રીઓ માટે બંધ કર્યો છે. મુસાફરો માટે તે રસ્તો ખુલ્લો છે.

જેઠ શુદ્ધ ૪ તા. ૧૬-૬-૧૫ બુધવાર.

આજ રોજ સવારના વહેલા ઉઠી ચાહપાણી લઈ શીવાનંદીથી આખરા ચટ્ટીએ પુગવા માટે પાંચ વાગે ઉપડ્યા હતા. આજની મંજલ

સતર માઇલની હતી જેમાં હું પાંચ માઇલ પેદલ ચાલ્યો હતો. પ્રથમ સેન્સાન ચડાવ આવ્યો હતો તથા થોડી થોડી ઝાડી પણ આવી હતી. આગળ ચાલતાં રૂદ્રપ્રયાગ આવતાં અલકનંદા ગંગાનો પૂલ વટાવી સામે કીનારે રૂદ્રપ્રયાગમાં સંગમપર સ્નાન કરવા ગયા. પુલ ઉતરી પ્રયાગ તરફ જતાં બંને બાજુએ ધર્મશાળાઓ તથા ચટ્ટીઓ માળવાળી આવે છે, અને તે બધાં સાદાં મળનાં મકાનો છે. દુકાનો પણ સારી સારી છે. મંદીરની નીચેના ભાગમાં ઉતરી જે જગાએ બદ્રિનાથથી આવતી અલકનંદા ગંગા તથા કેદારનાથથી આવતી મંદાકની ગંગાનો સંગમ થાય છે ત્યાં સ્નાન કરવા ગયા. બંને ગંગાઓ ધોધમાર વહેવામાં એક બીજાના જોરની સ્પર્ધા કરતી હોય તેમ લાગ્યું. સંગમપર સ્નાન કરી શ્રી રૂદ્રેશ્વર મહાદેવની પુજા કરી બીલીપત્ર પુષ્પ ચંદન છત્યાદી ચડાવ્યાં હતાં. અહિં અને દરેક સંગમપર નાહવું ધણું જોખમકારક છે તો ઘણી સાવચેતીથી સ્નાન કરવાની લાલામણુ કહે છે. જરા ગફલત થાય તો માછ મોં ફાડી જેટલા આવે તેને બધાને ગરક કરવા તૈયારજ છે. સંગમપર પાણીનું જોર અતિશે છે અને એવા મોટા વમળ જોવામાં આવે છે કે તેમાં હાથીઓ પણ પલક વારમાં ગરક થઈ જાય. આટલા મોટે કાંઠે ખેસી સ્નાન કરવું ઉત્તમ છે. ગંગા સાગર છે અને તેમાંથી ઉછળતા તરંગો આપણને પોતીકી મેળે સ્નાન કરાવી જાય છે. હરદ્વારથી શ્રી બદ્રિનાથ તથા કેદારનાથ જનારને અહિં રૂદ્રપ્રયાગ સુધી એકજ રસ્તે આવવું પડે છે. પછી બદ્રિનાથ જનાર સીધા ને સીધા ડાબા હાથપરનો અલકનંદાનો ઝુલો પડતો મુંકી બદ્રિનાથ જાય છે અને કેદારનાથ જનાર અલકનંદાનો પુલ વટાવી મંદાકની ગંગાને કીનારે કીનારે છેક શુપ્તકાશી સુધી ચાલ્યા જાય છે. રૂદ્રપ્રયાગ અને શુપ્તકાશીની વચ્ચે લગભગ ૨૫ માઇલનું અંતર છે, અને વચમાં નીચે લખી ચટ્ટીઓ આવે છે.—

છતાલી, તીલવાડા, મઠ, રામપુર, અગસ્ત, સૌડી, ચંદ્રાપુરી, બીરી, કોણીયા, કુંડ, ફલી અને શુપ્તકાશી. ઉપર લખી ચટ્ટીઓ અમારા રસ્તામાં આવતી નહિ હોવાથી ત્યાં અમો ગયા નહોતા પણ ગોર મહારાજના કહેવા મુજબ તે ચટ્ટીઓ થોડે થોડે અંતરે આવેલી તથા સારી છે.

રૂઢપ્રયાગમાં સ્નાન પુજા થયા બાદ પાછો ઝુલો પસાર કરી અમો
 અમારે રસ્તે પડ્યા ૧૧ વાગતાં ગુલાબ ચટ્ટીએ પુખ્ત. અહિં મુકામ
 કર્યા બાદ વરસાદ પડવા લાગ્યો. ગોરના માણસ બોલાને સૌ. હીરાંગા-
 મએ એક ગાય દાનમાં આપી અને ઉપર વળી દક્ષણા આપી. ગોર
 મહારાજને આ દાન દક્ષણા નહિ મળવાથી તેઓ ધણા ખીજવાયા અને
 એવા રાતા પીળા થઇ ગયા કે કાપો તો ખુન ન નકળે. દુનીયામાં ધર્ષાં રહીત
 કોઈ પણ મનુષ્ય નથી પણ તેની કંઈક સીમા હોય છે. બિંદુકવૃત્તિના
 આલ્લણમાં જેટલી અદેખાઈ તથા ધર્ષાં જ્ઞવામાં આવે છે તેટલી
 ખીજમાં જ્ઞવામાં આવતી નથી. ધર્ષાંનાં મુજ એવાં જડધાલી રહ્યાં છે કે
 તેઓ એક ખીજનું સાંઠું દેખી શકતા નથી અને માંહેમાંહે એક ખીજ
 એક ખીજનું કાપે છે. જે હોય તે મને આપો, જે કરવાનું હોય તે
 મને કરી આપો, ખીજને નહિ તેવી તે લોકોની વાત હોય છે. અને
 તેમાં જો કોઈ ખીજ આશ્રીતને આપ્યું એટલે તે તેનો મિત્ર હોય તો પણ
 તે દિવસથી તે તેનો વિરોધી લેખાય છે, અને અદેખાઈથી બળાપો કરી
 પોતે પોતાના શરીરને બાળે છે. ગોર મહારાજ મારા પાસે આવી
 પોતાના મનનો ઉભરો ખાલી કરવા લાગ્યા અને બોલાની વીરૂદ્ધ બહુજ
 બોલવા લાગ્યા. ગોરની સ્ટીમ બહુજ ચડી હતી અને તેના પર હિમાલ-
 યનો અરફ નહિ મુંક્યો હતો તો બૌદ્ધ રાટ્ટી જવાનો સંભવ હતો. મેં
 તેને શાંત પાડ્યા અને પછી કહ્યું કે બોલાને જે આપવામાં આવ્યું છે તે
 તેની નોકરીના પ્રમાણમાં અપાણું નથી. તેણે તન તોડી પોતાની જાતની
 દરકાર નહિ કરતાં મહેનત લઇને જે સેવા કરેલી છે તેનો યોગ્ય અંદોલો
 તેને છેવટે મળશે. આ તો માત્ર શેષ આપવામાં આવી છે. તમારે
 તેમાં ધર્ષાં કરવાની નથી કારણ કે તમોને જે આપવાનું છે તેમાંથી એણું
 કરી તેને આપ્યું નથી. મારા વચનથી તથા ઉપરથી વરસાદ આવતો
 હતો તેથી તેમના મનમાં કંઈક ઠંડક થવા પામી અને પછી રસોઈ કરી
 જમ્યા. અમો સર્વ જમી કારવી પરવાર્યા પણ વરસાદ બંધ થયો નહિ.
 અમારો જવાનો દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી ઇમડમ વરસતા વરસાદમાં પણ
 અમારો સામાન અમોએ ફલી સાથે રવાના કર્યો અને તે પાણીથી પલળે

નહિ તેટલા માટે તેઓએ પોતાની કામળી પોતે નહિ ઓઢતાં સામાન પર નાંખી. અમોએ પણ વરસાદમાં કુચ કર્યું અને બે ફર્સાંગ ચાલ્યા બાદ દોઢ માઇલની સખત ચડાઇ આવી હતી. ચડાઇ ખતમ થયે ગંગામાતા વીખુટાં પડ્યાં વળી પાછાં થોડે દુર ભેગાં થયાં અને પાછાં અલગ થયાં. ઉતરાઇ આવતાં લાલ માટીનેા ઝાડીવાળો સુન્દર રસ્તો આવ્યો હતો અને તે મહાબલેશ્વરના ટાઇગરપાથ તથા મુંઝ પોઇન્ટનું સ્મરણ આપતો હતો. સાંજનાં છ વાગે ખાખરા ચટ્ટીએ પુગ્યા અને ત્યાં ચાલુ બનાવી પીધી હતી. અહિં ચટ્ટીઓ સારી સામસામી ઘાટી ઝાડીમાં છે અને મોદીની દુકાનમાંથી ખાવાપીવાની ચીજો મળી શકે છે. એક ભુખો સાધુ ચટ્ટીમાં આવતાં તેને તી. સ્વ. બાઇએ એક ધાબલી તથા એક રૂપિયો આપ્યો હતો અને ખીચારો આશીશ આપતો મીઠો મોદીને ત્યાંથી ખાવાનું લેવા ગયો હતો. આવતી કાલે રામપુર ચટ્ટીમાં રાત ગાળવાનું નક્કી કરી અમો સુઇ ગયા હતા.

જેઠ શુદ્ધ ૫ તા. ૧૭-૬-૧૫ ગુરવાર.

- આજ રોજ સવારના વહેલા ઉઠી ચાહપાણી લઈ ૪-૪૦ વાગત ખાખરા ચટ્ટીથી ઉપડ્યા. આજની મંજલ ૧૭ માઇલની હતી જેમાં હું પ્રથમ માત્ર છ માઇલ પેદલ ચાલ્યો હતો. ખાખરાથી ચાલતાં પ્રથમ એક માઇલની ચડ આવી હતી, અને પછી રસ્તો સારો મળતો આવ્યો હતો. છોટીખ્યાલ અને બટશેરી ચટ્ટી મુક્યા બાદ વરસાદ પડવો શરૂ થયો તે છેક બીલીકુંદાર પુગ્યા ત્યાં સુધી તે પડ્યો હતો. વરસાદથી હાલાકી પુરી થઇ હતી અને જપાનવાળા ખીચારા નાચાર થઇ ગયા હતા, અને અમારા પાસે છત્રી હતી છતાં તરખોળ થઈ ગયા હતા. આવે વખતે વરસાદના ઓવરકોટ તથા મીલકાપડ હોય તો તે બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે. ગંગાજી પાછાં ભેગાં થયાં અને વિશાળ પટમાં વહેતાં હતાં. આગળ ચાલતાં સુગરતા તથા શ્રી કોટ ચટ્ટી વટાવી શ્રી નગર આવી પહોંચ્યા. શ્રી નગરથી દુર હતા ત્યારે પહાડના અંગલા વીગેરેથી તે પહાડી શહેર સુશોભીત લાગતું હતું. શ્રી નગરમાં વરસાદ બહુ પડવાથી અમો અત્રે થોભ્યા હતા અને જપાનીઓને જલેખી તથા કેટલાકને

છત્રીઓ તી. સ્વ. બાઇએ અપાવી હતી. સાધુસંતો છત્રીથી બહુજ રાજ થયા હતા. શ્રી નગરમાં હા વાગે પુગ્યા હતા. અહિં એક મંદીર છે તેમાં જઈ દર્શન કર્યા હતાં. આ શહેર પાંચડી પને છે અને બજાર લગભગ એક માઇલ લાંબી હશે. વચ્ચેમાં એક સરકલ રાખ્યું છે જ્યાં શાકભાજી ઇત્યાદી વેંચાય છે. ભીંડા રીંગણાં આલકોલ ટમાટાં ભાજી પાન મરચાં લીંબુ વીંગેરે અહિં મળે છે. અત્રે શ્રી નગરમાં અંગ્રેજી અમલદાર રહેતા હોવાથી ખેતી તથા શાકભાજી સારાં બને છે. અત્રે જે દુકાને ગોર મહારાજ બીરાજેલા હતા તે દુકાને હું ગયો અને રૂ. ૩૦૦૦) ત્રણ હજાર હુડી લખી લેવાનું મેં જણાવ્યું. આ દુકાનનો માલેક મે. નરોત્તમશેઠનો ઓળખીતો હતો અને વરસાદમાં આગળ નહિ જતાં તેને લાંબ મુકામ રાખવાનો તેણે ધણા આગ્રહ કર્યો પણ સર્વે સ્વાના થઈ ગયેલાં હોવાથી દલગીરી દર્શાવી. ગોર મહારાજે કહ્યું કે અત્રેથી હુડી લખી રૂપિયા લેશું તો હુડીયામણ પડશે. મેં તે આપવાની યોખી ના કહી અને કહ્યું કે હું મે. નરોત્તમશેઠનો જે વેપારી ઓળખીતો છે તેને મળી યોગ્ય બંદોબસ્ત કરીશ. ગોર મહારાજને બીતી લાગવાથી તેણે કહ્યું કે હાલ તો પૈસાની જરૂર નથી અને દેવપ્રયાગમાં જો જરૂર લાગશે તો જોડલા રૂપિયા જશે તેટલા વગર વઢાવે લેશું. મેં તે વાત પડતી મુકી અને ત્યાંથી ઉપડવાની તૈયારી કરી. અત્રે મોટા મોટા વેપારીઓ છે અને હુડીથી વિદ્યાસે નાણાં આપે છે. તેઓ તમામ જનતનો માલ નીજમા-આદ અને કોટદ્વારથી લાવી અત્રે વેંચે છે. અહિં નાગેશ્વર, અષ્ટાવક, કોલકીલેશ્વર અને રાજરાજેશ્વરીનાં મંદીરો છે. આ શ્રીનગરપર એક વખતે આક્રમ્ત આવી હતી, અને ગંગાના પાણીમાં તમામ તારાજ થયું હતું. તે જુના ભાગની જુજ જુજ નીશાની હજુ જોવામાં આવે છે. અત્રે ટપાલ તાર તથા અંગ્રેજી અમલદારની કચેરી પણ છે. અહિંથી આગળ ચાલતાં એક રસ્તો એક મંદીર તરફ જતો હતો તથા બીજો રસ્તો ડાબે હાથે નીજમાઆદ જતો હતો તે નહિ લેતાં સીધે રસ્તે ચાલી ખીલીકેદાર પહોંચ્યો. અહિં ચટ્ટીઓ થોડી હોવાથી તમામ ભરાઈ ગઈ હતી જેથી અમે મોદીનું ઘર ખાલી કરાવી તેમાં ઉતર્યા હતા. વાસણ-

વાળો કુલી હજી આવી નહિ પુજેલો હોવાથી મોટી પાસેથી વાસણ લઈ તે સાફસુદ કરાવી રસોઈ કરાવવી પડી હતી, અને રસોઈ થયા બાદ વાસણવાળો આવ્યો હતો. અત્રે રનાન કરી શ્રી બીલકેશ્વર મહાદેવની પુજા કરી બીલપત્ર ચડાવ્યાં હતાં. અહિં એક મોટું પગલું છે અને તે અનુનનું પગલું હોય એમ કહેવામાં આવે છે. પાંડવોને દર્શન નહિ દેતાં શંકર ભેંસનું સ્વરૂપ લઈ ભેંસ સાથે મલી ગયા હતા તે વખતે અનુને એક પગ અહિં અને એક પગ શ્રી કેદારમાં મુકી તે પગના દરવાજામાંથી સઘળી ભેંસો હાંકવા બીમને કહ્યું. તે વખતનું પગલું હજી આબાદ છે. ગોર મહારાજે મને દેવપ્રયાગમાંથી રૂપિયા મેળવી દેવાનું કહ્યું હતું પણ રૂપિયા તેણે શ્રી નગરમાંથીજ લીધા હતા અને તે ભોલાએ મને અહિં બીલકેદારમાં ખતાવ્યા હતા. બપોરના સામાન મોડો આવ્યો હતો. અહિંથી રામપુર ચડીએ પુગવા માટે અમે ત્રણ વાગે ઉપજ્યા અને રામપુર છ વાગતા પુગ્યા હતા. રસ્તો થોડો ઉતરતો તથા મળતો હતો અને આજીઆજીનો દેખાવ મનોહર દીસતો હતો. અત્રે બે ઉંચા પહાડની છેક ખીણમાં એક નાળાંપર ત્રણ ચાર ચડીઓ છે અને તે સારી છે. અહિં જીનાગઢવાલા પરબુદાસશેઠના છોકરા તથા મથુરાવાળા ગોર અનુનની મા છલીબી જે બદ્રિનાથ જતાં હતાં તે મળ્યાં હતાં. તી. સ્વ. બાપ્તએ જખીલી ગોરાણીને એક જાયલ તથા રૂ. ૫૦) પચાસ રોકડા આપ્યા હતા તથા ટમુંમાસીએ પણ રૂ. ૫) આપ્યા હતા. આવતી કાલે રાત ગોર મહારાજના માનમાં ગોર મહારાજના ગામ દેવપ્રયાગમાં ગાળવાનું નકી કરી ચાહ પાણી લઈ સર્વ સુધરિયા હતા.

જેઠ શુદ્ધ ૬ તા. ૧૮-૬-૧૫ શુક્રવાર.

આજ રોજ સવારના ઉઠી ચા પાણી પીને પાંચ વાગતા દેવપ્રયાગ જવા માટે રામપુર ચડીથી ઉપજ્યા અને દેવપ્રયાગ દસ વાગતા પુગ્યા. આજની મંજલ દસ માઇલની હતી જેમાં હું માત્ર પાંચ માઇલ ચાલ્યો હતો. આજની વાટ સારી મળતી આવી હતી. વાટમાં બીલીપત્રનાં તથા મીઠો લીંબડો જેને પહાડી લોકો ગંધીલો કહે છે તેનાં ઘણાં ઝાડો આવ્યાં હતાં અને કદીમાં નાંખવા માટે મીઠો લીંબડો તોડાવી સાથે

શીધો હતો. દેવપ્રયાગ પહોંચતાં ગોર મહારાજે અમારા માટે બજાર
 પાસે ગંગાના કીનારાપર જે મકાન તૈયાર રાખ્યું હતું તેમાં અમે ઉપ-
 રના ભાગમાં ઉતર્યા. મકાન સાંઝે મળનું મોટું પાકી બાંધણીનું બંધુ
 ઓરડાવાળું હતું. અત્રે સામાન મુકી સર્વ અલકનંદા તથા બાગેરથી
 ગંગાના સંગમપર સ્નાન કરવા નીકળ્યા. પ્રથમ અલકનંદાનો ઝુલો વટાવી
 ગોર લોકોનાં ધરો તથા ધર્મશાળાઓ છે તે બાબત ગયા. ધરો તથા ધર્મ-
 શાળાઓ પાકી બાંધણીનાં બંધે માળનાં છે. ત્યાંથી આગળ ચાલી રઘુ-
 નાથજીના મંદીર પાસે થઈ પગથીયાં ઉતરી સંગમપર ગયા. આ સંગ-
 મમાં નાહવા માટે દુર જવાનું નથી કારણ કે સાંકળ ઝાલી શીલાપર
 બેસતાં દરીયાના લોઢ સમાન ઉછળતાં મોળ આપણા તરફ આવી
 આપણને નવરાવી જાય છે. જરા આગળ વધવાથી માછ ગોદમાં લઈ
 લે છે અને પલવારમાં ગરક કરી સીધા હરદાર કાઢી નાંખે છે. અત્રે
 સ્નાન ત્રપણુ ઇત્યાદી કરી અમે પાછા ફર્યા અને શ્રી રઘુનાથજીના મંદી-
 રમાં દર્શન કરવા ગયા. મંદીરમાં શ્રી રઘુનાથજીની મૂર્તિ છે જેની એક
 બાજુ સીતાજી અને બીજી બાજુ લક્ષ્મણુ ભરત તથા શત્રુઘ્નની મુર્તિઓ
 છે. રાવણુ જાતનો બ્રાહ્મણુ હોવાથી અને તેને મારવાથી પાતક લાગ-
 વાથી પ્રાયશ્ચિત્ત નીમીત્તે શ્રી રામચંદ્રજી અત્રે પધારેલા હતા. બાજુમાં
 શ્રી નૃસિંહજીનું તથા બહારના ભાગમાં શંકરનું મંદીર છે. ત્યાં અમાડી
 મંદીરમાં ભોગ માટે તી. સ્વ. બાઈએ સામગ્રી સર્વ અપાવી હતી.
 અહિંથી પાછા ફરી અલકનંદાનો ઝુલો પસાર કરી મકાનપર આવ્યા.
 અમારા આંખાના બે કરડીયા જે પાર્સલથી અહિં આવ્યા હતા તે ગોર
 મહારાજે અમોને સુપુર્ણ કર્યા. આ કરડીયામાં આંખા મળના હાટુસના
 હતા. તી. સ્વ. બાઈએ તે કરડીયા ખોલવાનો હુકમ આપ્યો અને બધાની
 વચમાં તે ખોલવા બેઠું લાગવાથી પરમાનંદશેઠ તથા હું તે બાજુપર
 લઈ ગયા અને તે ખુલા કર્યા. પરમાનંદશેઠના મનમાં લાગ્યું કે તી. સ્વ.
 બાઈ ગોરને તથા બીજાને મોટો હીરસો દઈ દેશે અને બાકી
 જીવ રહેશે તેટલા માટે કાચા પાકા એક ડાઝન અલગ કાઢી પોતાના
 કરડીયામાં રાખ્યા અને પછી સર્વ આંખા તી. સ્વ. બાઈને બતાવ્યા.

તેમણે થોડા મંદીરામાં મોકલાવ્યા, કેટલાક ગોર લોકોને આપ્યા અને થોડાક માણસોને આપી થોડા અમારા માટે રાખ્યા. તે સર્વ વિધી થઈ રહ્યા બાદ જે બાર આંખા પ્રથમ રાખેલા તે વાત જાહેર કરી અને સર્વને બહુજ હસવું આવ્યું હતું. બપોરના ગોર મહારાજનું લેણું ચુકવવાનું હતું તેટલા માટે મેં તેમને રૂપિયા છઠ્ઠા આવવાનું કહ્યું. કહેતાંની વાર તુરત રૂપિયા હાજર થયા જેની હુડી મેં તેમને કાલેજ લખી આપી હતી. અત્રે ગોર મહારાજને તી. સ્વ. બાઇએ એક વૈતરણીની તથા એક બદિનાથની બે માયો પ્રત્યક્ષ રૂ. ૬૫) ની આપી અને તે ઉપરાંત ગૌચારાનાં રૂ. ૪૦) આપ્યા. ત્યાર બાદ ટમુમાસીએ એક ગામ રૂ. ૨૫) ની તથા ગૌચારાના રૂ. ૧૫) દીધા. પછી પરમાનંદશેઠે રૂ. ૨૦) ની આપી, અને તેપર થોડા રૂપિયા આપ્યા અને ડોરડી પાર્વતીએ એક ગાય રૂપિયા ૨૦) ની આપી. ટમુમાસીએ વધારામાં રૂ. ૭૦ ગાયના અલંકારના આપ્યા. આ પ્રમાણે ગોરને પાંચ ગાયો થઈ. ગોર મહારાજ બીચારા શરીરે દુબળા હતા અને હવે આ પાંચ ગાયનું દુધ માખણ બાઇ દૃષ્ટપુષ્ટ થશે એવી આશા રાખી પણ પાછા જ્યારે મુંબઈ આવેલા ત્યારે પ્રથમ જેવાજ માલુમ પડ્યા હતા બલકે વધારે દુબળા લાગતા હતા. કાંતે ગાયો દુધ નહિ દેતી હોય અગર જેની પાસેથી ગાયો લીધેલી તેને તે પાછી આપી તેની કિંમતના પૈસા પાછા લીધા હોય. નહિતર શરીરમાં ફરક પડ્યા વગર રહે નહિ. સાચી વાત ગોરજી જાણે અથવા પરમેશ્વર જાણે. ગૌદાન અપાઈ રહ્યા બાદ સુદૃઢ દક્ષણ આપી જેમાં તી. સ્વ. બાઇએ રૂ. ૧૦૦૧) એક એક હજાર એક રોકડા, સોનાનો છેડો ૧ ચાંદીનો મોટો થાલ ૧, ચાંદીનો લોટો ૧, ચાંદીના વાટકા ૨ તથા ગાયના આશુ-બણ તરીકે એક સોનાનો બીજો છેડો વીગેરે આપ્યાં. તી. સ્વ. ટમુમાસીએ રૂ. ૧૫૦) તથા એક સોનાનો છેડો વીગેરે આપ્યાં. સો. હીરાંઆઇએ રૂ. ૨૫ આપ્યા. પરમાનંદશેઠે રૂ. ૪૦) આપ્યા. કબુઆઇએ પણ પોતાના ગજા પ્રમાણે આપ્યું તથા માણસો તરફથી રૂ. ૫૦) અપાયા. છેવટે મારો વારો આવતાં મેં ગોર મહારાજને બે હાથ જોડી શીથ નમાવ્યું અને કહ્યું કે “ રાજા દાને અને પ્રજા સ્નાને. મારે જે કંઈ દેવાનું છે તે

મારી સ્થિતિને અનુસરીને દેવાનું છે તો આપને ઓછું લાગે તો હું પ્રથમથીજ મારી માગી લઉં છું. જે કે કમીશન લેવાનો મારો ધારો નથી. છતાં આજે સર્વની સમક્ષ તે લીધા વગર છુટકો નથી. અત્રે જે ગાયે તથા દાન દક્ષણા વીગેરે માલ મતા સર્વ તરફથી તેમને મળી તેના પર માફ સેંકડે પાંચ ટકા કમીશન ગણુશો અને તે મને નહિ આપતાં મારા તરફથી દક્ષણારુપે ગણુશો. ” કમીશન ઉપરાંત રૂ. ૫) રોકડા ગોર મહારાજને આપી સેવક પગે લાગ્યો. ગોર ગયાપ્રસાદે આશીશ આપવામાં ઘણી કંઠુસાર્ધ કરી હતી. ફક્ત તી. સ્વ. બાપને આશીશ આપી બાકી કોઈને નહિ. ખેર જેવી તેમની ઇચ્છા. આ ઉપરથી દક્ષણાની બાબતમાં ગોર મહારાજ કંઈ કચવાણા હોય તેમ લાગ્યું, અને મુખમુદ્રા શીટી પડી હોય તેમ લાગતું હતું. મારી પોલીસ ચોકસી મુજબ તો તેના ભાગીયા સમક્ષ આ બધુંએ અપાણું તે તેના મનમાં સાલતું હતું. તેણે થાલને હાથ અડકાવ્યો નહિ અને ગોર ગયાપ્રસાદ પોતે તથા ગોર ગીર-જનશંકરનો છોકરો શંકરમહારાજ અલગ જઈ બેઠા. અમારે જમવાનો વખત થવાથી તથા બીજી કામ હોવાથી અમે ગોર મહારાજને રૂપિયા થાલ વીગેરે પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ લેવાનું કહ્યું પણ ગોર મહારાજે ઉત્તર આપ્યો કે “આપ ખાના ખુશીથી ખાઈએ ઉસકું કોઈ નહિ છુવેગા. ઓ ઝેર હે. ” આટલું બધું કંઈ પણ મહેનત વગર ગોર મહારાજને મળ્યું. અને તેને ઉપમા ઝેરની આપી એ પણ અમારાં મોટાં ભાગ્ય. ધન્ય છે ગોર ગયાપ્રસાદને અમે તેના બોલવા સામું નહિ જોતાં જમવા ગયા. જમ્યા બાદ પાછા આવ્યા કે તુરત ગોર મહારાજ અમારા પાસે આવ્યા અને પોતાની દીનતા દેખાડવા લાગ્યા અને પોતાપરનું કરજ શીટાડી આપવા અરજ ગુન્જરવા લાગ્યા. આ વખતે મોરે તેમની આગળ અસંતોષી અતિ બ્રાહ્મણ જુડો, જુડો નૃપ સંતોષીની સાખી જે વાંકાનેર નીવાસી શુક્લ નથુરામે રચેલી છે તે ગાવી પડી, અને વળી વધારામાં કહ્યું કે જે આટલાથી તેમને સંતોષ ઉપજતો ન હોય તો વધારે અમે કંઈ આપી શકતા નથી. ગોર મહારાજને જવાબ મળતાં તુરત તેમનો હાથ થાલીપર પડ્યો અને તે લઈ તેઓ ચાલતા થયા. ગોર મહારાજને

લગભગ ૨૦૦૦ થી ૨૫૦૦ સુધીનો આપતો માલ મળ્યો છતાં તેઓ
 સંતોષ પામ્યા નહિ તે ખાતે પુર્ણ દલગીરી. ધર તથા કરજની બાબ-
 તમાં તેમને કહ્યું કે પ્રથમને માટે વિચાર કરી જવાબ આપશું અને
 પાછળની બાબત માટે અમારાથી કશું બની શકશે નહિ. આખરે એવું
 નક્કી કરાવવામાં આવ્યું કે સ્વ. શેઠ ધરમસી મોરારજી ગોકુલદાસના
 સ્મરણાર્થે એક ધર્મશાળા શ્રી બદ્રિનાથમાં ચલાવવી અને તેની દેખરેખ
 ગોર ગયાપ્રસાદ રાખે. આ સાથે સ્વ. શેઠજીના નામનું સાધનખોર્ડ લગા-
 ડવાનું ગોર મહારાજે યાદ આપ્યું અને તે અમોએ કબુલ રાખ્યું. આ
 બદલ તી. સ્વ. બાઈએ રૂપિયા ૨૦૦૦) બે હજાર આપવાનું કહ્યું અને
 ગોર મહારાજે તે માન્ય રાખ્યું. રૂપિયા તેઓ જ્યારે મુબઈ આવે ત્યારે
 આપવાના હોવાથી હાલ તેની કશી ખટપટ હતી નહિ. જ્યારે તેઓ
 મુબઈ આવ્યા હતા ત્યારે મોંઘવારી તથા બીજી અગવડો ખતાવી ઘણી
 આજીજીથી આમ તેમ સમજાવીને રૂપિયા બે હજારને બદલે રૂપિયા ચાર
 ચાર હજાર લીધેલા અને તેમાંથી શ્રી બદ્રિનાથમાં એક સ્વ. શેઠ ધર્મસિંહ
 મોરારજી ગોકુલદાસના નામની ધર્મશાળા સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે
 ખંધાવી. આનો કારેબાર ગોર ગયાપ્રસાદ હસ્તક રાખ્યો છે અને સદ-
 રહુ ધર્મશાળા ગોર ગયાપ્રસાદ દ્રાષ્ટને ભાડે આપી શકે નહિ, ક્યે ગીરવી
 મુંકી શકે નહિ તથા દ્રાષ્ટને વેચી શકે નહિ અને સાર્વજનિક ઉપયોગ
 માટે સદા ખુલ્લી રાખે તેવું તેની પાસેથી લખાવી લીધું છે. આ
 વાત ગોર ગયાપ્રસાદના ભાગીયા ગીરજીશંકરે જ્યારે જાણી ત્યારે તે
 ખુશ થયો પણ જ્યારે ગોર ગયાપ્રસાદે પોતાના ભાગીયાને કંઈ પણ હક
 તેમાં આપ્યો નહિ ત્યારે તે પણ મુબઈ આવી તી. સ્વ. બાઈ પાસે રડવા
 લાગ્યો. તી. સ્વ. બાઈ ને તે વૃદ્ધ ડોસાપર દયા આવી અને જે મકાન
 પોતે દેવપ્રયાગમાં બાંધ્યું હતું તે ખરીદી તેને ધર્મશાળાના રૂપમાં ફેરવી
 નાંખ્યું અને તેનાપર સ્વ. શેઠ શ્રી ધર્મસિંહ મોરારજી ગોકુલદાસના નામનું
 સાધનખોર્ડ લગાવી દીધું. જમીન તથા મકાનના કુલ રૂપિયા પાંચ હ
 હજાર રોકડા ગોર ગીરજીશંકરને આપ્યા અને તેણે જેના પાસેથી કટકે
 કટકે જમીન લીધી હતી તેનાં બોમરીયાં વીગેરે સર્વ ટેહરી સ્ટેટર્ન

છાપવાળાં અમારે હવાલે કર્યાં. તેની પાસેથી પણ ગોર ગયાપ્રસાદની માફક સર્વ લખાવી લીધેલું છે. અમારા ગોરજ લોભી છે તેવું નથી પણ અહિંના તમામ ગોર લોકોની તેવી વૃત્તિ છે. તેઓ યાત્રીઓને જળોની માફક ચોટેછે અને દક્ષણની બાબતમાં પુષ્કળ હેરાન કરેછે. અમારા ગોર ગયાપ્રસાદજી આખી યાત્રામાં મરીબ ગાય જેવા દીસતા હતા. પણ આજે તેઓ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકાશી નીકળ્યા હતા. ગોર મહારાજ અતી લોભી તથા અસંતોષી નીવડ્યા. તેમાં તેનો કશે દોષ નથી. બ્રાહ્મણની જાત માથે તેવું કલંક હોવાથી તેઓ કંઈ અપવાદ રૂપ થાય નહિ.

અહિં દેવપ્રયાગમાં હરદ્વારના રૂષિકુળની માફક રઘુનાથ કર્તી પ્રમુખચારી આશ્રમ હાલ થોડા વખતથી અહિંના ગોર લોકોએ ફંડ કરી કાઢ્યું છે તેના વ્યવસ્થાપકો અમારી પાસે આવ્યા હતા અને સદરજી આશ્રમમાં કંઈક ઓરડા ચણાવી આપવા અગર પાણીની સગવડ કરી આપવામાં મદદ માટે અરજ ગુજારવા આવ્યા હતા. તી. સ્વ. બાઈએ તેમની વાત સાંભળીને પરમાનંદશેઠને તથા મને સદરજી જગ્યા જેવા જવા ફરમાવ્યું. અમે ત્યાં ગયા હતા અને સર્વ જોયું. આ મકાનમાં ચાર ઓરડા હતા અને એક વેદી હતી જેમાં બાર વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હતા. અમે ત્યાં ગયા કે તે લોકો યોગે જોલી આશીશ આપવા લાગ્યા. ત્યાર બાદ જ્યાંથી તે લોકો જળ લાવતા હતા તે જગ્યા અમેને બતાવી. તે આશ્રમથી દુર હતી અને ત્યાં જવા માટે તે વિદ્યાર્થીઓએ પથરા ગોઠવી સડક બનાવી હતી. વ્યવસ્થાપકોએ આશ્રમની સામે એક પહાડ બતાવ્યો અને ત્યાંથી નળ વાટે પાણી લાવી અપાય તો આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓને ધણું સુખ થાય. તે લોકોએ નળ મંગાવ્યા હતા જે વ્યાસ ચટીમાં આવી પડ્યા હતા. મંજુરી વધારે પડતી હોવાથી તથા મંજુરો યાત્રા લાઈનને લીધે નહિ મળવાથી તેઓ નળ દેવપ્રયાગ લાવી શક્યા નહોતા. આ નળવાટે આશ્રમમાં પાણી લાવવાનો ખર્ચ રૂ. ૧૫૦૦ થતો હતો અને ઓરડો બાંધી આપવાનો ખર્ચ રૂ. ૧૧૦૦ થતો હતો. ત્યારબાદ બીજી પુછપરછ કરી અમે મુકામપર ગયા અને તી. સ્વ. બાઈને

સધળી હકીકત વીઢીત કરી કહ્યું કે અમારા મત પ્રમાણે અત્રે પાણીની સગવડતા થાય તો વધારે સારું. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા જોતાં હાલ ત્યાં ઝોરડો ચણાવવો ખીન જરૂરનું છે. તી. સ્વ. બાઇએ ત્યારબાદ ત્યાંના કારભારીઓને તથા વિદ્યાર્થીઓને ઉતારે બોલાવ્યા અને દરેકને એકેક રૂપિયો તથા ધાબળી આપી કહ્યું કે આશ્રમમાં પાણી લાવવાનો ખર્ચ પોતે આપશે. જ્યારે કામ શરૂ થાય ત્યારે પત્ર લખી રૂપિયા મંજૂરી લેશે. તેઓ તે કામની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા અને અમો મુંબઈ પુજ્યા બાદ તેઓનો પત્ર આવેથી તેમાં લખ્યા મુજબ રૂપિયા તથા સાધનબોર્ડ સ્વ. શેઠજી ધરમસી મોરારજી ગોકુલદાસના નામનું મોકલી દીધાં. મારે જણાવવું જોઈએ કે અત્રે આ કામ અતિ ઉત્તમ થયું છે અને પાણીના પરબ સમાન થયું છે. દેવપ્રયાગમાં પાણીની મુશ્કેલી છે. જોકે ગંગાજી બંને બાજુ વહેછે પણ બહુજ નીચાણમાં હોવાથી પાણી લાવવામાં મોટી આપદા પડેછે. આ નળથી પાણી આશ્રમને મળશે એટલુંજ નહિ પણ લગભગ તે બાજુ વસતા ત્યાંના વતનીઓને પણ મળશે.

રાતના ગોર મહારાજ પોત પોતાની વહી લઈ આવ્યા અને તેમાં લેખ લખી આપવા કહ્યું. ગોર ગયાપ્રસાદ એભેરામ તથા ગોર ગીર-જશંકર લક્ષ્મીદત કાઠીયાલને ગોર તરીકે કબુલ રાખ્યા છે તે લેખ ગોર ગયાપ્રસાદના ચોપડામાં લખી આપ્યો. શંકર મહારાજે પોતાના પિતા ગીરજશંકરના ચોપડામાં તે પ્રમાણે લખી આપવા કહ્યું. પણ એક ચોપડામાં લખ્યું તે બસછે વધારે લખવાથી શું ફાયદો છે તેમ કહી તેની વહીમાં લખવાનું મુલતવી રાખ્યું. ત્યારબાદ હીસાબ કીતાબ મેળવી રાતના સાડા બારને સુમારે સર્વ સુતા.

દેવપ્રયાગ—દેવપ્રયાગ નામ દેવશમાં બ્રાહ્મણના નામ ઉપરથી પડ્યું છે. આ બ્રાહ્મણ સત્યયુગમાં ઉગ્ર તપ કરી વીજળું ભગવાનને પ્રસન્ન કરી અત્રે વાસ કરવાની અરજ કરી હતી. શ્રીરામચંદ્રજીએ પણ તે બ્રાહ્મણને દર્શન દીધાં હતાં. અત્રે ગોરલોકો તીર્થો ધણાં બતાવે છે પણ સંગમસ્નાન, ગ્રાધ તથા શ્રીરધુનાથજીનાં દર્શન મુખ્ય છે. દેવપ્રયાગમાં પંજ્યા લોકો ધણા વસેછે અને તે અહિંનું તથા શ્રીબદ્રિનાથનું ગોર

પડું કરેછે. દેવપ્રયાગ જે ભાગમાં છે. એક બાબુ ગામ તથા બનર છે જ્યારે અલકનંદાની પેલીમેર ગોરનાં મકાનો, ધર્મશાળા તથા દેવાલયો છે. સ્થાન રમણીય છે. અહિં કુશરોઠ તરફથી તેનો છોકરો અથાણું લાવ્યો હતો તેને તથા ગોર ગયાપ્રસાદના ભાષને દરેકને રૂ. ૧૫) ની શાલ ભેટ આપી હતી તથા ગોર લોકોના પચાસ બાલિશ્ચાનું બ્રહ્મભોજન કર્યું હતું. રામપુરથી દેવપ્રયાગ આવતાં વચમાં રાનીબાગચટ્ટી આવી હતી. આવતી કાલે મહાદેવ ચટ્ટીપર રાત ગાળવાનું નક્કી કર્યું હતું.

મુચના—આપણા ગોરમાં જ એકથી વધારે ભાગીયા હોય તો સુફળ દક્ષણા સર્વને સરખે હીરસે વાટી આપવી એ ઉનમ છે, કે પાછળથી તેઓને લડવાનું કારણ ન મળે. સધળી સામટી આપવાથી હાથમાં તેના મોંમાં તેવું થાય છે અને પછી એક બીજા પ્રતીપક્ષી બની કોઈ દરબારે ચડે છે અને પૈસાની બરબાદી કરે છે. અમારા ગોર બંને અદાલતે ચડ્યા હતા જ્યાં ગોર ગયાપ્રસાદે દક્ષણા માત્ર રૂ. ૧૦૦૦) મળ્યાનું જણાવ્યું હતું અને તેની સાથે મોટો ખર્ચ બતાવી ગીરજશંકર ગોરના ભાગના રૂ. ૧૪) માત્ર બતાવ્યા હતા. અલબત્ત ગોર ગયાપ્રસાદ અમારી સાથે પેહલેથી હતા અને તેથી તેનો હીરસે વધારે પડે પણ ખરી રીતે આખું કોણું શાકમાં કરવામાં તેઓ ગેરબ્યાજબી હતા. અમેએ તે ખીના જાણી ત્યારે ધણા દલગીર થયા અને ગોર ગીરજશંકરને ધર્મશાળાના રૂપિઆ પાંચ છ હજાર આપી પ્રસન્ન કર્યા.

જેઠ શુદ્ધ ૭ તા. ૧૯-૬-૧૫ શનીવાર.

આજરોજ સવારના પહોરમાં ઉડી ચાહ લઈ પાંચ વાગે ગોર મહારાજની રજા લઈ અને જે શ્રમ અમારા માટે યાત્રામાં ઉઠાવ્યો હતો તેનો ઉપકાર માની જવાનું નક્કી કર્યું હતું. ગોર મહારાજ અહિંથીજ વીખુટા પડે તેમ નહોતું. તેણે છેક હરદ્વારસુધી સાથે આવવાની ઇચ્છા દર્શાવી અને તેવીજ ઇચ્છા શંકરમહારાજે પણ જણાવી. અમેએ હવે વધારે શ્રમ નહિ લેવા પૂર્ણ આગ્રહ કર્યો પણ, તેઓ જે ઠરાવપર આવેલા તે તેઓએ ફેરાવ્યો નહિ, જેથી અમે સર્વ પાંચ વાગે રવાના

થયા. આજની મંજલ ૧૭ માઈલની હતી જેમાં થણું ખરું હું જપાન-
 માંજ ગયો હતો. દેવપ્રયાગથી ચાલતાં સોડાયટી, ઉમરાસુયટી, છાંડોડી-
 ચટી અને વ્યાસ ચટી બાદ કાંડીચટી આવી હતી. વ્યાસ ચટીમાં દેવ
 પ્રયાગના હ્રમ્હચારી આશ્રમના નળનાં બંડો પડ્યાં હતાં તે અમોએ
 જ્યાં. અત્રે શ્રી ભાગેરથી ગંગા અને વ્યાસ ગંગાનો સંગમ છે અને
 ત્યાં યાત્રીઓ સ્નાન કરેછે. અને વ્યાસજીનાં દર્શન કરેછે. આ વ્યાસ
 ગંગાને તુવાર નદી પણ કહેવામાં આવે છે. વ્યાસજીએ જે અઢારે
 પુરાણ બનાવ્યાં હતાં. તે પોતાના શીષ્યોને અહિં શીખવ્યાં હતાં.
 અહિંથી આગળ ચાલતાં સખત ચડાવ આવે છે અને વ્યાસ ગંગાનો
 ઝુલો પસાર કર્યા બાદ છાતી સરસો ચડાવ આવે છે. અહિં વરસાદ થોડો
 થોડો શરૂ થયો પણ પછી રહી ગયો હતો. લગભગ ૧૧ વાગતા કાંડી
 ચટીએ પુગ્યા અને એક ચટીમાં મુકામ કર્યો. થોડી વારબાદ વરસાદ
 શરૂ થયો અને પાણી ચટીમાં આવવા લાગ્યું. આથી બાજુની પતરાંનાં
 છાપરાંવાડી ચટીમાં અમો ગયા અને તુરત સામાન ફેરવી નાંખ્યો. ભોજન
 લીધા બાદ અમો બેઠા હતા. ત્યાં અહિંની ઇસિપીતાલનો ડાક્ટર ખેરડો
 લઈ આવ્યો અને પાણીના નળના ફાંટમાં કંઈ ભરી આપવાનું કહેવા
 લાગ્યો. તી. સ્વ. બાઈએ રૂ. ૧૦ તેમાં ભરી આપ્યા. સાંજના ત્રણ
 વાગતા બાદ પાછા સર્વ ઉપડ્યા. એ ત્રણ માઈલ પેદલ ચાલ્યા બાદ હું
 જપાનમાં બેઠો હતો. કાંડી છોડ્યા બાદ શમેલચટી આવી હતી જ્યાં
 જરા વીસામો લીધો હતો અને પાણી પીધું હતું. અહિંથી આગળ
 ચાલતાં ડાંક બંગલા તથા મુસાફરોને હરકત પડે તો કુલી એજન્સી
 વાળાનું મકાન આવ્યાં હતાં. આખરે છ વાગતા મહાદેવ ચટીએ આવી
 પુગ્યા. અહિં ચટીઓ ઉપરાંત પાકી બાંધણીની એક સારી મળની નવી
 ધર્મશાળા હતી તેમાં અમો ઉતર્યા હતા. રાતના ચાહ લઈ સર્વ સુઈ
 ગયા હતા. પરમાનંદશેઠને ગરમી સખત લાગતી હોવાથી તેઓ બહાર
 ચોકમાં સુતા હતા. આવતી કાલે રાત પુલવાડીમાં ગાળવાનું નકી કર્યું
 હતું. વ્યાસચટીથી ગંગાજી અલગ થયાં હતાં તે છેક અહિં બેગાં થયાં
 હતાં. આજની વાટ એકંદરે સારી હતી અને દેખાવ પણ મનોહર હતો.

જેઠ શુદ્ધ ૮ તા. ૨૦-૬-૧૫ રવિવાર.

આજરોજ સવારના વહેલા ઉઠી ચાહ લઈ પાંચ વાગતા ઉપડ્યા અને ૧૧ વાગે બીજની ચડી પુગ્યા. ગંગાજી ચોડે સુધી સાથે હતાં પછી અલગ થયાં હતાં. આજની મંજલ ૧૭ માઇલની હતી જેમાં સાત માઇલ હું ચાલ્યો હતો. વાટ પ્રથમ ચડવાળી અને પછી સીધી આવી હતી. મહાદેવચડી પછી બંદરચડી અને કુંડચડી આવી હતી અને ત્યારબાદ બીજની ચડી આવી હતી. અત્રે ચડીઓ ચાર પાંચ છે અને સારી મળની છે. આજી બાજીનો દેખાવ પણ રળીયામણો છે. અહિં જમ્યા બાદ વખત હોવાથી જરા ઉંઘ ખેંચી હતી. અત્રે એક દક્ષણી બાઈને બદિનાથ જતી હતી તેને મદદ માટે શ. રપ) તી. રવ. બાઈએ આપ્યા હતા. અહિંથી ત્રણ વાગે ઉપડી ડુલવાડી છ વાગતા પુગ્યા હતા. વચમાં બીજની છોટી, નયમોડા અને ગુલર ચડીઓ આવી હતી. બીજની ચડીથી રસ્તો ઉતરતો હતો અને એક બે નદીના ઝુલા પસાર કર્યા બાદ અરડુસાના જંગલમાં થઈ અમો ડુલવાડી ચડીએ પુગ્યા હતા. છેક નીચે આવેલા હોવાથી હવે ગરમી વધારે લાગતી હતી. ડુલવાડીમાં ત્રણેક ચડીઓ તથા એક ધર્મશાળા છે અને ગંગાજી સમીપમાં નજીક છે. અહિંથી હરદાર સુધી હવે સપાટ રસ્તો આવતો હોવાથી પેદલ જવામાં કશી હરકત પડતી નથી. રાતના રૂપિકેશનું પ્રોગ્રામ નક્કી કરી ચાહ પી સુઈ રહ્યા હતા.

જેઠ વદી ૯ તા. ૨૧-૬-૧૫ સોમવાર.

આજરોજ ડુલવાડીથી રૂપિકેશ જવામાટે સવારના સાત વાગે ઉપડ્યા અને રૂપિકેશ બાર વાગે પુગ્યા હતા. આજની મંજલ જોકે માત્ર સાત માઇલની જ હતી પણ વચમાં દેવદર્શનમાં વધારે વખત વ્યતીત થયો હતો. આજની મંજલમાં હું પાંચ માઇલ ચાલ્યો હતો. ડુલવાડી અને રૂપિકેશ વચે લક્ષ્મણ ઝુલા આવે છે. તે નજરે પડતાં તેની સાથે ધર્મશાળાઓ તથા સુંદર મકાનોની હાર પણ જોવામાં આવી, અને તે સર્વ જોતા જોતા અમો લક્ષ્મણઝુલા પાસે આવી લાગ્યા. અત્રે

જપાનમાંથી ઉતરી ધોધમાર વહેતી ગંગાપરનો ઢાંખો ઝુલો પસાર કર્યો. યાત્રામાં ધણી ઝુલાઓ આવ્યા હતા પણ સર્વથી ઢાંખો તથા ઉંચો લક્ષ્મણઝુલા છે. સામે પાર ગયાબાદ ઝુલા પાસેની ગંગામાં સર્વે સ્નાન કર્યું હતું. અત્રે પાણીમાં રેતી પુષ્કળ હતી. સ્નાન કરી કાંઠાપર ઘુલનું મંદીર છે ત્યાં દર્શન કરવા ગયા અને ત્યાં આશામાધ નામની એક સાધ્વીએ શ્રી લક્ષ્મીનારાયણનાં તથા ઘુલનાં દર્શન કરાવ્યાં. અહિં આ સાધવી સ્ત્રી ગરીબ લોકોને તથા સાધુ સંતોને ચણાનું સદામત આપતી હતી, અને તેનું નીઃસ્વાર્થ કામ જોઇ તેને ચણામાટે રૂ. ૧૫) તી. રવ. આપીએ આપ્યા અને વળી કંથુકે દર માસે સદામતમાં મદદ ખાતર રૂ. ૧૦) દસ અમો મોકલી આપ્યું. આ પ્રમાણે તેના પરોપકારી કામમાં દર માસે રૂપિયા દસ તેને વગર માગે મળી જાય છે. ઘુલના મંદીરપર શ્રી લક્ષ્મણનું મંદીર છે ત્યાં પણ દર્શન કરવા ગયા હતા અને વસ્ત્ર-વાધા ધર્મી હતા. રામ રાવણની લડાઈમાં લક્ષ્મણજીએ ઇંદ્રજીતને માર્યો. હતો અને ઇંદ્રજીત બ્રાહ્મણ હોવાથી લક્ષ્મણજીને પાતક લાગ્યું હતું અને ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો હતો. આ પાતકનું તથા ક્ષયનું પ્રાયશ્ચીત કરવા માટે તેઓએ અહિં આવી તપ કર્યું હતું અને પાતક તથા ક્ષયથી મુક્ત થયા હતા. ખરેખર અહિંનાં હવાપાણી એવાં સારાં છે કે ક્ષયવાળા દરદીઓ અમુક વખત અહિં આવી રહે તો તેનો ક્ષય મટી જાય, અને ગંગાનું નિર્મળ જળ હમેશ પીવાથી કાયા કંચન જેવી થઈ જાય. પહેલાં જમારે આ પાકો ઝુલો નહિ હતો ત્યારે યાત્રીઓને કાયાના ઝુલા યાતો સીકામાં બેસી જવું પડતું અને ઘણી વીટંબણા વેઠી પડતી હતી. આ આ ઝુલા તે વખતે કાયાની દોરાના હતા અને તે પર થઈ જતાં જીવ અપરીમાં રહેતો હતો, છતાંપણ જીવને જોખમે તેવા ઝુલા તથા સીકાં વાટે બાવીક યાત્રીઓ શ્રી નારાયણનાં તથા કેદારનાથનાં દર્શન કરવા જતા હતા. હવે શ્રીમાન અંગ્રેજી રાજ્યના પ્રતાપથી લગભગ સર્વ જગ્યાએ પાકો ઝુલા થઇ ગયા છે. આ લક્ષ્મણઝુલો કલકત્તાના શ્રીમાન શેઠ સુરજ-મહે બંધાવ્યો છે અને તેમણે તે બંધાવી તમામ યાત્રીઓના અંતરની આશીશથી પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. ધન્ય છે તે વીર નરને..

“જનુની જણુતો ભાગ્યવાંત કાં દાતા કાં સુર, નહિતર રહેજે વાંઝણી નહિ ગુમાવીશ તુર.” આ નર રત્નને હળર હળર ધન્યવાદ હોજો અને તેને તથા તેની પ્રજાને જ્યાં હોય ત્યાં ઇશ્વર સુખી રાખો. મારા એકનીજ આવી દુવા છે એવું નહિ પણ દરેક યાત્રીની આંતરડી મારા માફક દુવા દેતી હશેજ. અત્રે ધણા સંતો તથા મહાત્માઓ રહે છે અને ઇશ્વર ભજન કરે છે. લક્ષ્મણજીનાં દર્શન કરી અમો આગળ ચાલ્યા અને ઝાડીમાંથી પસાર થઈ આખરે મધ્યાને રુષિકેશ પુગ્યા. અહિં બાવા કાળીકામળી વાળાની જગ્યાની બાજુમાં અને જેની પાસે કુબળાંબર કુંડ છે તે ધર્મશાળામાં અમો ઉપરના ભાગમાં ઉતર્યા. રૂષિકેશ શહેર સમાન હોઈને અત્રે તમામ પ્રકારની શાકભાજી તથા ખાવાપીવાની ચીજો ઉત્તમ મળતી હતી. અત્રે ગરમી લાગતી હોવાથી મુકામ થયા બાદ તુરત દહી મંગાવી સર્વએ તેને પુરતો ઈનસાફ આપ્યો હતો. ગોર ગયાપ્રસાદે એકદમ ઠંડીના ઉપચાર નહિ કરવાની સલાહ આપી અને જોકે તે સલાહ વ્યાજબી હતી છતાં ઉત્તર હિંદુસ્થાનની સખત ગરમીને લીધે કોઈ દહી પીધા વગર રહું નહિ. અત્યારે કોઈએ ચાહ કારીનું નામ લીધું નહિ. અહિં વખત થોડો અને વેશ ઝાઝો તેવું હતું. કુલી જપાનીઓ જેઓ અહિંથી મોકળા થતા હતા તેનો હીસાબ કરવાનો હતો તથા બાવા કાળી કામળીવાળાની ધર્મશાળામાં આવતા સાધુઓના ભંડારાનું કામ પણ ઉકેલવાનું હતું. પ્રથમ બાવા કાળી કામળીવાળાના ચેલા મહંત રામનાથજી પાસે ગયો અને અત્રે એક ભંડારો કરવાની ઇચ્છા જણાવી. મહંત મહારાજે નીચે પ્રમાણે ત્રણ બાવ બતાવ્યા:—

રૂષિકેશ તથા લક્ષ્મણ જીલાના મળી એક હળર સાધુને દાસ રોટિના રૂ. ૮૨)

તેવીજ રીતે હળર સાધુને દાસ રોટી શાક તથા આવલના રૂ. ૨૫૦)

તેવીજ રીતે હળર સાધુને પછી રસોઇ કે જેમાં વધારામાં શેરો આવે છે તેના રૂ. ૪૦૦)

ઉપર પ્રમાણે તેઓએ દર બનાવ્યો અને અમોએ આવતી કાલે (શ. ૨૫૦) વાળો બંડારો કરવા વરધી આપી. મહંત મહારાજે કહ્યું કે “આવતી કાલે ગંઝા દશેરા હોવાથી સર્વને અપવાસ હશે તો ઇચ્છા હોય તો બધાને ફરજ આપીએ અને તે જ્યાં તમે અહિં રોકાવ તો વધારે સાફ” અમોએ મહંત મહારાજને અમારો પ્રોગ્રામ સંબળાવ્યો અને દશમને રોજ હરદ્વાર પુગવુંજ જોઈએ જોઈ અહિં વધારે યોગવાનું બની શકશે નહિ તે જણાવી દીધું. આરસને રોજ એક હળ્લર સાધુને જમાડવાની વરધી આપી અને તેના રૂપિયા ૨૫૦) આપી મહંત મહારાજની પહેાંચ લીધી. ધણા લોકો આ ધર્માદામાં પોતાની યથાશક્તિ પ્રમાણે આપી સદાવ્રતને મદદ કરતા હતા, અને ધણા લોકોને તથા સાધુઓને પાકી રસે છિંતિયા સીધો વીગેરે લઈ જતાં મેં નજરે જોયા હતા. આવા કાળી કામળીવાળાનું સદાવ્રતનું કામ અહિંજ છે એમ નથી પણ પહાડમાં ધણી જગ્યાએ છે જે અમોએ જાતે નજરે જોયું છે. તેની ચીઠીથી ઉપરના ભાગમાં સાધુ સંતો તથા નાચાર લોકોને સીધો મળે છે, ઓઢવાને ગરમ ધાબળા મળે છે તથા બીમાર થયે પૂર્ણ મદદ મળે છે. વળી લોકો પાસેથી પૈસા ઉધરાવી ધણી જગ્યાએ ધર્મશાળાઓ પણ બંધાવી છે અને તે યાત્રામાં એક આશીરવાદ રૂપ થઈ પડે છે. આ બાવા કાળી કામળીવાળાને મુજ મદદ કરનાર કલકતાના સુપ્રસિદ્ધ સખી બાણુ સુરજમલ હતા, અને રૂઢિશમાં જે બાવા કાળી કામળીવાળાની જગ્યા કહેવાય છે તે તેણે બંધાવી આપી હતી. તે દયાળુ નરનાં બીજાં અનેક ધર્મનાં કામો હશે જે મારી જાણમાં નહિ હોવાથી હું અત્રે લખી શકતો નથી. મુંબઈના અસલી શેઠીયાઓએ આવાં પરાપકારનાં કામ કર્યાં છે પણ પહાડપર જ્યાં બહુ જરૂરીયાત છે ત્યાં તેઓએ કશું કર્યું નથી. શેઠ ગોકુલદાસ તેજપાલે ધરખીતાળ તથા શાળા કાઢી પોતાનું નામ અમર કર્યું છે; તથા સ્વ. શેઠ મોરારજી ગોકુલદાસે પુનામાં સ્ટેશનપાસે ધર્મશાળા બંધાવી લોકોને પૂર્ણ આશ્રય આપ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ વધારામાં જે મુસાફર આવે તેને વાસણુ કુસણુ, ગરમ પાણીના સંચા, પલંગ બીજાનાં મરઝદાનીઓ ખુરસી બતી ફાનસ ઘોડીયાં વીગેરેની

સર્વ સોમ ઉત્તમ પ્રકારની કરેલી છે જે તેના ટ્રસ્ટીઓને આંખારી છે. આ ધર્મશાળામાં કોષપણુ ઉતાડ ત્રણ દીવસ વગર ચીઠીએ ઉતરી શકે છે અને વધારે રહેવાનું હોય તો ટ્રસ્ટીઓની ચીઠીની જરૂર પડે છે. ધર્મશાળાને કારોબાર રા. રા. વીડલરાવ રધુનાથ મુળે ચલાવે છે અને સ્વચ્છતાદિ તથા સારી દેખરેખને લીધે તેને ધન્યવાદ ધટે છે. મથુરા, પ્રયાગ, કાસી, નાસીક, પંઢરપુર વીગેરે ઘણી જગ્યાએ ધર્મશાળાઓ છે પણ તે અસહના શેઠીયાઓની. હાલના લાડી, વાડી અને ગાડીમાં મહાલતા મુબઈગરા મહાશયો ફંડ કાળામાં અને કર્તીદાનમાં પોતાનો હાથ લંબાવશે અને આવું પરોપકારનું કામ કરવામાં અચકાશે. પહાડપર ગણ્યા ગાંઠા ત્રણેક ગુજરાતીનાં નામ જોવામાં આવે છે. જ-મોત્રીમાં મરહુમ સ્વર્ગવાસી સર ખેરોનેટ ચીનુભાઈ માધવલાલે એક ધર્મશાળા ચલાવેલી છે પણ તેનાપર સખન બરફ પડવાથી તે ધર્મશાળાનાં માત્ર લાકડાં નજરે પડે છે. ગંગોત્રીપરનો ઘાટપણુ તમનોજ બંધાવેલો છે. શેઠ નરોત્તમ મોરારજી ગોકુલદાસ તરફથી તેમનાં પુત્ર્ય માતુશ્રી ગં. સ્વ. શ્રીમતીબાઈ ધનકુવર બાઈના નામથી બદ્રિનાથ મધ્યે એક ધર્મશાળા છે જે ગોર ગીરજશંકરના હવાલામાં છે તથા એક કોષ ખીજ મુબઈના શેઠ ધર્મશાળા ત્યાં અગાડી બંધાવી છે અને તેના તરફથી દર્દીને દવા પણ દેવાય છે. ખીજ કોષ ગજરાતીનું નામ પહાડમાં જોવામાં અગર સાંભળવામાં આવ્યું નથી. આ મહાશયોને મારી નાખે અરજ છે કે રસ્તા હવે સુગમ હોવાથી યાત્રા અર્થે અગર મુસાફરી અર્થે હિમાલયના પહાડોમાં જવ અને લોકોની અગવડતા તરફ લક્ષ આપી યોગ્ય લાગે ત્યાં ધર્મશાળાઓ બનાવી અગર જીર્ણ થયેલીનો જીર્ણોદ્ધાર કરી લોકોનાં દુઃખ કમી કરો, અને તમારા પૈસા સુમારે વાપરો. પોતાની જ મોજ-શોખમાં વાપરી આવ્યા તેમ જવામાં કંઈ જાંદગીનું સાર્થક નથી. સુરજમલનો દાખલો લ્યો અને યથાશક્તિ જન સેવા કરો. અત્રે ભરત-જીનું મંદીર તથા ખીજ સારાં સારાં મકાનો તથા આશ્રમે પુષ્કળ છે; અને એવા સાધુ-સંતો અખાડો કરી પડેલા છે કે કોષની પરવા નહિ કરતાં માત્ર ધર બજનમાં મસ્તાન રહે છે. કોષ ખાવાનું લઈ જઈ

આપે છે તો તે ખાયછે નહિંતર માત્ર ગંગાજીના પવિત્ર જળપર રહે છે. અહિં બાંસમતી ચોખો ઉત્તમ પ્રકારનો થાય છે અને તે શેવને સરખાવે તેવો સુંવાળો રેશમ જેવો તથા લાંબો થાય છે. પહાડમાં બધી જગ્યાએ લગભગ આજ જાતનો ચોખો થાય છે. એક બે ગુણી ગુડસથી સુંબઝ મોકલવા વિચાર થયો પણ પાછળથી તે વીચાર માંડી વાળ્યો. સાંજના આશામાઝ તી. સ્વ. બાધને મળવા આવી હતી અને ઠાકોરજી માટે વજ્ર વાધા તથા ચાંદીનું છત્ર લઈ ગઈ હતી. ત્યારબાદ એક ચીઠી લખી મહંત રામનંદ્રથ પાસે બોલાવે મોકલ્યો અને નોટો તથા ગીનીના રોકડા રૂપિયા મંગાવ્યા. મહંત મહારાજે તુરત રોકડા રૂપિયા તથા પરચુટણ વગર વટાવે કાઢી આપ્યાં. અને વધારે જોઈએ તો મંગાવવા કહ્યું હતું. ત્યારબાદ કુલી તથા જપાનીઓને બોલાવ્યા અને તેઓને હિસાબ કર્યો. અમોએ સાત જપાન કરી હતી અને પંચકેદારની યાત્રાના દરેરના રૂ. ૨૨૦) ઠેરવ્યા હતા. તો તેના હિસાબના રૂ. ૧૫૪૦) તેના મુકાદમ કાશીઆને આપી લીધા અને સર્વ મલી અઠાવીસ જપાનીઓએ માંહે માંહે સરખે હીરસે વેંચી લીધા. ત્યારબાદ કુલીઓને બોલાવ્યા અને તેની સાથે બંગાલી એક મણના રૂ. ૬૦) સાઠ ઠેરવ્યા હતા. તેઓ એકનીસ કુલી હતા અને તે લોકોએ માંહે માંહે સમજી વધતો ધટતો સામાન ઉપાડ્યો હતો. તેઓના હિસાબના રૂ. ૧૨૭૯) થયા હતા અને તે તેના ટંડલને આપી દેતાં તેઓએ આપસ આપસમાં વેંચી લીધા હતા. આ તેમની મજૂરી ઉપરાંત તી. સ્વ. બાધએ દરેકને એકેક ગરમ ધાબલી તથા પાંચ પાંચ રૂપિયા ધન્યામ આપ્યા હતા. તે લોકો બહુજ ખુશ થયા હતા અને દુવા દેતા હતા, અને આટલા દિવસ સાથે રહી હવે અહિંથી વીખુટા પડતા હોવાથી દલગીર થતા હતા. તેના દસ્તુર મુજબ ચણા ચવેણા તથા ખીચડીના પૈસા લખતમાં લખ્યા મુજબ જે સ્થળે આપવાના હતા તે સ્થળે આપેલા હોવાથી અહિં આપવાના નહોતા. રાતના અહિંના ચોધરીને બોલાવી અમારા માટે અહિંથી હરદાર માટે બેલગાડીઓ તથા ટાંગાની વરધી આપી અને અગાડીથી બચાનાના રૂ. ૬) આપ્યા. તેણે ટાંગાનું બાકું રૂ. ૫) તથા ખટારાનું બાકું રૂ. ૧૧૧)-પ્રમાણે

ખતાવ્યું હતું. મોડી રાતે અમો ખુલા ચોકમાંજ ખાટલાપર સુઈ ગયા હતા કારણકે ગરમી સખત લાગતી હતી.

જેઠ સુદિ ૧૦ તા. ૨૨-૬-૧૫ મંગળવાર.

આજરોજ પ્રભાતના પહોરમાં ઉઠી ખટારામાં સામાન ભરી ખટારા રવાના કર્યા અને અમો ત્રણ ટાંગામાં ખેરી હરદ્વાર જવાને ઉપડ્યા. આજની મંજલ લગભગ પંદર માઇલની હતી અને સર્વ ટાંગામાંજ પસાર કરી હતી. ટાંગાના ઘોડાએ પ્રથમ અડ પકડેલી પણ પાછળથી તે ચાલવા લાગ્યો હતો. અહિં સડકા સારી પહોળી છે અને પગલીક વર્કસ ડીપાર્ટમેન્ટ હજુપણ વધારે પહોળી સડક બનાવતા હતા. રસ્તાની બંને બાજુ લીલાત્રી ઉગેલી હોવાથી આંખને ધણી દંડક મળતી હતી અને ખળખળ વહેતાં સ્વચ્છ પાણીનાં ઝરણા મનને આનંદ પમાડતાં હતાં. સત્યનારાયણ ચટ્ટી આવતાં અમો દર્શન કરવા માટે ઉતર્યા હતા અને ત્યાં વસ્ત્ર વાધા ધર્યા હતા. આ મંદીરમાં એક વૈદરાજ રહેતા હતા તેની પાસેથી શીલાજીત મળી શકે છે પણ તે ચોખ્ખો હશે કે નહિ તે હું ખાત્રીથી કહી શકતો નથી. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં આડે રસ્તે એક નાળામાં થઇને અમારે જવું પડ્યું હતું કારણકે નાળાપર એક મોટો પથ્થરનો પુલ બનતો હતો. રામવાડા સ્ટેશનની રેલની સડક વટાવી સ્ટેશન પસાર કરી જરા દુર ગોરનો ગુમાસ્તો કે જેને હરદ્વારથી ગરમ ધાળવીની ગાંસડી લાવવાને રૂપીકિશથી તાર કરેલો તે મળ્યો અને તેને પાછો અમારી સાથે હરદ્વાર લીધો, તે એક દીન મોડો આવવાથી રૂપીકિશમાં મનમાનતી રીતે ધાળ-ળીઓ વટાણી નહિ જો કે જે અમારા પાસે હતી તે સર્વ અમે અત્રે આપી દીધી હતી. ભીમગોડા આવતાં અષ્ટકોણુવાળા કુંડમાં માર્જન કરી ભીમનાં દર્શન કર્યાં હતાં, ત્યાંથી આગળ જતાં આત્રમો, ધર્મ-શાળાઓ તથા ખીજાં મકાનો ધણાં આવ્યાં હતાં. પાછી રેલવે સડક વટાવી અમો બજારમાં થઇ, હરદ્વારમાં ગોર બેજનાથ રઘુનાથને ત્યાં આવ્યાં. ગોર ધરે નહિ હોવાથી તેનો ભાગીયો અમોને ખીજા જગ્યાએ લઇ ગયો પણ ગોર બેજનાથને અમારી ખબર પુગતાં તે એકદમ

- આવ્યો અને અમોને માલુમ પડ્યું કે તેનો કાષ્ઠપણ ભાગીયો નથી. જે ભાગીયો હતો તે ગુજરી જવાથી કાષ્ઠ ખીજાએ તેના ચોપડા દબાવી પાડ્યા હતા અને તે ચોપડાને આધારે તે ગોર થવા મગતો હતો. ગોર ખેજનાથ બજારમાં થઇ અમોને અહલ્યાબાઈની ધર્મશાળામાં લઈ ગયો. આ ધર્મશાળા લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પર બાંધવામાં આવી છે છતાં તે તદ્દન નવીજ હોય તેવી લાગે છે. આ ધર્મશાળા કુશાવર્ત ઉપર ગંગા-જીના કીનારા પર છે અને તેની વચ્ચે એક શંકરનું દેવલ છે. મંદીરનો કારોબાર એક દક્ષણી ગ્રહસ્થ ચત્રાવે છે જે જાતે ધણા સારા તથા મીલન-સાર છે. તેઓ પ્રથમ રાજ્યની નોકરીમાં હતા અને રાજ્ય ખટપટ પસંદ નહિ હોવાથી તેમણે અત્રે તેની બદલી કરવા અરજ કરી હતી, અને તે બાહ્ય રાખવામાં આવી હતી. અત્રે મકાન શોધવામાં અમોને જરા તકલીફ પડી હતી. મથુરાવાળા ચોખ્ખે ગોપીનાથજી અમારા સાથે મકાનની શોધ કરવા આવ્યા હતા અને ઘર ધણીઓએ ધરનું બાકું રોજનું રૂ. ૫) થી ૧૦) સુધી બતાવ્યું હતું. આટલું બધું મોટું બાકું હોવાનું કારણ ગંગાજીના દશેરા હતા. આજે અહિં મેળો હોવાથી યાત્રી-ઓની ગડદી ધણી હતી અને તેથી ભાવ વધવા પામ્યો હતો. અહિંપણુ આવા વખતે મુંબઈની માફક બાડાનો કાયદો થવો જોઈએ. તો ધર-ધણીની શુધ્ધ બુધ્ધ ઠેકાણુ આવે. ગોર ખેજનાથ મળી જતાં અમારે બાડા વીગેરેની તરખીડ રહી નહોતી. અહલ્યાબાઈની ધર્મશાળા મોટી છે અને તેમાં અમારા સર્વનો સારી રીતે સમાવેશ થઇ શક્યો હતો. આ અહલ્યાબાઈ સાથે અમારે પુરી લેણાદેવી હોય તેમ લાગે છે. ધણી ખરી યાત્રામાં અમો તેની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા હતા. ૫ ટાંગાવાળાને રૂ. ૨૦) આપવાના હતા તે સુધીના રૂ. ૬) કાપી ખીજા રૂ. ૧૪) આપ્યા અને ખટારા જે ત્રણ ક્યાં હતા તેના રૂ. ૭) આપ્યા. સામાન ઉતારામાં ગોઠવી તથા કુતરા બકરાનો બંદોબસ્ત કરી અમો હુરની પાવડી પર ગંગાસ્નાન કરવા ગયા. જ્યારે અમો પ્રથમ તા. ૧૩-૪-૧૫ ને રોજ કુંભના મેળો વખતે સ્નાન કરવા આવ્યા હતા ત્યારે સેંકડો લોકો નાહતા હતા છતાં પાણી સ્વચ્છ નિર્મળ હતું જ્યારે આજે બરફના

પોંગળવાનું પાણી હોવાથી સફેદ દુધ જેવું લાગતું હતું. મીઠાશમાં મધુર-
 લાગતું હતું. અહિં ગોર બેજનાથે વીધી પુર્વક સ્નાન કરાવ્યું અને
 વચમાં ડેરી છે તેની પરિક્રમા કરી. આ ડેરી પાસે પાણીનું તાણુ વધારે
 છે પણ ડેરીના આધારે આધારે પરિક્રમા થઇ શકે છે. સારી રીતે ખુબ
 સ્નાન કરી ગંગાજીની મુર્તિ જે હરની પાવડીપર એક મંદીરમાં છે તેનાં
 દર્શન કર્યાં. ગંગાજીના દશેરાને દિને હરદ્વારમાં સ્નાન કરવામાટે અમોએ
 જે પ્રોગ્રામ ગોઠવ્યો હતો તથા મહેનત લઇ જે લાંબી લાંબી મંજલો
 અમોએ કરી હતી તે સધળું ઇશ્વર કૃપાથી બર આવ્યું એજ અમારાં
 મોટાં ભાગ્ય. અત્રે હરની પાવડીપર જતાં સખત તાપને લીધે પથ્થરની
 લાદીઓ એવી તપી જાય છે કે ખુશ્તી પગે જનારને તે થનગન થનગન
 નવાવે છે. ગંગાસ્નાન થયા બાદ કુશાવર્તમાં જર્મ સ્નાન કર્યું હતું. આ
 કુશાવર્તમાં લોટા શ્રાધ કરે છે અને પુષ્કળ ગડદી થાય છે. લોટાને
 જળ્યા નહિ મળવાથી રાતના ધર્મશાળાની બહાર ચોકમાં કુશાવર્તપર
 સુતા હતા. મકાને આવ્યા બાદ નિવૃત્તીથી સર્વ જમ્યા. આજ ધોંકળા
 વીગેરે હોવાથી ખડો આનંદ થયો હતો. જમ્યા બાદ સ્ટેશનપર જઇ
 રીઝર્વ ડબ્બાની સ્ટેશનમાસ્તરને અરજ કરી પણ તેણે ચોકસ જવાબ
 આપ્યો નહિ જેથી તાર આશીસમાંથી એક તાર લખતો ડી. ટી. એસને
 ડબ્બામાટે કર્યો તથા અહિં કુશળ પહોંચ્યાનો તાર શ્રી. રતનસીશેઠને
 મદ્રાસ કર્યો કારણ કે સર્વ ગોરધનદાસ શેઠના લગ્નમાં મદ્રાસ ગયા
 હતા. ત્યારબાદ અહિંની બજારમાં ફેરો મારવા ગયા હતા અને આંબા
 લીચીઝ, કુટસ તથા શાકભાજી વીગેરે લીધાં. ઉતારે આવ્યા બાદ જપા-
 નનો મુકાદમ કાશીયો તથા કુલીઓનો મુકાદમ વીરસીંહ છેલ્લી રજ
 લેવા આવ્યા હતા અને તેઓને દરેકને પાંચ પાંચ રૂપિયા આપી વીદાય
 કર્યાં. કાશીયાને અહિંથી બે ગાગર અપાવી અને તેની રોજી બાંધી દેવા
 ખાતર તી. સ્વ. બાઇએ તેને વરસમાં એક વખત દરવખે તેમાં ગંગોત્રીનું
 જળ લઇ આવવાનો હુકમ આપ્યો. ગાગરને રેણુ મારવામાટે કલ્લપણુ
 અપાવી હતી. તે લઇ સર્વ કુલીઓ સાથે દેરાદુન ઉપડી ગયા કે
 જ્યાંથી કપડ વીગેરે ખરીદી તેઓ પાછા પોતાના દેશમાં જાય છે. આ

લોકોને પોતાના દેશમાં ખેતી સારી હોવાથી અનાજ તથા ધીની પરવા કરતા નથી પણ કપડાં નહિ હોવાથી આ સખત મજુરી કરી જે પૈસા આવે તેમાંથી જોઈએ તેટલાં કપડાં ખરીદે છે. તેઓ મજુરી કરેછે ત્યારે તેનાં બેરાંઓ ખેતીનું કામ સંભાળે છે. ગંગાજીના કીનારાપરની બારી-માંથી રાતના મંદ મંદ ધીમી પવનની ઠંડી લેકા આવતી હતી અને તે મધથી મીઠી અને ગોળથી ગળી લાગતી હતી.

મજુરીથી યાત્રાની શરૂઆત કરી અને તે વખતથી પરમાનંદશેઠ સીવાયની બધાની દાઢી હજમત વધી હતી તે અહિં હરદ્વાર આવતાં બધાએ હજમત કરાવી હતી, કારણકે વાટમાં કોઈ જગ્યાએ હજમ મળ્યો નહોતો. પરમાનંદશેઠ આધુનીક જમાનાના હોઈએ તેમને હાથે હજમત આવડતી હતી અને જપાનીઓ વીગેરે માંહોમાંહે પોત પોતાની હજમત કરી લેતા હતા.

જેઠ શુદ્ધી ૧૧ તા. ૨૩-૬-૧૫ બુધવાર.

આજ રોજ સવારના ઉઠી ચાહ પાણી લઈ સવારના પાંચ ટાંગા બાંડે કરી કનખલ તથા જવાલાપુર ગોર બેનરાયતું ઘર જોવાને ગયા હતા અને પાછા ૧૨ા વાગતા હરદ્વાર મુકામે આવી પહોંચ્યા હતા. દરેક ટાંગાનું બાકું ત્રણ ત્રણ રૂપિયા ઠર્યું હતું, અને તે મેળાને લીધે જરા વધારે પડતું હતું. હરદ્વારથી ચાલતાં સ્ટેશન વટાવી તથા નહેર-પરનો પુલ વટાવી કનખલને રસ્તે ગયા. આજી બાજી સારાં મળનાં ભવ્ય મકાનોની હાર જોવામાં આવતી હતી અને શહેરની શોભા અધીક લાગતી હતી. કનખલ શહેર મોટું તથા રમણીય છે. ગામમાં થઈને ઘાટપર રનાનમાટે ગયા હતાં. અહિં પાણી ઉંડું હોવાથી તથા તાણુ નહિ હોવાથી નાંહવાની ધણી મળ પડી હતી. આ ઘાટની સામે જે નાના પર્વતની હાર લાગી રહી છે તે ખીસ પર્વતના નામથી ઓળખાય છે, અને તેપર ચંડીજી માતા ખીરાજમાન છે. ગંગાજી સર્વ જગ્યાએ પ્રસરેલાં હોવાથી ત્યાં અગાડી હોડીની મદદ વગર જઈ શકાતું નથી. અમો ચંડી ગયા નહોતા પણ દુરથીજ દર્શન કરી કૃતાર્થ થયા હતા.

ત્યારબાદ ધાટપરના રાધાકૃષ્ણના મંદીરમાં દર્શન કરવા ગયા હતા. આ મંદીર કનખલની શોખામાં વધારે કરતું હતું. મંદીરમાં જનાર મૂર્તીના દર્શન કરવાને બદલે તેની અંદરનું સોનાનું તથા મીણાકારી જડાવ કામ જે અતિ ઉત્તમ પ્રકારનું અને ઉડીને આંખને ચોટે તેવું છે તે જોવામાં તદ્દલીન થઈ જાય છે. ત્યાંથી પછી દક્ષ પ્રજાપતિ મહાદેવનાં દર્શન કરવા ગયા હતા, કે જ્યાં શીવજીને હોમમાં આમંત્રણ નહિ આપવાથી પાર્વતીજીએ આપઘાત કર્યો હતો અને શંકરે ક્રોધાવેશમાં દક્ષપ્રજાપતિનું શીર છેદન કર્યું હતું. પણ પાછળથી પસ્તાવો થયો અને સર્વની સમજવટથી એક બકરાનું માથું ધડપર બેસાડી તેને સજીવન કર્યા હતા. આવો વિચિત્ર દેખાવ જોઈ શંકરને ધણું હસવું આવ્યું અને શ્રી શંકરને પ્રસન્ન કરવા માટે શંકરનાં દર્શન કર્યા બાદ જેવી રીતે બકરો બોલે તેવો ઉચ્ચાર દર્શન કરનાર કરે છે. ક્રોધાવેશમાં દેવો પણ કેવા કામ કરેછે? પીતા સમાન સસરાનું પણ એક વખત મસ્તક કુલ. અત્રે તરસ લાગવાથી પાસેના કુતામાંથી જળ સીંચી પીધું હતું. ત્યારબાદ જે જગ્યાએ પાર્વતીજીએ દેહત્યાગ કર્યો હતો તે સ્થળે ગયા હતા અને ત્યાં કુંડમાં આચ્છન્ન માર્ગ ન કર્યા હતાં. તે પછી દક્ષપ્રજાપતિને ત્યાં યજ્ઞ વખતે શંકર સીવાય તમામ દેવો શાક્ષાત પધારેલા તે સ્થળને વંદન કર્યું હતું. અહિંથી પછી ગોર મહારાજ જ્યાં રહેતા હતા તે તરફ હંકાર્યું. અત્રે કશું દર્શન જેવું નથી પણ ગોરનું પોતીકું ધર તથા પોતાની સ્થિતિની માહિતી આપવામાટે અમોને ખાસ લખ ગયા હતા. તેનું ધર અલબત્ત જીર્ણ સ્થિતિમાં હતું અને તેની દુરસ્તી માટે તેના માગ્યા મુજબ પૈસા આપી તથા તેના ધરનાં માણસોને જે આપવાનું હતું તે આપી અમો જ્વાલાપુરથી રૂપીકુંજને રસ્તે ધર તરફ ફર્યા. રોશનપર રીઝર્વની તલાસ કરતાં સંતોષકારક જવાબ મળ્યો નહિ. આજે ભીમ અગીઆરસ (નીર્જલા) એકાદશી હોવાથી ઘેર આવી ફરાળ કર્યો અને ત્યાર બાદ બજારમાં જરા લટાર મારી કંઈક ખરીદી કરી હતી. રોશનપર પાછા રીઝર્વ માટે ગયા અને આ વખતે બીજા રોશનમાસ્તર આવ્યો હતો. તેણે બનતાં સુધી આપવાનું અને શીકર નહિ કરવાનું કહ્યું. લખનાથી

ડી. ડી. એસનો તાર આવ્યો હતો અને તે પણ તેણે બતાવ્યો હતો. તેમાં અમેને સગવડ કરી આપવા સ્ટેશન માસ્તરને ફરમાવ્યું હતું. આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં પહેલો સ્ટેશન માસ્તર આવી લાગ્યો અને ડબ્બો નહિ મળી શકે તેમ જણાવ્યું. આ જવાબ લઇ ધરે આવ્યો અને ત્યાં અગાડી મુંબઈવાળી જનકીબાઈ જે પરોપકારી કામ કરવામાં મશ્હૂર છે તેને મળ્યો. સ્ટેશનપરની હકીકત જાહેર કરતાં તે વાઘજીની માફક છેડાઈ અને મને સાથે લઈ સ્ટેશનપર ગઇ અને સ્ટેશન માસ્તરને ખખડાવી નાંખ્યો. અને ડબ્બાની બાબતનો એકદમ ઉભે ઉભે જવાબ માગ્યો. જનકીબાઈ આખા હિંદમાં પ્રખ્યાત છે અને તે જે સગવડ માગે તે પુરી પાડવાનો સરકારી હુકમ હોવાથી સ્ટેશન માસ્તર નાચ્યાર થયો અને રીઝર્વ કરી આપવાની હા પાડી. આ માસ્તર સાહેબને અમારા પાસેથી ભૂષી જોઈતી હતી, પણ કામ ક્યાં વિના કાણુ આપે ? ઉતારાપર રૂપીકુળવાળા તી. સ્વ. બાપ્તિસ્ટા તે સંસ્થા જોવા બાબત તથા તેમાં યથાશક્તિ મદદ આપવાનું કહેવાને આવ્યા હતા. આ રૂપીકુળ જગ જાહેર હોવાથી તે વીશે વધારે લખવાની કશી જરૂર જણાતી નથી. હિંદુસ્તાનમાં સનાતન ધર્મ રહેવા પામશે તો તે આ રૂપીકુળથીજ. અમે તે જોવામાટે ગયા હતા અને તેની મુલાકાતથી સર્વને સંતોષ થયો હતો. અત્રે ૧૩૦ બ્રહ્મચારીઓ હતા અને સાંજને સમયે તેઓ ગંગાબાઈમાં સ્નાન કરતા હતા. તે બહાસ થયે બધા એક મકાનમાં એકઠા મળ્યા અને સંઘ્યા વીગેરે ક્રીયા કરી. પછી એક વેદીમાં ગયા અને ત્યાં હોમાદિક ક્રિયા કરી. આ બ્રહ્મચારીઓની કુમળી વય છતાં વેદના ઉચ્ચારો તથા મંત્રો એવી તો સ્પષ્ટ બાષામાં બોલતા હતા કે આપણે ત્યાંના બ્રાહ્મણો તેમ બોલી શકતા નથી. સર્વ વિદ્યાર્થીઓની જમવાની તથા સુવા એસવાની જગ્યા જોઈ તથા ગેરટ હાઉસ વીગેરે જોઈ ત્યાંના મોટા બ્રહ્મચારીઓનાં દર્શન કર્યાં. અત્રે એક ફુલબાગ તથા ફળબાગ નહિ હોવાથી બ્રહ્મચારીઓને પુજા વખતે કામ લાગે તેવો બાગ બનાવી આપવા તેઓએ વીનંતી કરી અને તેનું એસ્ટીમેટ રૂ. ૧૫૦૦) બતાવ્યું. સદરહુ બાગ બનાવવાની મંજૂરી આપી તથા તેના પૈસા આપી અમે પાછા મુકામપર આવ્યા અને સર્વ

સામાન પેક કરાવ્યો. કારણકે આવતી કાલે અમારે અહિંથી ઉપડવાનું હતું. સવારના બીલકેશ્વર મહાદેવના મંદીરે ગયા હતા અને ત્યાં સેવા પુજા કરી હતી અને શંકરપરની માટીના ઘડાની જળાધારી કઢાવી એક ત્રાંખાની જળાધારી મુંકાવી હતી. આજે શ્રમ ધણી પડેલો હોવાથી રાતના ઉંઘ બરોબર આવી હતી.

ગંગાદ્વારે કુશાવર્તે નિલકે ચિલ પર્વતે ।

સ્નાતવા કનલેલે તિથે પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥

હરદ્વાર સાતપુરી માંહેલી એક પુરી સમાન લેખાય છે, અને તેને હરદ્વાર અગર હરીદ્વાર કહેવામાં આવે છે. સાતપુરી નીચે મુજબ લેખવામાં આવે છે. અયોધ્યા, મથુરાં, માયા (હરદ્વાર) કાશી, કાંચી (કાંજીવરેમ), અવંતીકા (ઉજ્જન) અને દ્વારામતી (દ્વારકાં). આ ગંગાદ્વારમાં, કુશાવર્તમાં, નાલદેવી તથા બાલપર્વત પાસે તથા કનખલ તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી જન્મ મરણનો ફેરો ચોક્કસ ટળી જાય છે તેવું શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે. અમોએ ઉપર પ્રમાણે સર્વ સ્થળે સ્નાન કર્યું હતું અને વધારામાં જન્મોત્તરી, ગંગોત્તરી, કેદારનાથ, બદ્રીનાથ તથા બધાં પ્રયોગોની યાત્રા કરી શ્રી નારાયણનાં ખુદનાં દર્શન કર્યાં તથા શ્રી કેદારનાથને પ્રેમ પુર્વક ભેટયા એટલે મને તો ખાતરી છે કે અમારે હવે લક્ષ્યોરાસીનો ફેરો ફરવો નહિ પડે અને સદાને માટે મુક્તિજ મળશે. અમારી પરિક્રમા હરદ્વારથી શરૂ થઈ અને પંચકેદાર તથા તમામ પ્રયોગો કરી ઇશ્વર કૃપાથી પાંજા હરદ્વાર આવતાં સંપૂર્ણ થઈ અને યાત્રા પુજા ભયો ભયો થઈ ગયું. અંગાલામાં આટલાં બધાં માણસોમાં અમારી પસંદી કરી અને યાત્રામાં સાથે લઈ મુક્તિનો માર્ગ બતાવ્યો તે માટે માલીકનો જેટલો આભાર માનીયે તેટલો આછો છે. યાત્રામાં સ્પર્શ-સ્પર્શ થવા ન પાડ્યો અને ઇશ્વરે જે ટેક રાખી તે પણ તેની વડાઈ અને મોટરાની પુન્યાઈ.

પંચકેદારની યાત્રાનું કામ ધણું વીકટ છે. વાડી અંગલા તથા ધરની સગવડતા આ જંગલની ચટ્ટીઓમાં હોતી નથી. અહિં તો સામળ બઠના છાંપા મુજબ—

(૬૯૫)

કોઈ દિન અમૃત અહાર, કોઈ દિન સુખી બાઈ;
કોઈ દિન પળવું પાય, કોઈ દિન ચઢવા વાળ.
કોઈ દિન સુંદર સેજ, કોઈ દિન ભોમી સુવું;
કોઈ દિન વિવાહ હોય, કોઈ દિન રીસે રોવું.
કોઈ દિન રળવું રીઝથી, કોઈ દિન ખોવા દામને;
શામળ કહે હિંમત ન મુંકીએ, સંભારી શ્રી રામને.

ચટ્ટીઓમાં ટેબલ ખુરસીને બદલે ચટાઈપર બેઠક જમાવવી પડે છે અને સુંદર સેજ અને મખમલની તળાઈને બદલે ચટાઈનોજ આશરો લેવો પડે છે. કોઈકોઈ વાર ચટ્ટીઓમાં વરસાદને લીધે ઉપરથી અભિષેક થાય છે અને ચટ્ટીઓ પણ એવી હોય છે કે જાણે મુંબઈમાં આવેલાં ગાય ભેંસના ગોઠા. આ બધું નીરવીંને ઉકલી ગયું અને બધાં ક્ષેત્રકુશલ હરદ્વાર આવી લાગ્યાં તે માત્ર નારાયણની કૃપાથીજ.

અમારો હરદ્વારથી મુંબઈ જવાનો પ્રોગ્રામ નીચે મુજબ હતો.

તારીખ. વાર. સ્થળનાં નામ.

- ૨૪-૬-૧૫. ગુરુવાર. હરદ્વારથી મથુરાં માટે ઉપડતું બપોરના ૩ વાગે.
૨૫-૬-૧૫. શુક્રવાર. મથુરાં પહોંચ્યા સવારે ૮ વાગે.
૨૬-૬-૧૫. શનિવાર. ગીરીરાજ.
૨૭-૬-૧૫. રવિવાર. મથુરાં.
૨૮-૬-૧૫. સોમવાર. મથુરાં.
૨૯-૬-૧૫. મંગળવાર. મથુરાંથી ઉપડ્યા સવારના ૮-૪૫.
૩૦-૬-૧૫. બુધવાર. મુંબઈ કોલાબા પહોંચ્યા સવારના ૮-૩૦.

જેઠ શુદ્ધ ૧૨ તા. ૨૪-૬-૧૫ ગુરુવાર.

આજરોજ હરદ્વારથી ઉપડવાનું હોવાથી પ્રથમ સ્ટેશનપર ડબ્બાની ચોક્કસાઈ માટે ગયો હતો અને બાર વાગે બાવાજી ધુણ્યા કે ડબ્બો મળશે. અને કંઈકે ઈનામની આશા દર્શાવી, જે ગોઠવણ થએ આપવાનું કરી હું પાછો ઉતારે આવ્યો. અત્રે ભોજન વીગેરે થયા બાદ અહિંના ગોર

જેનાથ રઘુનાથને વીદાય થતી વખતે શ. ૧૦૧) દક્ષિણનાં આપ્યા, અને તે ઉપરાંત સુવર્ણનો છેડો આપ્યો અને તેના છોકરાના હાથમાં એક ગીની મુંકી. ગોર મહારાજ સંતોષ પામ્યા. ત્યારબાદ બદ્રિનાથમાં શ્રી નારાયણને જે ભોગ ધરાવવામાં આવ્યો હતો અને જેના પૈસા ગોર મહારાજે લેવા ના પાડી હતી તે પૈસા અત્રે માગતાં તેમને શ. ૧૫) પકડાવી આપ્યા, અને હરદ્વારથી દેવપ્રયાગ જે ધાબલીની થાંસડી આવી હતી તેના કુલી ચાર્જના શ. ૧૬૧૧=) પણ આપી દીધો. તે પછી ગોરના માણસો જે શરૂઆતથી તે છેવટ સુધી અમારી સાથેજ હતા અને જેઓએ યાત્રામાં તન તોડી સખત મજુરી કરી અમારું કામકાજ કરી અમને અં વીકટ યાત્રામાં કોઈપણ જાતની અગવડતા આવવા દીધી નહોતી તેને ધનામ અક્ષીસ વીગેરે આપવાનું કાર્ય હાથમાં લીધું; કારણ કે “ Swift kindness is best, a long delay in kindness takes kindness all away.”

તેનાં માણસો ભોલો, કેદાર, શંકુ તથા બ્રાહ્મણને માટે તેમના કામના પ્રમાણમાં એક રકમ કાઢી જે જોઈ ગોર મહારાજ ગયાપ્રસાદ અન્નપન્થીમાં ગરકાવ થયા અને આટલું બધું ધનાંમ નહિ આપવા સમજાવવા લાગ્યા. મારે તેઓને સમજાવવા પડ્યા કે “કોણ માણસ કેટલું અને કેવા પ્રકારનું કામ કરેછે તેની યોગ્ય કદર યુજાવવીજ જોઈએ અને જે તેમ નથાય તો એક મોટો અન્યાય કહેવાય. માણસને તેની નોકરીના પ્રમાણમાં પુરતું નહિ આપવાથી મરણબાદ મુક્તિ હોય તોપણ પેન્શનું યોગ્ય લેણું હોય તે પતાવવા ખાતર પાછો જન્મ લેવો પડેછે અને તેને વ્યાજ સાથે કોઈપણ પ્રકારે તેનું લેણું પતાવવું પડેછે. મારો ઉપર મુજબનો મત સપ્રમાણ તથા શશ્વત છે તે તમો કબુલ કરશો અને તેનાપર પૂર્ણ વિચાર કરશો. તમારાં માણસોએ તમારીપણ વફાદારીથી અને એક નીષ્ઠાથી નોકરી કરી છે તો તેઓને મોકળે મને ખુલ્લા હાથે વિના સંકોચે તેમનું મહેનતાણું આપશો એવી ખાસ બલાંમણ કરું છું. એક અંગ્રેજી લેખક લખેછે કે “ My God, forbear to call him blest that only boasts of a large estate. Should all the

treasures of the west meet and conspire to make him blest, should a broad stream with golden sands through all his meadows roll, he is but a wretch with all his lands, that wears a narrow soul." ઉપરના વાક્યનો તેમની ભાષામાં તરજુમો કરી તેમના મગજમાં ઉતાર્યો અને કહ્યું કે તમારી સાથેના મારા સહવાસથી એટલું તો હું જાણી શક્યો છું કે શબ્દોથી તમારા માણસની પ્રસંશા કરવામાં તમે કશી કચાસ રાખી હોય તેમ લાગતું નથી પણ તેથી તેનું દારીદ્ર દૂર થતું નથી. Words are like leaves; and where they most abound, much fruit of sense beneath is rarely found. ઉપરની વાત યાદ આવતાં તેનું પણ રહસ્ય સમજાવી દીધું.

ઉપરની વાતચીતથી તેઓ નરમ પડ્યા અને પોતાની ભુલ કબુલી તેઓએ દલગીરી દર્શાવી. ત્યારબાદ ગોર મહારાજની સમક્ષ તેનાં માણસોને તેમની મહેનતનો ખદલો આપ્યો. હિમાચલના પહાડમાં ફરતી વખતે આપણાં માણસો કરતાં અહિંના માણસો વધારે ખપનાં છે અને તે લોકો જેટલું કામકાજ તથા મહેનત કરેછે તેટલું આપણાં માણસોથી બની શકતું નથી તો તેવા નોકરોની પીછાન કરવી એ આપણી એક પવિત્ર ફરજ છે. અને તેમાં જો આપણે પછાત રહીએ છીએ તો ઇશ્વરના મોટા ગુનેહગાર ઠરીએ છીએ. ત્યારબાદ રૂષિકુળવાળાનો જે ખટારો આવ્યો તે ખટારામાં તથા બીજા ભાડાના ખટારામાં સામાન ભરી સ્ટેશન તરફ રવાના કર્યો અને ટીકીટ વીઝેરની વ્યવસ્થા કરવા માટે હું પણ અગાડીથી સ્ટેશનપર ગયો. ગંગાજીના દશેરાની યાત્રાને લીધે બીડ ધણી હતી અને ફર્ટ, સેકન્ડ તથા ઈન્ટરની એકજ બારી હોવાથી ટીકીટ મેળવવામાં ધણી ટીલ થઈ હતી. થર્ડ ક્લાસની ટીકીટ દૂર નીચે મળતી હતી ટીકીટો હજી લેવાઈ રહી નહોતી તે દરમિયાન તી. સ્વ. બાપ્ત વીઝેરે આવી પહોંચ્યાં જેમને વેપ્ટીંગ રૂમમાં બેસાડી પાછો ટીકીટ માટે દોડ્યો અને તે મેળવી સર્વ સામાન અંદર દાખલ કર્યો. સામાન જોખાવી એકના દાગીના માસ્તરને સુપુદ કર્યા અને સાથેના દાગીનાનો

દગલો પ્લેટફોર્મ પર કર્યો. દહેરાદુનથી મેલ અહિં આવી પુગતાં તુરત કુતરાં તથા બકરાને બેક વેનમાં ગોઠવી દીધાં અને અમારા માટે એક ફર્સ્ટ ક્લાસ તથા એક સેકન્ડ ક્લાસ રીઝર્વ થયો, અને તેમાં સામાન ગોઠવી દીધો. સેકન્ડ ક્લાસમાં કાંઈ બીજા લોકો બેઠેલા હોવાથી મુખ્ય સ્ટેશન માસ્તર જે એક યુરોપીયન સદ્ગૃહસ્થ હતા તેમને અમારા માટે સગવડ કરી આપવા વીનંતી કરી. જે લોકો અમારા ડબ્બામાં બેઠા હતા હતા તેને તેઓએ બીજે ગોઠવણુ કરી આપી અને અમેને આખો ડબ્બો સુપુર્દ કર્યો. પેલો દેશી સ્ટેશન માસ્તર જેણે છેવટ સુધીના કહી હતી તે પોતીકું મહેનતાણું લેવા આવ્યો અને જો કે તે કશાને માટે લાયક નહિ હતો પણ બોલ આપેલો તેટલા ખાતર તેને એક કટકો આપી રવાના કરી દીધો. દેશી તથા યુરોપીયનમાં કટલો ફેર તે બેયો. મુખ્ય સ્ટેશન માસ્તરે તુરત સગવડતા કરી આપી અને કશાની દરકાર તથા આશા રાખ્યાં સીવાય તુરત પીક ફેરવી ચાલતો થયો જ્યારે આ દેશી રાંકાની માફક રગવા લાગ્યો હતો. હરદ્વારથી ઉપડી અમે લુકસર પુગ્યા. અત્રે નંકશન હોવાથી જે લોકો કોટદ્વાર તથા અલાબાદ વીગેરે જવાના હતા તેઓ ઉતરી પડ્યા. પછી ગાર્ડ સાહેબ પધાર્યા અને કહેવા લાગ્યા કે સેકન્ડ ક્લાસ ટીકીટથી ફર્સ્ટમાં જેમને બેસાડેલાં છે તેને અહિંથી સેકન્ડમાં બેસાડો. નહિતર ફર્સ્ટનો ચાર્જ આપવો પડશે. અત્રે ગાડી થોડો વખત રોકાતી હોવાથી અને સામાન હેરફેર થઈ શકે તેટલો વખત ફાજલ નહિ રેવાથી અમેએ પ્રથમનીજ સ્થિતી કાયમ રાખી. અહિંથી ગાડી ઉપડી શારાનપુર નંકશનપર આવી અને અહિં અમારો ડબ્બો છોડી નાંખવામાં આવ્યો. ગાર્ડ સાહેબે ટીકીટ ઇન્સ્પેક્ટરનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને કંઈક ખાનગી ગુસપુસ કરી તે ચાલતો થયો. ટીકીટ તપાસનારે હરદ્વારથી શારાનપુર સુધીનો ફર્સ્ટ ક્લાસનો ચાર્જ માગ્યો પણ અમારે મથુરાં જવાનું હોવાથી અમે તે મથુરાં સુધી રીઝર્વ કરી આપવાની માંગણી કરી. તે પ્રમાણે સર્વ બંદોબસ્ત કરી આપ્યો અને સલામી લઈ ચાલતો થયો. અત્રે વખત પુષ્કળ હોવાથી દુધ મંગાવી ચાહ બનાવી ચાંદનીમાં પીધી હતી. રાતના મોડેથી ગાડી ચાલી અને અમે ડબ્બામાં સુઈ ગયા હતા.

જેઠ શુદ્ધ ૧૩ તા. ૨૫-૬-૧૫ શુક્રવાર.

આજરોજ સવાર પડતાં અમારી ગાડી દીલ્લી આવી પુગી અને અમારો ડ્રોમો મથુરાં લાઈનનો હોવાથી પંજાબ જતી ગાડીમાંથી છોડી નાંખ્યો. ગડબડ કાનપર આવતાં સર્વ જાગૃત થયાં હતાં અને નાગડા મથુરાં મેલને હજી વાર હોવાથી અમે ડબ્બામાંથી નીચે ઉતરી અહિંનું પામતખત શહેરનું રોશન નીહાળવા લાગ્યા. હાલનું રોશન ધણું મોટું તથા વિશાળ છે અને તેના વેધટીંગ રૂમ તથા રીફ્રેશમેન્ટ રૂમો પણ ખાસ જોવા જેવા છે. બહુ વખત ફાજલ નહિ હોવાથી બધું ફરી ફરી જોવાણું નહોતું. થોડી વારમાં ગાડી આવી લાગી અને અમારો ડ્રોમોપણ તેમાં જોડાયો. અહિંથી ચાલતાં મથુરાં સવારના ૯ વાગે પહોંચ્યા હતા અને હરદ્વારથી મી. એફ. કેશવદેવને મથુરાં તાર આપેલો હોવાથી તેમના તરફથી ત્યાંના જડજ નામદાર પૃથ્વીનાથજીના પુત્ર તથા મથુરાંના ગોર વીગેરે રોશનપર અમેને લેવા માટે આવ્યા હતા. નામદાર જડજ પૃથ્વીનાથજી તરફથી જે જગ્યા અમારા માટે રાખવામાં આવી હતી તે બજારથી તથા જમનાંજીથી દુર હોવાથી જે જગ્યા ચોખાએ રાખી હતી ત્યાં જવાનું નકકી કર્યું અને જડજ સાહેબનો ઉપકાર માની તસ્દી માટે માંશી માગી. અર્જુન ચોખો જે હરદ્વાર સામે આવ્યો હતો તેણે અમદાવાદ વાળા મંગળદાસશૈઠની ધર્મશાળામાં ગોઠવણ કરી હતી અને છમકી તથા જમનાંદાસે તેજપાલની ધર્મશાળામાં સગવડ કરી રાખી હતી. અર્જુન છેક હરદ્વારથી સાથે આવેલો હોવાથી તેનું માન રાખી તેણે જે જગ્યા અગાઉથી રાખી હતી ત્યાં અમે ગયા. આ ધર્મશાળા બજારમાં હોવાથી સગવડતા ભરેલી લાગી હતી. વળી આ ધર્મશાળાને મેનેજર અર્જુનનો મામે માણિકલાલ ચોખો હોવાથી તેણે તમામ સગવડ કરી આપી હતી, અને ઉપર નીચે તમામ ઓરડાઓ ખોલી આપ્યા હતા. ચોખા માણિકલાલ શરીરે બીમના ભાઇ સમાન હતા. શરીરે જડા મોઢા કદાવર હતા અને ખીજ ચોખાઓની માફક તે અજાની નહોતા. તેઓ બુધ્ધીશાળી હોવાથી કવીતાઓ સારી લખતા હતા અને તેમણે કેટલાંક નાટકોપણ લખ્યાં હતાં. એટલુંજ નહિ પણ એક બડા તાલીમ-

બાજ હતા અને આબુ બાબુનું ફેટલુંક જ્ઞાન સાર ધરાવતા હતા. મી. એફ. કેશવદેવ તી. સ્વ. બાઈને મળવા આવ્યા હતા અને પોતીકે ઉતારે લઈ જવા ધણા આગ્રહ કર્યો પણ તે બહુ દુર પડતું હોવાથી માંશી માગી અને શ્રમને માટે ઉપકાર માંગ્યો. બપોરના હોડીમાં બેસી સામે પાર જઈ અમોએ જમનાંજીમાં સ્નાન કર્યું હતું, અને જળ સખત ગરમીને લીધે ગરમ લાગતું હતું. ગરમી ૧૧૭ ડીગ્રી હતી. આખો દિન દીલ્હી આગળતું હતું, અને રાતના સર્વેને ખુલ્લામાં અગાશીમાં સુવું પડતું. આવની કાલે ગીરીરાજ જવાનું હોવાથી ટાંગાનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો, અને તા. ૨૯ મી એ અહિંથી મુંબઈ જવાનું હોવાથી સ્ટેશનપર રીઝર્વ કરવામાટે ગયા. સ્ટેશન માસ્તરે હા કહી પણ પકડી ખાત્રી નહિ આપેલી હોવાથી મુંબઈની ઓરીસમાં ટ્રાંશીક સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને મલી રીઝર્વ કરવામાટે બાઈશ્રી જેવચ્છરામ બાઈને તાર કર્યો.

જેઠ શુદ્ધી ૧૪ તા. ૨૬-૬-૧૫ શનીવાર.

આજરોજ સવારના ઉઠી ત્રણ સીગરામ બાંડે કરી પાંચ વાગતાં શ્રી ગીરીરાજ તરફ રવાના થયા અને સવારના છા વાગે ત્યાં અગાડી પુગ્યા. સ્વ. શેઠ ધરમસીશેઠના ગુરૂ શ્રી મટુલાલજીની હવેલીમાં ઉતારે લીધો હતો અને સને ૧૯૧૨ ની સાલ કરતાં સારો ઉતારો મળ્યો હતો. અંદરનો તમામ ભાગ ઉઘાડી આપેલો હોવાથી તમામ જાતની મોકળાશ હતી. જ્યારે અમો ત્યાં પુગ્યા ત્યારે જગ્યા ધુડથી ભરેલી હતી જેથી સાફસુદ્ધ કરાવવામાં ધણા વખત વહી ગયો હતો. અત્રે રાજભોગ આઠ વાગામાં થયેલો હોવાથી શ્રી દાકારજીનાં દર્શન થયાં નહોતાં. ઉતારામાં નીવાસ કરી તી. સ્વ. બાઈ વીગેરે એક કુંડ કે જેના પાણીપર અતિશે સેવાળ જામી ગયો હતો ત્યાં સ્નાન કરવામાટે ગયાં અને હું એક દુર આવેલો કુવો હતો ત્યાં નાહવા માટે ગયો. ત્યારબાદ શ્રી ગીરીરાજની વીધીપૂર્વક સેવા પુજા કરી દુધ ચડાવી પ્રસાદ ધરી તથા સામે શ્રી મહા-પ્રભુજીની બેઠકમાં પ્રસાદ ધરી ધરે આવ્યાં. કબુબાઈને તાવ આવ્યો હતો અને સખત હતો. મંદીરમાંથી આવેલો પ્રસાદ તથા બાટી દાલ વીગેરે લઈ રાતના અગાશીમાં સુંઘ ગયા હતા.

જેઠ શુદ્ધી ૧૫ તા. ૨૭-૬-૧૫ રવિવાર.

આજરોજ સવારના વહેલા ઉઠી દર્શન દેવે ગયા હતા. શ્રી ગીરી રાજની દુધવડે પુજા કરી હતી અને શ્રી મટુલાલજીની હવેલીમાં દર્શન કર્યાં હતાં. શ્રી ગીરીરાજપર જે દુધ ચડે છે તે નીચે વહેતાં ત્યાંનાં કુતર તથા ત્યાંના રહીશનાં છોકરાંએ એકઠાં મળી પીએ છે. હવેલીમાં દર્શન કરી રાજભોગ કરાવ્યો હતો અને શ્રી દાઉજને એક જડાવ દ્વાર ચડાવ્યો હતો. ઘરે આવતાં ગરમા ગરમ પ્રસાદ જે આવ્યો હતો તેને ઇનસાફ આપ્યો હતો અને અહિંના લોકોમાં કપડાં વીગેરે વાટી બપોરે ત્રણ વાગતા મથુરાં જવા ઉપડ્યા હતા અને સાંજના સાત વાગતા મથુરાં પુગ્યા હતા. આજે પણ ગરમી સખત હતી. સાંજના શ્રી જમનાંજીની આર્તીનાં તથા શ્રી દ્વારકાનાથજીનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. વિશ્રામ ઘાટપર આર્તીનાં દર્શન ખાસ કરવા જેવાં છે અને શ્રી દ્વારકાનાથજીનાં દર્શન કરવા જે લોકો જાય છે તેને મંદીરમાંથી બહાર નીકળવાનું મનજ થતું નથી. મુર્તી ધણીજ આકર્ષક છે. અત્રે વાંદરાનો ઉપદ્રવ ધણો હતો અને આજરોજ તેણે એક ચાંદીનો પ્યાલો ઉપાડી એક પાસેની બીજી અગાશીમાં ઠેક મારી હતી. પ્યાલો કેમ હાથ કરવો તે વિચારતાં હું પડ્યો દરમીયાન તી. સ્વ. ટમુંસાસીનો ચોભો આવ્યો અને બે કુડલીમાં ખાવાનું લઈ આવી તેણે તે અગાશીમાં મુકી. બંદરજી મોઢામાં પ્યાલો પકડી કુડલીમાં જેવા લાગ્યો અને કંઈ ખાવાનું છે કે કંઈ ઠંક્યાજી છે તે નક્કી ખાત્રી કરવા લાગ્યો. જ્યારે પકડી ખાત્રી થઈ કે તેમાં ખાવાનું છે ત્યારે તેમાં હાથ નાંખી ખાવાનું ઉપાડી ખાવા ગયો કે મોઢામાંથી પ્યાલો પડી ગયો. તુરત હાથમાંની લાકડી બતાવતા તે છલંગ મારી નાશી ગયો અને અમોએ પ્યાલો હાથ કર્યો. આ યુક્તિપણુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. ભાદ્રશ્રી જેવચ્છરામ ભાદ્રને જે તાર કર્યો હતો તેનો સંતોષકારક જવાબ આવી ગયો હતો. આજરોજ પૂર્ણીમાં હોવાથી રાતના અગાશીમાં પૂર્ણ આનંદ આવ્યો હતો.

જેઠ વદી ૧ તા. ૨૮-૬-૧૫ સોમવાર.

સવારના ઉઠી જમનાં સ્નાન કરી મી. એફ. કેશવ દેવને તેમની કોઠીપર મલવા ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરી રટેશનપર રીઝર્વની તપાસ

કરવા માટે ગયા અને સ્ટેશન માસ્તરે સંતોષ કારક જવાબ આપ્યો. પછી ધરે આવી જમી કારવી જરા આરામ લીધો હતો, અને ચોખ્ખાજીની ભાંગને ધનસાફ આપ્યો હતો. ભાંગથી ભુખ વધારે લાગતી હતી તથા તખીયત ઠીક રહેતી હતી, અને ગરમી કમી લાગતી હતી. સાંજના અહિંના મુરખા ચુરણ વીગેરે ખરીદી દર્શન કરવા ગયા હતા અને પાછા આવી સર્વ સામાન પેક કરવા લાગ્યા મથુરાના ગોર મુઠી ભુરાના વંશના ચોખ્ખા છમકી, જમનાદાસ તથા અર્જુનને દક્ષણ વસ્ત્ર વીગેરે આપ્યાં, અને જમનાદાસને તેના ધરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાટે રૂપિયા આપી રાજ કીધો. ત્યારબાદ જમનાદાસને દુધ નાસ્તો તથા ગાડીઓ ચાર વાગે ધર્મ-શાળામાં હાજર કરવાની વરધી આપી અને રતલામ રા. રા. રવિશંકર અંબારામ ળાયને દુધ કાલે સાંજના તૈયાર રાખવા તાર કરી દીધો.

અમારી આખી યાત્રામાં સ્પર્શસ્પર્શ જોડે થવા નહિ પામ્યો હતો. તો પણ જુલે ચુંકે અજ્ઞણતાં થવા પામ્યો હોય તો છેવટે ગંગાસ્નાન કરી તથા મથુરામાં જમનાં પાન કરી દેહની શુદ્ધી મેળવી હતી. કારણકે આપણામાં કહેણી છે કે “ગંગા સ્નાને અને જમનાં પાને.”

જેઠ વદી ૨ તા. ૨૯-૬-૧૫ મંગળવાર.

આજરોજ અહિંથી મુંબઈમાટે ઉપડવાનું હોવાથી પ્રભાતના પહેરમાં ચાર વાગામાં ઉઠી નહાઈ ધોઈ તૈયાર થયા અને ચોખ્ખાજી દુધ લાવેલા હોવાથી ચાહ પી બધો સામાન ઉતરાવી ગાડીઓ ભરાવી મારે તે તોળાવવાનો હોવાથી તથા ટીકટો લેવાની હોવાથી હું સ્ટેશનપર સામાન સાથે રવાના થયો. સ્ટેશનપર આવી ટીકટ કઢાવી સામાન જોખાવ્યો અને શ્રેકના દાગીના જુદા કાઠી સાથેના દાગીનાનો હગ પ્લેટ-ફોર્મ પર કર્યો. તી. સ્વ. આઈ વીગેરે સર્વ આવ્યાં તેમને વેપટીંગ રૂમમાં ખેસાડ્યાં ત્યારબાદ ચોખ્ખાજી પાણીનાં બે માટલાં તથા ભાંગનો એક કુંજો ભરી લાગ્યા અને તે પણ સ્ટેશનપર રખાવ્યાં. બરાબર સવારે ૯-૪૦ વાગતા નાગડા મથુરાં મેલ આવી પુગ્યો અને ડબ્બાની તલાશ કરતાં રીઝર્વ ડબ્બો જોવામાં આવ્યો નહિ. સ્ટેશન માસ્તરને ખબર આપતાં તેમણે એક નવો ડબ્બો અહિંથી જોડાવ્યો. જે સેકન્ડ ક્લાસમાં ચાર

સીટ હતી તેમાં તી. સ્વ. બાઈ વીગેરે બેઠાં અને તેનીજ પાસેનું એક બે સીટનું કમરૂં હતું તેમાં હું તથા પરમાનંદ શેઠ બેઠા. અમારા કમરા પર ફક્ત સ્ત્રિઓમાટે તેમ લખ્યું હતું. પણ અમારે માંહેમાંહે ગોઠવણ કરવાની હોવાથી માસ્તરે કશો વાંધો લીધો નહિ. સર્વ સામાન ડબ્બામાં ગોઠવી દીધો. બકરાને બેકમાં મુક્યો અને ત્રણ કુતરાને સાથે લીધાં. ચોખ્ખા લોકોને રેલવે સ્તાવાળા અંદર આવવા દેતા નથી કારણકે તેઓ ત્યાં અગાડી ધાંધલ મચાવી મુકેછે પણ જમકી જમનાંદાસ અર્જુન વીગેરે આવ્યા હતા અને તેમને હરકત નહિ કરવા ત્યાંના સ્ટેશન માસ્તરને લખ્યું હતું. તેમણે તેઓને આવવાની પરવાનગી આપી હતી. ગાડી ચાલ્યા બાદ અને એક બે સ્ટેશન પસાર થયાબાદ અમે નાસ્તો કરવામાટે તી. સ્વ. બાઈના ડબ્બામાં ગયા. તે ખતમ થયે અને સવાઈ માધવપુર મુક્યા બાદ પાર્વતી ચાંદીની ચાલી ધોવા બારીપર ગઈ અને સખત પવનના આંચકા સાથે તે હાથમાંથી સરી પડી અને ગઈ અરે સદાને માટે ગઈ. બીજું સ્ટેશન આવતાં ત્યાંના માસ્તરને ખબર આપી અને કદાચ કોઈ લાઈન તપાસનારના હાથમાં આવે તો તે અમારે સીરણામે મોકલી આપવા કહ્યું. ત્યારબાદ એક વે ઇન્સ્પેક્ટર જે યુરોપીયન હતો તેણે આવી પુછ્યું કે “ તમે અંગ્રેજી જાણો છો ? ” અમે હા કહી. તેણે ડબ્બાપર જે લખેલું હતું તે વાંચવા કહ્યું. તેપર ફક્ત બાનુઓ માટે તેમ હતું. તેણે ખાલી કરવા કહ્યું અને અમે તે પત નહિ કર્યું. તે બડબડ્યો કે બીજા સ્ટેશને હું તે ડબ્બો ખાલી કરાવીશ. મેં જવાબ આપ્યો કે તમારી મરજી તેમ હશે અને તમારા ઉપરી અધિકારી ફરમાવશે તો તેમ કરીશું પણ હાલ તો અમે ખાલી નહિજ કરીશું. સાહેબે ગાર્ડ અને સ્ટેશન માસ્તરને કહ્યું અને સઘળા ભેગા થઈ અમારા કમરા પાસે આવ્યા. તમારો જવાબને બીજાં માણસો પણ ડબ્બા પાસે એકઠાં થયાં. સ્ટેશન માસ્તરે જ્યારે પુછ્યું ત્યારે જ સીટ રીઝર્વ હોવાનું જણાવ્યું અને અમેએ માંહે માંહે ગોઠવણ કર્યાનું જણાવ્યું. માસ્તરે ખુશીથી બેસવાનું કહ્યું અને પેલા સાહેબ હાથ યોગતા ચાલતા થયા. મને અજબ એજ લાગ્યું કે સાહેબનું કામ રસ્તો તપાસવાનું હતું તેમાં વળી પેસેન-

જરની ખટપટમાં તે ક્યાં પહોંચે ? આગળ ચાલતાં સાંજના સમયે રતલામ આવી પુગ્યા. અત્રે ભાઈ શ્રી રવિભાઈએ કેશરીયું કઢેલું દુધ સ્ટેશન પર આણ્યું હતું, અને અમો સર્વેએ તે લીધું હતું. તેના પૈસા લેવા તેમણે ના પાડી પણ દયાણુ કરી આપ્યા તથા તેના માણસને એક ધાબલી આપી. અમો ડબ્બામાં વાત કરતા હતા અને ગાડીનો વખત થતાં રા. રા. રવીભાઈ નીચે ઉતરી ગયા અને છત્રી જુલી જવાથી તે મારા સાથે મુંબઈ આવી. અહિંપણ ટીકીટ ઈન્સ્પેક્ટરે ડબ્બો ખાલી કરાવવાનું કર્યું પણ તેને કશી પત નહિ કરી અને ગાડી ચાલવા માંડી. વડોદરે પાછા અમને જગાડી ત્યાંના સતાવાળાએ સતામણી કરી હતી અને તેમને પણ સમજ પાડતાં તેઓ ચાલી ગયા. તેમના ગયાબાદ અમો નિંદાવશ થયા અને સ્વપ્નમાં મુંબઈ જવા લાગ્યા હતા.

જેઠ વદી ૩ તા. ૩૦-૬-૧૫ બુધવાર.

આન્ડોન સવારના ટ્રેન પાલગઢ આવતાં દાતણ પાણી કરી ચાહ પી ઉતરવા માટે સજ થયા. અમારા સાથે સામાન વધારે હોવાથી ગ્રાન્ટ રોડ નહિ ઉતરતાં કોલાબે ઉતરવાનું ચોક્કસ રાખ્યું હતું અને તે પ્રમાણે મુંબઈ મથુરાંથી તાર આપી ખબર આપ્યા હતા. ગ્રાન્ટરોડ આવી પુગતાં મે. ત્રીકમદાસ શેઠ તથા મી. ચંદુલાલ દીવાનજી સ્ટેશન પર આવ્યા હતા. મે. ત્રીકમદાસ શેઠ તી. સ્વ. બાપને પગે લાગી સાથેજ કોલાબા આવ્યા. સ્ટેશન પર સર્વ સગાંવાહલાં તથા મોખતી સોખતી લેવા માટે આવ્યાં હતાં. તી. સ્વ. માતુશ્રી વીગેરે વાહનમાં બેસી ચીનાબાગ ગયાં અને હું પણ સામાન કુતરાં બકરાં વીગેરે રવાના કરી ધરે ગયો. જેવી રીતે હરદ્વારથી પરિક્રમા શરૂ થઈ હતી. અને હરદ્વાર આવી પુરી કરી હતી. તેવીજ રીતે બોરીબંદરથી જી. આઈ. પીમાં ઉપડી બી. બી. સી. આઈમાં કોલાબા ઉતરી મુંબઈની પરિક્રમા પણ પુરી કરી.

